

ספר

אור ההשגחה

בענין

השגחה פרטית

השגחה פרטית מיוחדת

השגחה כללית

ספר
אור השגחה

בענין
השגחה פרטית
השגחה פרטית מיוחדת
השגחה כללית

יצוק על יסודות איתנים
רבותינו בעלי הפנימיות ראשונים ואחרונים

בחסד ה' עלי כי גבר
אשר זעליג מורסקי
מחב"ס נתיבות חיים, וקדוש וברוך

מודיעין עילית

מהדורה ראשונה
שבט תשפ"ב
מודיעין עילית

©

כל הזכויות שמורות למחבר
מותר להפיץ בדוא"ל כמתכונתו
שלא לצורך מסחרי כלשהו
ניתן לקבל את הספר בקובץ
דיגיטלי בדוא"ל ללא עלות

בכל ענייני הספר
ניתן לפנות בכתב:
asherm@bezeqint.net
פקס: 0765-100-191
מורסקי, נתיבות המשפט 87/1
מודיעין עילית 7182210

גרפיקה ועימוד:
בנימין ש.
sefer41@gmail.com

מכתב מז"ד ראש הכולל הגאון רבי קלמן גורביץ שליט"א

**דעת
תבונות**

מוסדות "דעת תבונות"

שע"י עמותת קצות החושן מ.ע. 580309615

רח' שדי חמד 13 קרית ספר מודיעין עילית
רח' רשב"י 1 אחוזת ברכפלד מודיעין עילית

טקת תשע"ב

אגרת הזיכרה

כבוד

היינו לנהל ליל קרב זמנך הירבך האטרופיקן שליט
שהוא אמשי לאדי כאלו דורות באונת פה ציהק אולמין צית

אשו נופץ קטצנים דתיקרו ואלמלא ואלמלא
סמי לטקת חים וספי קדוש וקרוי

אבל האם נדקק נוסף במקורו לאל זינקה ריה

ספר נפלא דש. אנה התטתה חקיקה ואלמלא

אמן מאן גל צתן הטגרה קסא באולמין

ספי האגרה אגפ להתפלל ואלמלא זהטגרה ריה
ולתעמ אגד קורס צלופה אכפ.

ולמט נופז תבי טעלה צלמא לל המא

והאצין דספר הרב.

דחזיב צלמא אצורה

היה קלמ אצורה

חש הפלל

הסכמות נוספות מגדולי הרבנים שליט"א נדפסו בספרים הקודמים
ביקור חולים, נתיבות חיים, הגש"פ והגדת, קדוש וברוך

הדפסת הספר

תורם המעוניין לתרום להדפסת
הספר בכריכה קשה באופן
מהודר לכבוד התורה ולומדיה עם
עמוד הקדשה בספר לע"נ וכדו',
יפנה למחבר, ויזכה הוא וב"ב לשפע
ברכה והצלחה וכ"ט סלה

לעילוי נשמת

לע"נ ישראל בן אשר זעליג ז"ל תנצב"ה
לע"נ הרצל בן סינה ז"ל תנצב"ה
לע"נ אודל טויבא בת אברהם ע"ה תנצב"ה
לע"נ חנומג'אן רחל בת משה ע"ה תנצב"ה
לע"נ סינה בת ויקטור ע"ה תנצב"ה
לע"נ נג'טולה משה בן חנה ז"ל תנצב"ה
לע"נ אשר זעליג בן אליעזר ז"ל תנצב"ה
לע"נ גיטל בת אהרון בן יוסף ע"ה תנצב"ה
לע"נ פייגה (אולגה) בת יששכר דב ע"ה תנצב"ה
לע"נ יעקב בן משה ז"ל תנצב"ה
לע"נ אריה לייב בן ארוינג ז"ל תנצב"ה
לע"נ משה בנימין בן אברהם ז"ל תנצב"ה
לע"נ הרב כלפו בן הגאון רבי רפאל זצ"ל אב"ד טריפולי תנצב"ה
לע"נ שאול בן הרב רפאל הי"ד תנצב"ה
ולע"נ אשתו מרת ליוה הי"ד תנצב"ה
לע"נ דוב בערל זינגר וילדיו הי"ד תנצב"ה
לע"נ רייזל למשפחת חס נלב"ע בשנת תרפ"ח תנצב"ה
לע"נ הרב ישעיהו דב בן סבנו הרב אשר זעליג מורסקי ז"ל תנצב"ה
לע"נ ר' משה בן כלפו ז"ל תנצב"ה
לע"נ ר' שמעון בן סוליקה ז"ל, נפטר י"ג אייר תשע"ח תנצב"ה

תוכן העניינים

עמוד

ה	הקדמה
יג	אור ההשגחה המקוצר - ללא ביאורים והרחבות

אור ההשגחה המלא - כולל ביאורים והרחבות

חלק א

עמוד

סעיף

לג	א. חיות טבע המציאות מאתו ית' בתמידות
לד	ב. ידיעת ה' את כל הפרטים
לז	ג. השגחה גמורה על הכל
מח	ד. אמונת שכר ועונש
נה	ה. לימוד ההשגחה לציבור ולבני תורה
נח	ו. הנהגת שם 'אלוקים', הטבע - ניסים נסתרים
סד	ז. הנהגת שם 'הויה', מעל הטבע - ניסים גלויים
סז	ח. מידות 'רב חסד' ו'רחום'
ע	ט. מידת 'חנוך'
עא	י. חידוש המונח 'השגחה פרטית' ע"י הרמב"ם
עא	יא. הגדרת הרמב"ם לחידושו 'השגחה פרטית'
עה	יב. משמעות 'השגחה פרטית' שבפי ההמון
עז	יג. בין 'השגחה פרטית' ל'השגחה כללית'
פג	יד. מהי 'השגחה כללית' והגדרתה
פד	טו. שיבוש המושג 'השגחה כללית' בפי ההמון
פט	טז. לבעלי חיים אין בחירה
צא	יז. בתוה"ק יש לכל דבר מדרג
צג	יח. ההשגחה על תולעת וכדו'
קיב	יט. השגחת שרי מעלה - 'השגחה כללית'
קכא	כ. מהי 'השגחה פרטית מיוחדת' והגדרתה
קכח	כא. בין 'השגחה פרטית' ל'השגחה פרטית מיוחדת'
קלג	כב. ל'השגחה פרטית מיוחדת' מדרגות מדרגות

חלק ב

עמוד	סעיף
קמ	בג. 'השגחה פרטית מיוחדת' על אשה
קמא	כד. ההשגחה על עם ישראל
קמו	כה. הכוונה בברכות - השגחה פרטית וכללית
קנ	כו. ההשגחה על צדיקים
קנג	כז. ההשגחה על נשברי לב
קנג	כח. ההשגחה על בני תורה
קנו	כט. ת"ח תורתם משמרתם
קנו	ל. ייסורי הצדיקים
קנח	לא. ההשגחה המיוחדת על צדיקים בעוה"ז
קסא	לב. ההשגחה על נערים
קעא	לג. כל יהודי מושגח ב'השגחה פרטית'
קעא	לד. הבטחון בה' - עיקר התורה
קעד	לה. שכר הבטחון - השגחה מיוחדת
קעו	לו. מדרגת הבוטח על רחמיו וחסדיו המרובים ית'
קעח	לז. ההשגחה על התומך בת"ח
קפא	לח. ההשגחה על תלמיד הדבק ברבו שמלמדו תורה
קפג	לט. ההנהגה בעת מגיפה
קפח	מ. ההשגחה על ארץ חמדה ועל חו"ל
קצו	מא. ההשגחה על לומדי ומחזיקי התורה בא"י
קצז	מב. גזירת ה' ונזק מבעל בחירה
רג	מג. עת מלחמה
רז	מד. זהירות מקיצוץ בנטיעות ה"י
רי	מה. שם 'מקרה' ומחיית עמלק
ריב	מו. 'מקרה' - שם רב-משמעי
ריז	מז. הרשעים ו'השגחת המקרה'
רכד	מח. נסתרות דרכי ההשגחה
רכה	מט. רשע הבוטח בה'
רכט	נ. ההשגחה בזמן הבית
רלא	נא. ההשגחה בעת תפילת המנחה

סעיף	עמוד
נב.	כוונה בתפלה והשגחה רלג
נג.	בע"ח עליהם יש השגחה יתירה רלד
נד.	ההשגחה על בע"ח טהורים רלה
נה.	ההשגחה על בע"ח מבויתים רלז
נו.	ההשגחה בסוד ע"ס דעיגולים ודיושר רלז
נז.	חשיבות לימוד סודות ההשגחה ופרטיה לראויים רמא

הקדמה

נושא ההשגחה וכל מה שנכתב עליו עם ריבוי הנדונים בו הוא ארוך^[א], ובשורשו הוא מהעניינים עליהם נאמר "כבוד אלוקים הסתר דבר"^[ב], אך בסופו של דבר היות וההשגחה היא יסוד התורה^[ג] צריך להביא הדברים מה שאפשר, ועם זאת כדי שיהיו ברורים ויתיישבו על הלב צריך לקצר, לכן למעלה בסעיפים נכתוב את היסודות העולים בתכלית הקיצור, ואילו את המקורות בלשונותיהם נעתיק באותיות למטה ('ביאורים והרחבות') באריכות, והרוצה לראות את המקורות האיתנים עליהם נוסדו הדברים יעיין כסדר באותיות מטה.

לרוב קיצרנו בביאור והסברת המקורות וקשריהם וסמכנו על המעיין שיבינם מדעתו גם על פי האמור בסעיף למעלה כי הוא תמציתם.

וזאת למודעי, כי בכל מקום באותיות מטה שהיה צורך לפרש את לשון רבותינו, פירשנום בתוך סוגריים מעוגלים בתוך דבריהם, וכל מקום בו באו סוגריים מרובעים, כך הוא במקור.

לתועלת המעיין, בראש החיבור הובאו הסעיפים ברצף ללא מקורותיהם, ולאחר מכן הובאו הסעיפים שוב עם מקורותיהם.

יש"כ לאבי ואמי הי"ו, לחמי וחמותי הי"ו ולאשתי תחי', מנשים באהל תבורך, שכל אפשרות שבתי בבית ה', ובכלל זאת הוצאת ספר זה בחסדיו הרבים ית' ובתפלה לעתיד, הוא רק בזכותם, והוא ית' יודע. וכן יש"כ לראש הכולל 'קצות החושן' מורנו הגאון רבי קלמן גורביץ שליט"א ולראש החבורה הרה"ג רבי אפרים גרבר שליט"א מורה ודאין, בצילם חמדנו וישבנו ופריים מתוק לחיכנו, ולכל החברים הת"ח שליט"א המסייעים, מעירים ומאירים כל אחד בשמו הטוב הוא יבורך ממקור הברכות אמן סלה.

א. ראה: רבי יהודה הלוי, כוזרי, מאמר חמישי אות כ; רמב"ם, מורה נבוכים, ח"א פרק עג הקדמה רביעית ושישית, ח"ב פרק מח, ח"ג פרקים י, יז-כג, נא, נג; רבי חסדאי קרשקש (תלמיד הר"ן, חבר הריב"ש ורבו של הנימוקי יוסף) אור ה', המאמר השני, הכלל השני; רבי יוסף אלבו, עיקרים, מאמר רביעי פרק ד והלאה; רמ"ק, אילמה, עין כל תמר, תמר ה, בענין ההשגחה ופרטיה, מפרק א והלאה, ובספרו שיעור קומה, סימן נד, ובספרו אור יקר על הזוהר, כרך יב, עמ' מ והלאה; אריז"ל, כמובא להלן; שומר אמונים הקדמון, ויכוח שני אות פא; רבינו הגר"א, הדרת קודש, מוסד הרב קוק תשע"ד, מעמ' קצג והלאה (והוא הליקוט שבסוס"ד מכת"י הגר"א, וכסדר ברוב דבריו); רמח"ל, דעת תבונות (במיוחד אות קצ), דרך ה' (בהשגחה), מאמר העיקרים ועוד; רבי חיים מוואלוז'ין (נפש החיים שער ד, ראה להלן); רבי אברהם בן הגר"א (בפירושו על תהילים ובעוד מקומות בכתביו); רמ"מ משקלוב (תלמיד הגר"א, בכמה מקומות בספריו); ר' יצחק אייזיק חבר תלמיד הרמ"מ, פתחי שערים, נתיב עיגולים ויושר, פתח ג; ר' יצחק כהנא (תלמיד רי"א חבר, בכמה מקומות בספריו), ובשאר ספרי רבותינו: רמב"ן (שער הגמול ועוד), רשב"א (ביאורי האגדות לרשב"א בכ"מ), רבנו בחיי (כד הקמח ערך השגחה, ועוד) וש"ר ואחרונים באורך.

ב. "ענין איוב הנפלא הוא מִכַּת מה שאנחנו בו, ר"ל שהוא משל לבאר דיעות בני אדם בהשגחה, וכו', הדברים ההם אשר בפתיחת הספר, ר"ל מאמר השטן ומאמר ה' אל השטן ומסוד איוב בידו, כל זה משל בלא ספק לכל בעל דעת, אלא שהוא משל לא כשאר המשלים כולם, אבל משל שנתלו בו פליאות ודברים שהם כבשונו של עולם, והתבאר בו ספקות גדולות ונגלו ממנו תעלומות שאין למעלה מהן, ואני אזכור לך מה שאפשר (שמותר) לזכרו" (רמב"ם, מורה נבוכים ג, כב). מבואר, שחקר ההשגחה העליונה היא כבשונו של עולם.

ו"צוו חכמים הראשונים שלא לדרוש בדברים אלו אלא לאיש אחד בלבד והוא שיהיה חכם ומבין מדעתו ואחר כך מוסרין לו ראשי הפרקים ומודיעין אותו שמץ מן הדבר והוא מבין מדעתו וידע סוף הדבר ועומקו, ודברים אלו דברים עמוקים הם עד למאד ואין כל דעת ודעת ראויה לסובלן, ועליהם אמר שלמה בחכמתו דרך משל, 'כבשים ללבושך' כך אמרו חכמים בפירוש משל זה: דברים שהן כבשונו של עולם יהיו ללבושך, כלומר לך לבדך, ואל תדרוש אותם ברבים, ועליהם אמר 'יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך', ועליהם אמר 'דבש וחלב תחת לשונך', כך פירשו חכמים הראשונים: דברים שהן כדבש וחלב יהיו תחת לשונך" (רמב"ם, יסודי התורה ב, יב), והוא מבואר מאליו. וראה 'מעשי השם' לר"א אשכנזי (בעל 'יוסף לקח' על מגילת אסתר), מעשי בראשית, פרק יח, פרשת בראשית ד"ה עתה אומר לך.

על הפסוק במשלי (ב, ה) "אז תבין יראת ה' ודעת אלוהים תמצא" כותב הגר"א: "ודעת אלהים תמצא" - הדעת של מלאכים. כלומר, השגת המלאכים". וכותב הרמ"מ משקלוב לפרש דברי רבו הגר"א: "והוא סוד הנהגת העולם הזה בסוד 'כבוד אלהים הסתר דבר וכבוד מלכים חקור דבר'. והוא מעשה בראשית ומעשה מרכבה, בסוד 'ולא במעשה בראשית בשניים ולא במרכבה ביחיד', והוא פנימיות וחיצוניות העולם ומלואו" (משלי עם פירוש הגר"א ב, ה בהוספה מהרמ"מ משקלוב, מהדור' רמ"פ הערה 23).

ואחר כך כותב רמ"מ: "ודעת אלהים' שהוא לידע השגחתו ית' את העולם, הוא על ידי חכמה, שהיא התורה, כי 'כבוד אלהים הסתר דבר'. רק על ידי התורה - אז 'כבוד מלכים', שהיא התורה, על ידה 'חקור דבר'. ועל ידי החכמה יכול לידע גם 'כבוד אלוהים', שהוא השגחתו, בסוד 'בחכמה יבנה בית'" (רמ"מ שם הערה 35), וחכמה היא הפנימיות, אבא, נסתר, המגלה לבינה ('יבנה בית'). ועולה, שְׁפָדָעַת אלוהים, מלאכים, שהיא השגחתו ית', זהו "כבוד אלוהים הסתר דבר" אלא שעל ידי התורה, חכמה, אפשר ל"חקור דבר" הנהגת

ההשגחה העליונה, כי חכמה משפעת לבינה לבנות ביתה בחכמה, חכמת התורה.

עוד כותב רמ"מ: "כלל גדול בתורה, שכל מה שדיברו כל המקובלים (כלומר, כל בעלי הפנימיות, גם האריז"ל), וכל התורה כולה - הכל ברצונו ית' ובהשגחתו ופעולתו" (כללים בקבלה מהגר"א שנכתבו על ידי תלמידו רמ"מ משקלוב. נדפסו בספר תורת הגר"א, מהדור' קמנצקי, עמ' רעט).

ועוד כותב: "כבר כתבתי כמה פעמים ששם 'הויה' ב"ה הוא שהוא שם העצם, קאי על עצם רצונו ית', שכולם חיים וקיימים ברצונו. וכשם שהוא בלי תכלית, כן רצונו. וזה סוד רעותא דלעילא לעילא דלא אתידע (הרצון העליון מלגו), אך קצת מרצונו שגילה לנו מתורתנו הקדושה (גילוי רצונו שמצידנו כפי שהתגלה בתורה המגלה כאן בארץ את רצונו ית' אלינו), ומפעולותיו שהן כלל הברואים והנהגותיהם (כפי שאנו רואים בעינינו בחוש, רק) בהם אנו חוקרין והוא הנקרא 'כבוד ה'" (בכל מקום בתורה. שהגילוי הוא הכבוד אלינו מצידנו, "כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו"), שכל מה שברא - לכבודו ברא, וכמו שכתוב ברעיא מהימנא שנקרא רחום וחנון וכו', והן סוד ההשגחה שבהם אנו עוסקין תמיד לחלקן לבחינות רבות כפי שינויי ההשגחה, והן עצמן גנוזין בתורתנו מששת ימי בראשית, שהוא ההשגחה שהיה אז, והוא הבחינה הראשונה הנקראת בשם 'עתיק יומין', דוגמת הזקן שימיו מימי קדם, כן בחינת ההשגחה ההיא היתה בימי קדם, וגם מחמת שהם דברים עתיקים ונעלמים שהם אור וכו', והן כלל ההשגחה מאז עד סוף הבריאה אשר היא כלל הששת אלפים שנה" (רמ"מ משקלוב, ביאורים וליקוטים, המסורה תשמ"ז, עמ' נב).

ג. "השגחת ה' בנמצאות - פינה תוריית (מיסודות התורה) אשר לא יצויר מציאות התורה זולתה" (רבי חסדאי קרשקש, אור ה', המאמר השני, הכלל השני, בפתיחה).

"ולפי שהדעות רבות בהשגחת האל על כל ברואיו, יבואו בה הרבה פסוקים במקרא, והרבה מצוות להורות על הענין, מהיותו פינה גדולה בתורתנו" (ספר החינוך, מצוה קסט).

"כל יסודות התורה והאמונה הם בנויים על אמונת ההשגחה בתכלית השלימות שיש לבורא תמיד, על הכלל, ועל הפרט" (מנורת המאור, נר חמישי, כלל שני, חלק ראשון, פרק שלישי).

”אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים. תחילת דברי שליחותו באר להם ענין ההשגחה, שהוא עיקר התורה, כי כאשר יאבד הקדוש ברוך הוא אומה בעוונם, ויציל אומה אחרת בזכותם - הנה זה ממופתיה ההשגחה ומעיקרי העונש והשכר, ועל כן אמר 'אשר עשיתי למצרים', שהבאתי המכות עליהם ואיבדתי אותם בים, ואתם ראיתם זה בעיניכם, ואתכם הצלתי מכל המכות ההם במצרים ובים, וזהו שאמר 'זאשא אתכם על כנפי נשרים', שהגנתי עליכם מן הצרות, כנשר שמגין על בניו” (רבינו בחיי, שמות יט, ד).

אור ההשגחה המקוצר

(ללא ביאורים והרחבות)

חלק א

חיות טבע המציאות מאתו ית' בתמידות

א. ה' מחיה כל רגע ורגע את כל העולמות, ומחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית, ולולי זאת היה כל היש חוזר להעדר המוחלט והגמור.

ידיעת ה' את כל הפרטים

ב. ה' יודע כל מה שהיה הווה ויהיה, הכל בכל מכל כל.

השגחה גמורה על הכל

ג. ה' משגיח על הכל, מרום גבהי מרומים ועד היתוש והתולעת הקטנה שבים, מקרני ראמים ועד ביצי כינים הפחותים. וכל עשב, גרגיר חול, קצוות קש, עלים בשלכת ובעל חי, יש לו רבבות רבבות מלאכים הממונים עליו, שהם עצמם מונהגים על ידי השרים העליונים, פמליה של מעלה ושָׁרו של עולם, וכולם מכוחו ועל ידו ית' וברצונו.

אמונת שכר ועונש

ד. כל העובר על האדם וכל הקורה אותו בחייו בין טוב ובין רע, פרטי פרטים, אנו בני ישראל מאמינים בני מאמינים כי הכל הוא על פי הנהגת שכר ועונש מאתו ית', ואמונה זו היא עיקר כל התורה כולה.

לימוד ההשגחה לציבור ולבני תורה

ה. לציבור הרחב, לעם ולקטנים יש לסתום הדברים ולומר באופן קצר וברור, כי ה' משגיח על הכל בהשגחה גמורה ומוחלטת, מבלי להידרש לחילוקי ההשגחה המבוארים להלן, זאת כיוון שלכל אדם יש לדבר

בשפתו וברמתו לפי כלי הכלתו ושכלו שלו, שבזה נזכה אותו לחיי העולם הבא, אבל לבני תורה ולתלמידי חכמים יש להאכיל לחם אבירים – את עיקר בשר התורה השייכת ונושקת למעשה מרכבה, וללמדם שיש מדרגות מדרגות בהשגחה וכמבואר בדברי רבותינו.

הנהגת שם 'אלוקים', הטבע – ניסים נסתרים

ו. העולם מנוהל ברצונו ית' על פי חוקי טבע קבועים בהנהגת שם 'אלוהים' המכסה לשם 'הויה', ובהנהגה זו הוא ית' נותן לאדם שכר או עונש באופן נסתר המשתלב יחד עם חוקי הטבע הקבועים, והם הניסים הנסתרים, ואין לאדם חלק בתורת משה רבינו רק אם הוא מאמין בכך. פעמים שהנהגת שם 'אלוהים' מכונה גם 'מקרה' ויתבאר להלן סעיף מ"ה.

הנהגת שם 'הויה', מעל הטבע – נסים גלויים

ז. פעמים שה' מחריג אומה (ישראל) או צדיקים מדרך הטבע ועושה להם ניסים גלויים בהשגחה פרטית מיוחדת על ידי שם 'הויה' אבל אין זה דבר תדיר, כדי לא לבטל את שם 'אלוהים' שהוא הנהגת הטבע הנצרכת לבריות ביישובם ובעלייתם הרוחנית מכח הבחירה, לדבקות בה' לאושרם ולטוב להם כל הימים.

מידות 'רב חסד' ו'רחום'

ח. הנהגת הטבע בשם 'אלוהים' היא הנהגתו ית' את כל בריותיו, דומם, צומח, חי, מדבר, במידת 'ורב חסד' ובמידת 'רחום' שמיי"ג מידות של רחמים, ובגלל זה אנו קוראים אותו ית' בתואר: צדיק.

מידת 'חנון'

ט. 'השגחה פרטית' היא השגחתו ית' על האדם במידת 'חנון' מי"ג מידות של רחמים.

חידוש המונח 'השגחה פרטית' ע"י הרמב"ם

י. המונח הרווח בלשוננו 'השגחה פרטית' הוא מונח שיצר רבינו הרמב"ם והוא שחידשו לראשונה, כי לפניו לא דיברו כי אם בלשון 'השגחה' סתם ולא הוזכר המושג 'השגחה פרטית' כלל.

הגדרת הרמב"ם לחידושו 'השגחה פרטית'

יא. לכובד הנושא ולגודל משא האחריות, הרמב"ם בספרו מביא מונח ומגדיר אותו בגדריו בדיוק נמרץ, וגם כאן הרמב"ם מביא את המונח 'השגחה פרטית' ומגדירו בגדריו כך: 'השגחה פרטית' היא השגחה ישירה שה' משגיח על האדם לראות מה מעשיו ובהתאם לכך לתת לו שכר ועונש, כך שכל העובר על האדם בחיים חיותו אם טוב ואם רע, הצלחות וכישלונות, הכל הוא על פי השגחה מאתו ית' לפי הנהגת שכר ועונש. גמול טוב על מעשיו הטובים, וגמול רע על מעשיו הרעים.

ובהגדרה קצרה: 'השגחה פרטית' היא השגחה על מעשי בעל בחירה (אדם) כדי לתת לו כגמולו שכר או עונש.

משמעות 'השגחה פרטית' שבפי ההמון

יב. אבל בימינו למונח 'השגחה פרטית' שבפי הבריות יש משמעות שונה, והיא: ה' יודע ומשגיח על כל דבר והכל לטובה. או: ה' עוזר שיקרה לי ניסים מיוחדים לטובה (להלן סעיף כ). לכן אומרים, שאפילו עלה שנושר מהעץ על תולעת, יש עליו 'השגחה פרטית', וזה אמנם אמת לפי הרמב"ם אבל רק בשימוש שם 'דיעה' או 'השגחה', אך לא בשימוש במושג 'השגחה פרטית' שחידש הרמב"ם, שהרי לתולעת אין בחירה ושכר ועונש וכיצד איפוא תהיה עליה 'השגחה פרטית'?

התולעת ודאי מושגחת כי ה' עושה הכל ומחיה את הכל ויודע הכל ומשגיח ומרחם על הכל וזן את הכל והכל לטובה וכאמור, אבל לא לפי מעשיה ודרגתה הרוחנית של התולעת, שהרי אין לה בחירה ואין לה דרגה רוחנית. וכמה חבל על דאבדין הרבה הרבה דברי אלוקים חיים

שבמערכת ההשגחה מחמת שבשתא זו בעווה"ר, ושבשתא כיוון דעל – על.

בין 'השגחה פרטית' ל'השגחה כללית'

יג. וכל גדולי ישראל לדורותיהם, למן הראשונים ועד האחרונים וגדולי המקובלים מסכימים הם עם הרמב"ם בכך. והכיצד לא? הרי מלבד האדם, מוסכם שאין לדומם, צומח וחי בחירה כלל, ועל כן אין הם נכללים בהגדרת המונח 'השגחה פרטית', שהרי אין להם שכר ועונש וגמול לפי מעשיהם, אלא הם מונהגים ומושגחים בהשגחה שמיוחדת עבור כל מי שאינו בעל בחירה, דהיינו השגחה מינית, או בשם אחר: 'השגחה כללית'.

מהי 'השגחה כללית' והגדרתה

יד. 'השגחה כללית' בה מושגחים כל הדצ"ח מלבד האדם – הגדרתה מהי? הגדרתה היא: השגחתו ית' על כל פרט ופרט מהדומם, צומח וחי, לא לפי מעשיו, שהרי אין לו בחירה ליטול שכר או להיענש, אלא לפי הצורך הכללי עבור כלל המין וכלל הבריאה והנהגת ה' אותה.

שיבוש המושג 'השגחה כללית' בפי ההמון

טז. 'השגחה כללית' אין פירושה כפי שטועים ההמון: השגחה סתם כך כללית וחלקית, מלמעלה בעלמא, אלא פירושה, השגחה עבור הכלל ולצורך הכלל, כלומר עבור הכלל ולא עבור הפרט. לפי כלל המין שאין לו בחירה והוא מושגח בכל פרטיו, פרטי פרטים, עבור מה שדרוש לצורך כלל המין ולצורך תיקון העולם, ולא לפי הנהגת המשפט ושכר ועונש. וזהו 'כללית', כלומר, כל פרט ופרט לצורך הכלל ולא לצורך הפרט.

ובקצרה: 'השגחה כללית' הגדרתה היא, השגחה על כל פרט ופרט, לא בהשגחה לפי מעשיו הטובים והרעים אלא לפי צורך כלל המין

והנהגת הבריאה. לכן בלשון ימינו נכון יותר לקרוא להשגחה זו 'השגחת הכלל'.

לבעלי חיים אין בחירה

טז. לסיכום: האומר, כי אבן, עלה, עשב, תולעת וקש (דצ"ח) יש עליהם 'השגחה פרטית', אומר למעשה שהם בעלי בחירה, וזה דבר תמוה עד למאוד, שהרי אין אפשרות של 'השגחה פרטית' [שכל הגדרתה היא כאמור, השגחה על בעל בחירה לתת לו כגמולו] על דומם, צומח וחי שאין הם בכלל זה.

בתוה"ק יש לכל דבר מדרג

יז. בנוסף, הטועה בזה, משווה בין אדם לקש ואומר, כשם שהוא ית' משגיח ושומר על קש, כך הוא ית' משגיח ושומר על צדיק, ועושה ל"ע צדיק בדרגת קש. ובנוסף, עושה דרגה של יהודי כדרגת הגוי ואומר, כשם שהוא ית' משגיח ושומר על גוי כך הוא ית' משגיח ושומר על יהודי, ואין הבדל ביניהם, כי על הכל הוא ית' משגיח ב'השגחה פרטית' בהשוואה גמורה דהכל אלוקות, בעוד שבאמת יש מדרגות מדרגות בכל דבר וענין בעולם בחילוקים רבים, קדוש וטמא, צדיק ורשע, גוי ויהודי, אדם ובעל חי וכו', ובעולמות – לא הכל אלוקות, שהרי רק עולם ה'אצילות' הוא אלוקות, כמבואר באריז"ל ובכל דברי רבותינו (והתבאר בספר 'קדוש וברוך' בארוכה), ולכל דבר בעולם, וכל שכן ברוחניים, כמו בהנהגה ובהשגחה, יש מדרג, והכל הולך על דרך החכמה והקבלה כפי שקיבלנו מסיני.

ההשגחה על תולעת וכדו'

יח. אבן, עלה, תולעת, עשב וקצוות קש יש עליהם השגחה גמורה כאמור, אבל אין עליהם 'השגחה פרטית' בהגדרתה זו שנתן לה הרמב"ם.

השגחת שרי מעלה - 'השגחה כללית'

יט. ל'השגחה כללית' יש משמעות נוספת והיא, השגחה לא ישירה מאת ה', אלא השגחה על ידי שר בשמים או מזלות וכדומה, ולפי משמעות זו, ניתן לומר גם על בעל בחירה שהוא מושגח בהשגחה כללית, וכמו לדוגמה גוי – אף על פי שהוא בעל בחירה וצריך לשמור שבע מצוות בני נח והוא מושגח בהשגחה פרטית לתת לו שכר ועונש, אבל היות והוא לא מושגח ישירות מאת ה' כמו יהודי אלא הוא מושגח על ידי השר שלו בשמים והמערכה, הרי זה נקרא 'השגחה כללית' ולא 'השגחה פרטית'.

כלומר, מאת ה' באופן ישיר הוא מושגח רק בהשגחה כללית, ובנוגע לשכר ועונש הוא מושגח בהשגחה פרטית על ידי השר שלו בשמים לתת לו כגמולו, אם טוב ואם רע.

מהי 'השגחה פרטית מיוחדת' והגדרתה

כ. יש משמעות נוספת למושג 'השגחה פרטית' בפי רבותינו והיא: השגחה לשמירה ולהצלה מפגעים רעים, ובה מושגחים באהבה הצדיקים שבישראל, בחינת 'פִּי בֵּי חֶשֶׁק וְאַפְלָטָהוּ' (תהלים צא, יד) שמחמת רוב דבקותם בבורא וחשקם בו הם ניצולים מכל פגע ממשי, כי הם שייכים לעולם הנצח כחשוק בחשוקתו 'וְלֹא רָאִיתִי צַדִּיק נִעְזָב' (תהלים לו, כה). ולרבינו הרמב"ם בזה סוד אלוקי נוסף שאינו ניתן להיכתב.

בין 'השגחה פרטית' ל'השגחה פרטית מיוחדת'

כא. נמצא, שב'השגחה פרטית' יש שני סוגי השגחה:

א. השגחה על בעל בחירה כדי לתת לו כגמולו לפי מעשיו הרעים או הטובים (לעיל סעיף יא), והיא תקרא מכאן והלאה בסתם: השגחה פרטית.

ב. השגחה על הצדיקים להצילם ולשומרם מכל פגע רע וצרה (לעיל סעיף כ), והיא תקרא מכאן והלאה: השגחה פרטית מיוחדת.

ולעולם כשאנו רואים בדברי רבותינו את המושג 'השגחה פרטית' (או השגחה אישית) עלינו לדעת האם מדברים הם במקום זה על 'השגחה פרטית' או על 'השגחה פרטית מיוחדת' בגרייהם כאמור.

ל'השגחה פרטית מיוחדת' מדרגות מדרגות

כב. להשגחה פרטית מיוחדת יש מדרגות מדרגות, והיא הולכת וגדלה על האדם כפי מידת דבקותו בה' ית' על ידי העסק בתורה ובחכמתה, וכפי מידת אהבתו את ה' ויראתו, והשמחה בתורתו ובמצוותיו.

חלק ב

השגחה פרטית מיוחדת' על אשה

כג. אשה – ככל שְׂרָבָה דבקותה בה' על ידי האדרת לימוד התורה ועידודה את בעלה ובניה לכך, צניעותה, יראתה ואהבתה את ה', כך רָבָה ההשגחה הפרטית המיוחדת עליה, ואם בנוסף לזאת היא גם מפרנסת את בני ביתה – אף על פי שהאשה פטורה מכך – וזאת כדי שבעלה יוכל לעסוק רק בתורה, הרי שהיא כזבולון המפרנס את יששכר, ואז בוודאי ההשגחה הפרטית המיוחדת עליה גדולה לאין ערוך, וממילא על כל משפחתה, ואין קץ לשכרה בזה ובבא, ועל זאת תתפלל כל אשה לה' ית' לעת מצוא, לזכות ולעמוד במדרגה זו.

ההשגחה על עם ישראל

כד. היחידים עליהם יש השגחה פרטית באופן ישיר מאת ה' והשגחה פרטית מיוחדת – הם עם ישראל.

הכוונה בברכות – השגחה פרטית וכללית

כה. רבינו הגר"א כותב, שבמאה ברכות שאנו מברכים בכל יום, עלינו לכוון – וזאת מאה פעמים ביום! – את הכוונה הבאה: "ברוך אתה הויה אלוהינו", ברוך אתה ה' (הויה) המשגיח רק עלינו עם ישראל בהשגחה פרטית (אלוהינו). "מלך העולם" – ואילו על שאר אומות העולם אתה משגיח רק בהשגחה כללית, וזהו 'מלך העולם', שהוא ית' מושל עליהם שלא בהשגחה פרטית כמו עלינו עם בחירו, אלא באמצעות שרי מעלה והמזלות.

ההשגחה על צדיקים

כז. הצדיקים מבני ישראל, ה' משגיח עליהם בהשגחה פרטית מיוחדת, לפי דרגתם, ופעמים שאף עושה להם ניסים גלויים. והיא הברכה אותה מברכים הכהנים את העם 'ישא ה' פָּנָיו אֵלֶיךָ וְיִשֶׁם לְךָ שָׁלוֹם' שתהיה עליהם השגחה פרטית מיוחדת כשל הצדיקים.

ההשגחה על נשברי לב

כז. עניים, נשברי לב ונדכאי רוח יש עליהם השגחה פרטית מיוחדת לפי דרגתם כמו על הצדיקים, בגלל דלותם, שברון ליבם והיכנעותם לה' ולרצונו.

ההשגחה על בני תורה

כח. בחור בן ישיבה גיבור חיל ואיש מלחמה הגובר על יצרו ושקוע בעסק התורה, וכן תלמיד חכם (כלומר, צדיק), שהוא גם עני וגם נשבר לב אל ה', כמו רבים מהאברכים חובשי בית המדרש בימינו שתורתם אומנותם והם עמלים באורייתא קדישא תדירא, בוודאי יש עליהם השגחה פרטית מיוחדת, ואשרי חלקם בזה ובכא.

ת"ח תורתם משמרתם

כט. לכן תלמיד חכם פטור מאגרת שמירה על העיר כי תורתו היא משמרתו.

ייסורי הצדיקים

ל. פעמים, שהצדיקים, העניים והנדכאים עוברים עליהם קשיים אף יותר משאר בני אדם וזאת בגלל אהבת ה' אותם במיוחד, ורצונו שיהיו קרובים אליו, כמו שנאמר באותו כתוב נורא 'כִּי אֶת אֲשֶׁר יֶאֱהֵב ה' יוֹכִיחַ וְכָאֵב אֶת בֶּן יִרְצָה' (משלי ג, יג) וזאת גם כדי לשלם להם שכר מושלם בעולם הנצח, ועל כגון דא אמרו, "אשריך שנתפסת על דברי תורה".

ההשגחה המיוחדת על צדיקים בעוה"ז

לא. פעמים, שלצדיק יש קשיים גדולים וגם צרות ל"ע וזאת בגלל שהוא צדיק רק במצוות שבין אדם למקום ולכן הוא מקבל את שכרו רק בעולם הבא, אבל אם הוא צדיק גם במצוות שבין אדם לחבירו והוא טוב ואהוב לבריות, דהיינו צדיק שאישיותו מפותחת ויש לו מידות טובות וקרבותו נעימה ומשמחת, כענין "תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם", אזי הוא מקבל את שכרו כבר כאן בעולם הזה, אך זאת רק אם ישנם צדיקים נוספים עימו בדור ואין הוא הצדיק היחיד בדורו, שאם לא כן, גם הוא לא יקבל את שכרו אלא רק בעולם הבא.

ההשגחה על נערים

לב. ילדים, משעה שמחנכים אותם למצוות והם אומרים "תורה צווה" וגו', ועונים אמן ו'אמן, יהא שמיה רבה' בבית הכנסת, זוכים הם להשגחה פרטית מיוחדת, כל אחד בהתאם למעלתו, ולפי רצונו ית'. אמנם, בהשגחה פרטית להיענש משמים ב'משפט' זהו רק מעת היותם בני עשרים. ויש פעמים שהסיבה לפטירת נער שבין שנת י"ג לבין שנת כ' הוא לטובתו כדי שימות זכאי ולא ימות חייב ל"ע, ועל זה נאמר 'יש נספה בלא משפט' (משלי יג, כג), ואף על פי שאינו ב'משפט' אבל הוא ב'צדק' גמור, 'צוּרֵי וְלֹא עֲוֹלָתָה בּוֹ' (תהלים צב, טז).

כל יהודי מושגח ב'השגחה פרטית'

לג. כל יהודי באשר הוא, יהיה אשר יהיה, אפילו זה הנמצא בשפל המדרגה, הוא ית' משגיח עליו בהשגחה פרטית.

הבטחון בה' - עיקר התורה

לד. כאמור (סעיף כו) כל יהודי ירא שמים מושגח מאתו ית' בהשגחה פרטית מיוחדת בהתאם למדרגתו הרוחנית בעסק התורה אהבת ה' ויראתו, וככל שרמתו הרוחנית עולה, כך ההשגחה הפרטית המיוחדת

עליו הולכת וגדלה, ולכן כל יהודי ירא ה' שש לברך את ה' ית' תמיד על כך שהוא 'מְלַךְ עוֹזֵר וּמוֹשִׁיעַ וּמַגֵּן' המשגיח עליו תמיד ומגן עליו מפני הצרה ומושיע אותו בעת צרה, והיא מצוות הבטחון בה', והאדם – תהיה מדרגתו אשר תהיה – זכאי וּמַצְנֵה לְבִטּוּחַ בַּה', כי כל עיקר נתינת התורה לישראל היא כדי שנשים ביטחוננו בו ית' שיגן עלינו מכל רע, שנאמר 'טוֹב לְחַסוֹת בַּהוִיָּה' (תהלים קיח, ח), וכל המצוות כלולות במצוות הביטחון, והביטחון היא האמונה, שהמנהל את חייו על פיה – חי חי יקרא, שנאמר 'וְצַדִּיק בְּאַמוּנָתוֹ יִחְיֶה' (חבקוק ב, ד).

שכר הבטחון – השגחה מיוחדת

לה. ואפילו אם בעווה"ר הוא לא במדרגה להיות זכאי לסיוע מה', אך היות והוא בוטח בה', אזי בשכר זאת ה' ית' משגיח עליו בהשגחה פרטית מיוחדת וינצל מהצרה, שנאמר 'מִשְׁמוּעָה רָעָה לֹא יִרָא, נִכּוֹן לְבוֹ בְּטַח בַּהוִיָּה' (תהלים קיב, ז) וכן נאמר 'עֲזִי וְזַמְרָת יְהוָה לִי לִישׁוּעָה, זֶה אֱלֹהֵי יִאֲנֹהוּ אֱלֹהֵי אָבִי וְאֶרְמְמָנֹהוּ' (שמות טו, ב), ואחרי שה' מושיעו: 'וְאֲנִי בְּחַסְדְּךָ בְּטַחְתִּי יִגַּל לְבִי בִישׁוּעֲתֶךָ אֲשִׁירָה לְה' פִּי גִמַּל עָלַי' (תהלים יג, ו), וגילה זו היא שלמות מידת הביטחון.

מדרגת הבוטח על רחמיו וחסדיו המרובים ית'

לו. המתפלל לה' ית' שיצילנו מצרותיו הגשמיות והרוחניות ובוטח (חכמה) בו בכל ליבו ונפשו שיעשה עימו חסד בתורת צדקה (גדולה) למען רחמיו הרבים (כתר) ולא לפי מעשיו מצד הדין (גבורה), אפילו יש בידו חטא, אין לו להתיירא שמא יגרום החטא כלל אלא יהיה נכון לְבוֹ בְּטַח בַּה' (תהלים קיב, ז) שישגיח עליו בהשגחה פרטית מיוחדת וינצל, שנאמר 'הִנֵּה אֵל יְשׁוּעָתִי אֶבְטַח וְלֹא אֶפְחָד כִּי עֲזִי וְזַמְרָת יְהוָה לִי לִישׁוּעָה' (ישעיהו יב, ב), וזוהי מדרגה גבוהה ממדרגות מצוות הבטחון ולא כל אדם זוכה להגיע לכך.

ההשגחה על התומך בת"ח

לז. יהודי כשר העוסק לפרנסת בני ביתו ואין לו פנאי לעסוק בתורה תמיד אלא שהוא קובע עיתים לתורה בכל יום – אם הוא מכבד תלמידי חכמים ומוזיל להם מכספו, תומכם ומחזיקם תמיד, הרי שהוא מתקשר ונדבק בהם ובכך הוא מתקשר ונדבק בשכינה ונחשב לו הדבר כביכול הוא לומד תורה בעצמו, וזוכה הוא על ידי כך להשגחה פרטית מיוחדת.

ההשגחה על תלמיד הדבק ברבו שמלמדו תורה

לח. הדבק בתלמיד חכם ועושהו לרבו, לומד מתורתו ומקבל ממנו דרך בעבודת ה', זוכה להשגחה פרטית מיוחדת כמו של רבו שלא לפי מדרגתו האישית, היות והשפע החל על רבו חל גם עליו.

ההנהגה בעת מגיפה

לט. בזמן מגיפה אין סומכים על הנס, ויש לעשות את כל הנדרש להצלה כפי שמורים בתי הדין על פי רופאים מומחים, ואף על פי שהכל בהשגחה פרטית על פי שכר ועונש, אבל לפעמים אפילו שלא נגזר על אנשים מסויימים באופן אישי שיינזקו, אך הם נלכדים רק מחמת 'חטא אדם הראשון', או מחמת 'מזל כללי' שנגזר על כלל התושבים בחטאם, והכל נעשה בידי שמיים בצדק. אבל על אדם צדיק יש השגחה פרטית מיוחדת שלא ינזק גם בשעת מגיפה, אך מי יאמר זכיתי ליבי והרי אפילו האבות הקדושים השתדלו בהצלה ואמרו, שמא יגרום החטא, ופעמים שאף שהוא צדיק גמור ללא חטא, הוא נספה מחמת 'מזל כללי' וגם זה הוא בצדק כנ"ל, או כיוון שלא מיחה באנשי דורו על חטאם, או שמשמים רחמו עליו ואספוהו כדי שלא יראה ברעה העתידה לבוא.

ההשגחה על ארץ חמדה ועל חו"ל

מ. על ארץ ישראל יש השגחה פרטית מיוחדת, שנאמר 'אַרְץ אֲשֶׁר הוּיָה אֱלֹהֶיךָ דֹרֵשׁ אֹתָהּ תְּמִיד עֵינֵי הוּיָה אֱלֹהֶיךָ בְּהַ מְרִשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרֵית שָׁנָה' (דברים יא, יב. תפארת דאצילות, הויה), מה שאין כן חוצה לארץ אין

לדרים עליה השגחה פרטית מיוחדת, "שכל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו אלוה" כי בה אחיזת הסט"א ושליטתו. לכן, כל הרוצה לזכות בהשגחה זו, יזדרז ויזרוז אחרים עימו לעלות לשכון בארץ הקדושה שהיא 'שְׁעַר הַשָּׁמַיִם' (בראשית כח, יז) חמדת כל ישראל וחמדת ה' ית', שכל העולמות העליונים והתחתונים תשוקתם אליה. ולרום מעלתה, בישיבתו בה יזהר ביותר מכל נדנוד חטא ועוון.

ההשגחה על לומדי ומחזיקי התורה בא"י

מא. הלומד תורה בארץ ישראל, והמחזיק מכספו את ידי לומדי התורה שבארץ ישראל, זוכה להשגחה פרטית מיוחדת עוד יותר.

גזירת ה' ונזק מבעל בחירה

מב. הגם שהכל בהשגחה פרטית ואין אף אדם בעולם היכול להריע לחבירו בלא שנגזר מלמעלה שתבוא עליו רעה, אבל היות ולאדם המזיק יש בחירה, הרי זה כמקום סכנה שהקיטרוג מתגבר, ולכן על האדם לעשות כל השתדלות, שלא ייגרם לו נזק מחבירו ולהיזהר בכך, כי מעטים המה האנשים היכולים להינצל מרעת חברם בלא שהם עושים כל השתדלות למנוע זאת, וכמאמרם "כבדהו וחדדהו", וכדאמרי אינשי: תמים תהיה עם ה' אלוקיך – ולא עם בני אדם. וכל זה בטרם אירע, אבל אם אדם כבר ניזוק מחבירו, עליו לדעת שכך נגזר עליו משמים ואין אדם נוקף אצבעו וכו', ועם זאת מותר לו להוכיח את חבירו על פניו, לגעור בו, לתבוע ולהוציא ממנו בבית דין מה שבדין, אך אם הוא מוותר לו ברצון כְּנָה ובלב שלם, עליו נאמר 'וְאֶהְיֶה לְפָנָיו כְּפָאֵת הַשָּׁמַשׁ בְּגִבְרָתוֹ', ולעולם תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם. כלל כללו צדיקים: המוותר איננו מפסיד.

עת מלחמה

מג. מלחמה, כיוון שהיא נערכת על ידי בעל בחירה, קשה יותר להינצל ממנה וצריך זכויות מיוחדות, שעל כן צריך לעשות עבור כך השתדלות

מרוכה ביותר על פי כל הנדרש, כמו שעושים השתדלות להינצל ממקום סכנה, שנאמר 'סוס מוכן ליום מלחמה – ולה' התשועה'.

זהירות מקיצוץ בנטיעות ה"י

מד. לעיל סעיף ו' הזכרנו שם 'מקרה', וצריך להבין משמעותו. 'מקרה' הוא שם משותף רב-משמעי, ולעולם צריך לדעת מה משמעותו בהתאמה לנלמד העומד בפנינו, שאם לא כן מגיעים ל"ע לידי קיצוץ בנטיעות, שהרי העסק בהשגחה שורשו בפנימיות התורה ועליו נאמר 'כבוד אלהים הסתר דבר' (משלי כה, ב).

שם 'מקרה' ומחיית עמלק

מה. לשם 'מקרה' שתי משמעויות יסודיות בדברי רבותינו: האחת, האומר ח"ו על אירוע מסוים שאין סיבתו מאת ה' ית' כלל, לא בסיבה רחוקה דהיינו סיבה רחוקה בשרשרת הסיבות, ולא בסיבה קרובה, דהיינו סיבה קרובה בשרשרת הסיבות, מה שמכונה 'קרי', 'מקרה עיוור' או 'הטבע העיוור' כפי המזדמן (By chance) 'פָּחְשוּ בַּהּ' וַיֵּאמְרוּ לֹא הוּא' (ירמיהו ה, יב) וזוהי כפירה ממש משורש עמלק שצריך לזכרה תמיד כדי למחותה, 'תִּמְחָה אֶת זֵכֶר עַמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם לֹא תִשָּׁכַח' (דברים כה, יט).

'מקרה' - שם רב-משמעי

מו. והשנית, דבר מה מאתו ית' שרק נראה לְפָנֵים לעינינו, עיני בשר ודם, כמקרה. ל'מקרה' זה ארבעה סוגים:

'מקרה' [א] הנהגת הטבע בשם 'אלוהים' פעמים שהיא מכונה בשם 'מקרה', שהיות ולטבע חוק קבוע מאתו ית', נראה הדבר לעין האדם שהטבע הוא מקרה אבל באמת הוא ית' מסבב כל רגע נתון את הסיבות כולם לקיום הטבע וחיותו בשם 'אלוהים' [בעשר ספירות שאין להם קץ] ולולי זאת היה כל הטבע והיקום חוזר לאין ולהיעדר המוחלט. השגחה זו תקרא מכאן והלאה 'הנהגת הטבע'.

'מקרה' [ב] אירוע הקורה לאדם הנראה כמקרה עם שהוא באמת בהשגחה פרטית מאתו ית'. כגון, אדם בינוני כשר שעבר ח"ו עבירה ובא לו נזק הנראה כמקרה, אבל באמת הוא ית' סיבב את הסיבות לאירוע נזק זה, בניסים נסתרים שאינם נראים לעין האדם.

'מקרה' [ג] רשע העובר עבירות תדיר ומחמת כן הנהגת ה' עמו היא הנהגה של מקרה והסתר פנים, כענין 'וְהִסְתַּרְתִּי פְּנֵי מַהֵם וְהָיָה לְאָכַל' (דברים לא, יז), כביכול ה' משליך אותו למקרי הטבע, אבל באמת גם כשהוא בהסתר פנים הוא מושגח כל רגע נתון בהשגחה פרטית מאתו ית' האם להיות מושגח בהשגחת הסתר פנים זו אם לאו. השגחה זו תקרא מכאן והלאה 'השגחת המקרה' והיא תתבאר להלן סעיף מ"ז.

'מקרה' [ד] כאמור (לעיל סעיף יט) אומות העולם אינם מושגחים בהשגחה פרטית ישירה מאת ה' אלא על ידי השר שלהם בשמים שהוא המשגיח עליהם בהשגחה פרטית. השגחה זו היא 'השגחה כללית' ופעמים שהיא מכונה בלשון רבותינו 'מקרה'.

הרשעים והשגחת המקרה

מז. הרשעים מבני ישראל, מחמת רוב ריחוקם מהבורא הם מושגחים ב'השגחת המקרה' (מקרה ג' שלעיל סעיף מ"ו), שהיא השגחה פרטית של הסתר פנים להיעזב לחוקות הטבע ופגעיו והיא סוג מסוגי ההשגחה, ובכך הם נספים טרם עתם, ועל עונשם זה נאמר 'יֵשׁ נִסְפָּה בְּלֹא מִשְׁפָּט' (משלי יג, כג), ואף על פי שעונש זה הוא איננו ב'משפט' אבל הוא ב'צדק' גמור, 'צוּרֵי יְלֹא עֲוֹלָתָהּ בּוֹ' (תהלים צב, טז), ומושגחים הם ב'השגחת המקרה' עד שובם בתשובה, שאז הם שוב חוזרים להיות מושגחים בהשגחה פרטית מיוחדת כמו הצדיקים, כל אחד כפי מדרגתו. והבינוניים תלויים ועומדים תמיד לפי מעשיהם.

ולעולם כל בני ישראל, אפילו הרשעים, מושגחים בהשגחה פרטית האם להיות מושגחים בהשגחת המקרה אם לאו, ובעודם מושגחים בהשגחת המקרה, הם מושגחים בהשגחה פרטית מתי ישובו בתשובה

להיות מושגחים כמו הצדיקים בהשגחה פרטית מיוחדת.

נסתרות דרכי ההשגחה

מח. פעמים, שהרשעים מושגחים בהשגחה פרטית מיוחדת לא מחמת עצמם, כי הם אינם ראויים לכך כלל, אלא לפי שגלוי וידוע לפניו שעתיד לצאת מהם איש צדיק, הוא ית' שומרם עדי תמלא סאתם ויושמדו אם לא שבו בתשובה, ונסתרות המה דרכי ההשגחה.

רשע הבוטח בה'

מט. רשע העוסק במעשי רשע ובעודו עוסק בכך הוא תולה את בטחונו בה' במטרה להינצל מהפורענות על מנת שיוכל להמשיך ולעסוק במעשי רשעתו, אין זה בטחון כלל אלא חלק מחלקי רשעתו והוא יבוא על עונשו בזה ובבא. אבל רשע שיצרו גובר עליו והוא חוטא, שלא במצוות שבין אדם לחבירו, אם הוא בוטח בה' שיושיעו מצרותיו, הוא ינצל בשכר בטחונו בה' כי הבטחון בה' הוא מדרגה ממדרגות התשובה.

ההשגחה בזמן הבית

נ. ישנן תקופות בהן ההשגחה הפרטית המיוחדת על עם ישראל פחותה יותר ביחס לתקופות אחרות. בזמן שבית המקדש קיים וישראל עושים רצונו של מקום יש עליהם השגחה פרטית מיוחדת ורבה, ובתקופות אחרות הם כבהסתר פנים ל"ע בדרגות שונות, אך גם הסתר פנים זה הוא סוג מסוגי ההשגחה הקרוי 'הסתר פנים', ולעולם הוא ית' מציץ עלינו מן החרכים, ומיד עם שובנו בתשובה ועם רצוננו את ארץ ישראל וקיום מצוות עשה דבית המקדש, הוא משגיח עלינו בהשגחה פרטית בבנין בית המקדש של מעלה ושל מטה, ונתינת חלקנו בתורתו.

ההשגחה בעת תפילת המנחה

נא. תפלת מנחה היא התפלה הגדולה מכל התפילות, כיון שהיא עת בה ההשגחה הפרטית גדולה, ולכן יש להיזהר בה במיוחד להפוך מר (דין)

למתוק – מתיקות הקרבה לה' והשגחה פרטית מיוחדת, ובכך לעשותה שעת ברכה, ששון ושמחה. ולעולם יש לאדם להיזהר בתפלה המנחה, שלא נענה אליהו בהר הכרמל אלא בתפלת המנחה.

כוונה בתפלה והשגחה

נב. העומד להתפלל ואיננו יודע לאיזה צד היא ירושלים, יכוין ליבו כנגד אביו שבשמים, כלומר, יכוון בשם 'הויה' – השגחה כללית, שהוא ית' מהוה ומחיה את כולם: אבי"ע, דומם, צומח, חי, מדבר, יהודי. ואם הוא יכול לכוון יותר מכך, יכוון בשם 'אדנות' (אדני-) – השגחה פרטית, על כנסת ישראל, שכינה, כמו שאמרו "יהיו עיניו למטה וליבו למעלה". "עיניו למטה" – השגחה פרטית (מלכות), "ליבו למעלה" – השגחה כללית (תפארת).

בע"ח עליהם יש השגחה יתירה

נג. ישנם בעלי חיים עליהם יש השגחה יתירה כעין השגחה פרטית, והם הדג והנחש, ואף על פי שאין להם בחירה כלל ואין הם בכלל השגחה פרטית, אבל כך גזרה חכמתו ית' להנהיגם באופן מיוחד שלא כשאר בעלי חיים. הדג מושגח לברכה לטוב לו, והנחש מושגח לרע, לקללה.

ההשגחה על בע"ח טהורים

נד. היות והאדם צריך למחייתו לבעלי חיים טהורים, הוא ית' ברחמיו משמרם יותר מבעלי חיים טמאים שאין לאדם צורך בהם למחייתו אלא רק לעורם שומנם וכדומה.

ההשגחה על בע"ח מבויתים

נה. פעמים שיש על בעלי חיים מבויתים השגחה פרטית שלא מצד מעשיהם, שהרי הם אינם בעלי בחירה וגמול, אלא כדי שבעליהם יפסידו או ירוויחו, וזוהי למעשה השגחה פרטית על האדם.

ההשגחה בסוד ע"ס דעיגולים ודיושר

נז. אצל רבותינו בעלי הפנימיות המדברים בסוד עשר ספירות, ההשגחה הפרטית היא בסוד עשר ספירות דיושר (במשל, קווי הספירות האנכיים), וההשגחה הכללית היא בסוד עשר ספירות דעיגולים (כל הספירות מופיעות במשל כעיגול בתוך עיגול). עשר ספירות דיושר חודרים ויורדים ביושר דק לפי מעשיו של כל איש ואיש מישראל, צדיק או רשע, לפרטי פרטים. עשר ספירות דעיגולים אין הם לפי הפרט, כשם שהעיגול אין לו מטה ומטה והוא סובב סובב הולך בלי ציון נקודה פרטית.

חשיבות לימוד סודות ההשגחה ופרטיה לדאויים

נז. לדעת רבינו הרמב"ם ושאר רבותינו בעלי הפנימיות ובי מדרשא דהגר"א ותלמידיו, עיקר כל תורת הנסתר, סודותיה וגנזי סתריה היא הבנת ההנהגה וההשגחה על חילוקיה הרבים, מתי היא השגחה פרטית, מתי השגחה פרטית מיוחדת ומתי כללית ועל איזה אומה ובאיזה ארץ, זמן ועת ביום, ולפי תקופות, והכל באריכות גדולה בעמקי הפנימיות ומערכת הספירות ועולמות אבי"ע וההיכלות וכו', פרטי פרטים.

ומצוה גדולה וחשובה של תלמוד-תורה היא לבן ישיבה ואברך בן תורה הראוי לכך ללמוד את הדברים עד מקום שידו מגעת ולעיין בהם לעומקם, כל אחד כפי שחננו ה' וכפי הרשות, כי בזה האדם מגביר בעצמו את האמונה בהשגחת ה' לדרגותיה, כלליה ופרטותיה, ומדבק עצמו בה' להבין דרכי הנהגתו את עולמו, עולם חסד יבנה.

ונאמר, 'אֲבָדָה הָאֱמוּנָה וְנִכְרְתָה מִפִּיהֶם' (ירמיהו ז, כח) פירוש, מתי האמונה אוכדת? — מתי שנכרתת היא מפיהם, שהם אינם עוסקים בה. ועוד נאמר, 'הָאֱמֻנָתִי כִּי אֲדַבֵּר' (תהלים קטז, י), מתי האמונה חדורה בליבנו? — 'כי אדבר', כשאנו מדברים ועוסקים בה תדיר, ולכן "יקר בעיני ללמד עיקר מעיקרי הדת והאמונה יותר מכל אשר אלמדנו" (רמב"ם, פירוש המשניות, ברכות, סוף פ"ט).

אור ההשגחה המלא

כולל ביאורים והרחבות

חלק א

חיות טבע המציאות מאתו ית' בתמידות

א. ה' מחיה כל רגע ורגע את כל העולמות, ומחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית^[ד], ולולי זאת היה כל היש חוזר להעדר המוחלט והגמור^[ה].

« ביאורים והרחבות »

ד. "ואולם למה (לפי מה) שהתבאר, במה שאין ספק באמיתותו, היותו (ית') הפועל האמיתי לכל הנמצאות בכוונה ורצון (ולא בהכרח וטבע קבוע), והוא המתמיד מציאותם (של כל המציאויות) בהשפעת טובו (עליהם) תמיד. וְלִזְהָ, מה שתיקנו (חז"ל) 'ומחדש טובו בכל יום תמיד מעשה בראשית', וכו', הנה, במה שישפיע מהטוב והשלמות (על כל מעשיו) ברצון וכוונה, הנה אם כן, הוא אוהב והטובה והשפעת הטוב בהכרח, ואין האהבה זולת עֲרֻבוֹת הרצון, והיא השמחה האמיתית, כאומרו, 'ישמח ה' במעשיו', פירוש, שהשמחה במעשיו, והיא (שמחה זו היא) בגלל) השפעת טובו להם בהתמדת מציאותם על השלם (באופן המושלם ביותר) שבפנים" (רבי חסדאי קרשקש, אור ה', מאמר א, כלל ג, פרק ה. מהדורת לוי' תש"פ, עמ' 96).

והוא משמעות שם 'הויה' כשם-תואר. דהשם המורה על עצמותו ית', שם 'הויה', הוא גם שם-עצם וגם שם-תואר. שם עצם - שמצד עצמו הוא ית' הווה, נמצא קיים ועומד (ביאור הגר"א, או"ח ה ד"ה ויכוין. וכוונתו שם להווה-מתמשך); ושם תואר - שהוא מהווה, מעמיד וממציא כל הנמצאים תמיד, 'הויה צבאות', דרגא דמשה, כמבואר באבן עזרא, הפירוש הארוך, שמות ג, טו; ו, ג; כג, כא, וראה רמב"ם, מו"נ ב, לה, וכוזרי ב, ב, ואכמ"ל.

ה. "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון, והוא ממציא כל נמצא, וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת

ידיעת ה' את כל הפרטים

ב. ה' יודע כל מה שהיה הווה ויהיה, הכל בכל מכל כל¹¹⁹.

« ביאורים והרחבות »

המצאו" (רמב"ם, בפתיחה למשנה תורה).

"לפי פשוטו רצונו לומר, כמו שהמקום הוא סובל ומחזיק איזה דבר וחפץ המונח עליו, כן בדמיון זה הבורא אדון כל ית"ש הוא המקום האמיתי הסובל ומקיים העולמות והבריות כולם, שאם ח"ו יסלק כוחו מהם אף רגע אחת, אפס מקום קיום וחיות כל העולמות, וכמ"ש 'אתה מחיה את כולם', והוא פינת יסוד אמנות ישראל כמו שכתב הרמב"ם ז"ל בריש ספרו.

ולכן קורא בזוהר לאדון כל ית"ש 'נשמתא דכל נשמתין', כמו שהנשמה מחיה ומקיימת הגוף, וכמו שאמרו (סנהדרין צא, ב) וכי אפשר לחתיכת בשר ג' ימים בלי מלח. כן הוא ית"ש הוא לבדו חי העולמים כולם, וכידוע במקומות רבות בתיקונים ורע"מ. ועי' בריש הקדמה שניה של התיקונים במאמר פתח אליהו וכו'. וכן רז"ל דימו קיום כל העולם ע"י כוחו ית' לקיום הגוף ע"י כחות הנשמה, אמרו 'מה הנשמה מלאה זונה את כל הגוף אף הקדוש ברוך הוא מלא וזן כו'. זהו פשטות ענין שהוא ית' נקרא מקומו של עולם" (נפש החיים, שער ג פרק א).

"וכמו שנאמר 'כי הוא אמר ויהי, הוא צוה ויעמוד', והוא לשון קיום הדבר שנתהווה במחשבה, ויעמוד הדבר בדיבור, שהדיבור מקיימו, וזהו שנאמר (במדבר כג, יט) 'אמר ולא יעשה ודבר ולא יקימנה'" (הגר"א, אדרת אליהו, מהדורה ד', במדבר, שם), כי "כל ימי עולם דברו ית' נצב בהם להאירם ולקיימם כל רגע בכל פרטי עניניהם ושינוייהם וסידור מצבם" (נפש החיים, שער ג פרק יא).

וראה ליקוט נרחב מדברי גדולי ישראל בזה באריכות ב'קדוש וברוך' שהו"ל, תש"פ, וראה שם במיוחד את דברי הרמב"ם עמ' 57, וראה הסיכום שם בעמ' 119.

ו. בתפלה: "אתה יודע את כל המפעל וגם כל יצור לא נכחד ממך" (תפילת שמו"ע בימים נוראים).

ובי"ג עיקרים כותב הרמב"ם, בעיקר העשירי: "והיסוד העשירי, שהוא יתעלה יודע מעשה בני אדם ולא הזניחם, ולא כדעת האומר 'עזב ה' את הארץ', אלא כמו שאמר 'גדול העצה ורב העליליה אשר עיניך פקוחות על

כל דרכי בני האדם, ואמר 'זירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ', ואמר 'זעקת סדום ועמורה כי רבה, הרי אלו מורים על היסוד העשירי הזה" (פירוש המשנה לרמב"ם, סנהדרין י, א).

"הקדוש ברוך הוא מכיר אמתו ויודע אותה כמו שהיא, ואינו יודע בדעה שהיא חוץ ממנו כמו שאנו יודעין, שאין אנו ודעתנו אחד אבל הבורא יתברך הוא ודעתו וחייו אחד מכל צד ומכל פינה ובכל דרך ייחוד, שאלמלי היה חי בחיים ויודע בדעה חוץ ממנו, היו שם אלוהות הרבה הוא וחייו ודעתו, ואין הדבר כן, אלא אחד מכל צד ומכל פינה ובכל דרך ייחוד. נמצאת אתה אומר: הוא היודע והוא הידוע והוא הדעה עצמה - הכל אחד. ודבר זה אין כח בפה לאומרו ולא באוזן לשמעו ולא בלב האדם להכירו על בוריו, וכו', שאין הבורא וחייו שנים כמו חיי הגופים החיים או כחיי המלאכים, לפיכך אינו מכיר הברואים ויודעם מחמת הברואים כמו שאנו יודעין אותם אלא מחמת עצמו ידעם, לפיכך מפני שהוא יודע עצמו יודע הכל, שהכל נסמך לו בהוייתו" (רמב"ם, יסודי התורה ב, י). וראה על כך באריכות במורה נבוכים א, סח.

"אם כן, הראוי למאמת המודה על האמת, שיאמין שהוא ית' לא יעלם ממנו דבר כלל, אבל הכל גלוי לידיעתו אשר הוא עצמו" (מורה נבוכים, ג, כא).

"והבן דעתי עד סופו והעלהו בידך, שאני לא אאמין שיעלם מהשם יתעלה דבר או אייחס לו לאות (אי יכולת כל שהיא), אבל אאמין שההשגחה נמשכת אחר השכל (חכמת התורה) ומדובקת בו, מפני שההשגחה אמנם תהיה ממשכיל ואשר הוא שכל שלם, שלמות (ש)אין שלמות אחריו" (מורה נבוכים ג, יז).

"מושכל ראשון הוא בלא ספק, שה' ית' צריך שימצאו לו כל השלמויות, ויורחקו מעליו כל החסרונות, וכמעט שהוא מושכל ראשון, שהסכלות (שאי ידיעה) באיזה דבר שיהיה, הוא חסרון, ושהוא ית' לא יסכל (יעלם מידיעתו) דבר" (מורה נבוכים ג, יט).

"ענין מוסכם עליו, שהוא יתעלה לא יתכן שתתחדש לו ידיעה עד שידע עתה מה שלא ידעהו קודם, ולא יתכן שיהיו לו ידיעות רבות, ואפילו לפי דעת מי שיאמין התארים, וכאשר התבאר זה במופת, נאמר אנחנו קהל אנשי התורה שבידיעה אחת ידע הדברים הרבים, ולא בהתחלף הידועים יתחלפו הידיעות בחוקן יתעלה כמו שהוא בחוקנו, וכן נאמר שכל אלו הדברים

« ביאורים והרחבות »

המתחדשים ידעם קודם היותם ולא סר מהיות יודע אותם, ולזה לא יתחדש לו מדע כלל" (מורה נבוכים ג, כ).

ולכן, "אין ישיבת האדם ותנועתו ועסקיו והוא לבדו בביתו, כישיבתו ותנועתו ועסקיו והוא לפני מלך גדול, ולא דבורו והרחבת פיו כרצונו והוא עם אנשי ביתו וקרוביו, כדבורו במושב המלך, ומפני זה מי שיבחר בשלמות האנושי ושיהיה איש האלהים באמת, יעורר משינתו וידע שהמלך הגדול המחופף עליו והדבק עמו תמיד הוא גדול מכל מלך בשר ודם ואילו היה דוד ושלמה, והמלך ההוא הדבק וכו' שהוא הדבוק אשר בינינו ובין הש"י, וכמו שאנחנו השגנוהו באור ההוא אשר השפיע עלינו, כאמרו באורך נראה אור, כן באור ההוא בעצמו הוא משקיף עלינו, ובעבורו הוא תמיד עמנו משקיף ורואה, אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנו נאם ה'. והבן זה מאד" (מורה נבוכים ג, נב. והעתיקו רבי משה האחרון - הרמ"א או"ח א, א).

ו"דבר ברור וידוע, כי האמונה בידיעת האל יתברך מיני השפלים ואישיהם והשגחתו בכללם ובפרטם, פנות גדולות מתורת משה רבינו ע"ה, כי הכופר אשר יאמר כי אין הבורא יודע אישי השפלים והשגחתם, כופר בתורה בכללה, וכו', אבל צריכים אנחנו להאמין שהאל יודע האישים (הפרטים) כולם ופרטיהם (כלומר, את כל פרטי הפרטים), העליונים והתחתונים, מעשיהם ומחשבותיהם העבר וההווה והעתיד, כי הוא העושה אותם ומוציאם מאפיסה מוחלטת אל ההווה שהם עֲלֵיָהּ, ונאמין אמונה חזקה במה שאמר הכתוב (דהי"א כח, מ) 'כי כל לבבות דורש ה' וכל יצר מחשבות מבין'. ואחרי כן נעתיק אל אמונת ההשגחה והשמירה, ונגזור ונאמין מה שאמר הכתוב (ירמיה לב, יט) 'גדול העצה ורב העליליה אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני אדם ולתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו'" (רמב"ן בפירושו לאיוב, בהקדמה).

וכל התורה כולה שמוותיו של הקב"ה (רמב"ן בהקדמתו לתורה) והכל רמז הקב"ה בתורה כי הכל גלוי וידוע לפניו כמו שכותב הגר"א: "והכלל כי כל מה שהיה והוה ויהיה עד עולם הכל כלול בתורה מבראשית עד לעיני כל ישראל ולא הכללים בלבד אלא אפילו פרטיו של כל מין ומין ושל כל אדם בפרט וכל מה שאירע לו מיום הולדו עד סופו וכל גלגוליו וכל פרטיו ופרטי פרטיו וכן של כל מין בהמה וחיה וכל בעל חי שבעולם וכל עשב וצומח ודומם וכל פרטיהם ופרטי פרטיהם בכל מין ומין, ואישי (ופרטי) המינים עד לעולם ומה שיארע להם ושרשם וכן כל מה שנאמר באבות ומשה וישראל

השגחה גמורה על הכל

ג. ה' משגיח על הכל, מרום גבהי מרומים ועד היתוש והתולעת הקטנה שבים^[1], מקרני ראמים ועד ביצי כינים

« ביאורים והרחבות »

כולם הן בכל דור ודור שכולם מתגלגלים ניצוצותיהם בכל דור ודור כידוע וכן כל מעשיהם מאדם הראשון עד סוף התורה הוא בכל דור כידוע למבין וכן הוא בכל אדם ואדם לבד" (פי' הגר"א לספרא דצניעותא פרק ה).
 "ולכן כל התורה בכלל, וכל העולמות כלליהם ופרטיהם וסידורם וכל עניניהם כולם כלולים ורמוזים בעשר המאמרות דמעשה בראשית, וכמו שכותב רבינו הגדול הגאון החסיד מוהר"א (הגר"א) זצוק"ל בפירושו על הספרא דצניעותא בפרק ה" (נפש החיים, שער ד פרק י).

ומובן, שאין כוונת הגר"א, שכיוון שה' יודע הכל ורמז בתורה הכל לפרטי פרטים אזי הדבר אומר שעל הכל יש 'השגחה פרטית' בהגדרתה דלהלן, כי כפי שנראה להלן הגר"א מבאר ומדגיש ש'השגחה פרטית' היא רק על עם ישראל בלבד, אלא כוונת הגר"א היא, שלא נסתר דבר ממנו ית' והוא יודע הכל ומשגיח על הכל בהשגחה גמורה, אך השגחה פרטית ייחד רק לעם בחירו כפי שיתבאר להלן בדברי הגר"א ובכל דברי רבותינו. ויש שלא חילקו בין ידיעת ה' ומה שרמז בתורתו בידיעה זו כדברי הגר"א בספרא דצניעותא ('ידיעה'), לבין 'השגחה פרטית' ('השגחה'), וערבבו בין מערכת ה'ידיעה' למערכת ה'השגחה' שהם שתי סוגיות נפרדות, והוי כטועה בדבר משנה, ועל זה אמרו חכמים היזהרו בדבריכם שלא יבואו העם לכלל טעות (ראה לדוגמה את לשון העיקרים: "ומה שהביא האנשים לסלק ההשגחה עם היותם מודים בידיעת השם יתברך הוא". הרי שאלו ב' סוגיות נפרדות. ספר העיקרים מאמר ד פרק ז. וכפי שנראה גם להלן).

ז. "כל הנמצאים, חוץ מן הבורא, מצורה הראשונה עד יתוש קטן שיהיה בטבור הארץ - הכל מכח אמתתו נמצאו, ולפי שהוא יודע עצמו ומכיר גדולתו ותפארתו ואמתתו, הוא יודע הכל ואין דבר נעלם ממנו" (רמב"ם, יסודי התורה ב, ט).

"וה' ית' אינו כוח בגוף העולם אבל (אלא הוא ית') נפרד מכל חלקי העולם, והנהגתו יתעלה והשגחתו מחוברת לעולם בכללו חיבור - נעלם ממנו

— ביאורים והרחבות —

תכליתו (סופו, כלומר, הוא בלתי נתפס בשכלנו), וכוחות בני אדם מקצרות לדעתו (דעת בני אדם קצרה לדעת את מחשבות ויכולות ה'), כי המופת (ההוכחה) יעמוד על הַבְּדִלּוֹ יתעלה מן העולם והנקותו ממנו, ו(מאידיך גיסא) המופת יעמוד על מציאות מעשה הנהגתו והשגחתו בכל חלק מחלקיו ואפילו הדק הפְּחוּת, 'שתבח מי שנצַחֵנו שלמותו' (רמב"ם, מורה נבוכים, חלק א פרק עב).

"ולא תחשוב שזה הדעת יסתור אותו אומרו 'נותן לבהמה לחמה לבני עורב אשר יקראו', ואומרו 'הכפירים שואגים לטרף ולבקש מאל אכלם', ואומרו 'פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון', ומאמר החכמים 'ושב זון מקרני ראמים עד ביצי כינים', והרבה כמו אלו המאמרים הנכתבים הנמצאים, ואין בהם דבר סותר דעתי זה, כי אלו כולם השגחה מינית (השגחה כללית) לא אישית (לא השגחה פרטית), וכאילו (ר"ל וכביכול [שאיין לו פה לספר כשל בני אדם]) הוא מספר (על) פעולותיו בהכינו (בכך שהוא מכין) לכל מין מזונו ההכרחי וחומר עמידתו, וזה מבואר נגלה" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יז).

ובהקדמת הרמב"ן לאיוב: "אמר המחבר, דבר ברור וידוע כי האמונה בידיעת האל יתברך (את) מיני (כללי) השפלים (הנבראים) ואישיהם (ופרטיהם) והשגחתו בכללם ובפרטם, (הם) פינות גדולות מתורת משה רבינו ע"ה, כי הכופר אשר יאמר כי אין הבורא יודע אישי (פְּרָטִי) השפלים והשגחתם, כופר בתורה בכללה. וכן הכופר בהשגחה, שיאמר שאין הבורא משגיח על בני אדם אם יעשו טובה או רעה".

ובשער הגמול לרמב"ן: "ונכלל עם זה לאיוב הודעה אחרת כנגד האפיקורסות שבא בדבריו לומר, שמחמת פחיתות האדם אצל בוראו אינו משגיח עליו לטוב או לרע, כי עתה יפרש לו הקדוש ברוך הוא טוב השגחתו בכל אחת מן הבריות - מבני אדם עד קטני בריות הארץ והים, והנהגתו בכלם בהשוויה ובטוב הצריך להנהגה" (מכאן כנראה למד הר"י אייבשיץ ביערות דבש ב, ו, שלדעת הרמב"ן יש 'השגחה פרטית' על בעלי חיים. אבל אין כוונת הרמב"ן אלא להשגחה, ואילו 'השגחה פרטית' מתייחדת רק לבעל בחירה, כפי שמבואר להלן בדברי הרמב"ן באריכות ובדברי תלמידו הרשב"א ובדברי תלמיד תלמידו - רבנו בחיי, ראה להלן אות מב).

ובספר העיקרים: "אחר שנראה השגחת השם דְּבַקָּה בכל אחד מהמינים באופנים שונים כפי מה שראוי אל כל מין ומין להשגת תכלית שלמותו, וכפי

הפחותים^[ח]. וכל עשב, גרגיר חול, קצוות קש, עלים בשלכת

« ביאורים והרחבות »

מה שיאות למזגו וטבעו, שם לו כלים לְשִׁרוֹתוֹ וְלַהֲשִׁגַת מְזוֹנוֹ וְתַכְלִית שְׁלֵמוֹתוֹ באופן היותר שלם שאפשר, ולמי שצריך שמירה מעולה כבני העורב משגיח בהם להכין להם מזונם, עד שלא ימצאו לעולם בני עורב שימותו ברעב, וליעלי סלע משגיח בהם לשמרם בעת לידתם עד שלא תמצא אחת מהם נעדרת מן ההשגחה ההיא בעת לידתה, כמו שאמרו רבותינו ז"ל, לפי שרחמה צר הקדוש ברוך הוא מזמין לה דרקון בעת לידתה ומכישה, וכן בכל מין ומין על זה הדרך, וזה ממה שיורה בהכרח שיש משגיח בנמצאים לתת לכל אחד חקו ושלמותו כפי מה שיגזור טבעו, וכפי מה שאפשר לו, ולא יעשוק לשום אחד מהם שלא ישלים לו חוקו אשר הוא אפשרי אליו לקבלו" (ספר העיקרים, מאמר ד פרק יא).

ובמאמר העיקרים לרמח"ל: "הנה האדון ב"ה משגיח תמיד על כל בריותיו, ומקיימם ומנהלם כפי התכלית שבעבורו בראם".

ח. הוא ית' משגיח במוחלט על כל ברואיו ממש כפי שראינו באות הקודמת בדברי הרמב"ם, ו"יושב הקדוש ברוך הוא וזן מקרני ראמים ועד ביצי כינים" (שבת קז, ב), על התולעת ועל העלה, על גרגיר חול ועל קצוות הקש הנעות ברוח, על ציפור שניצודה ועל שֶׁלֶךְ השולה דג מן הים, על עשב יבש שבקצה השדה ועל אבן הנזרקה, על איילה ועל דרקון, על בני עורב אשר יקראו ועל רוח נושבת, על יעלי סלע ועל כנפי הנשר, על הדשאים שלרגלי ההרים ועל הפרחים, ועל כל אדם ועל כל אומה ולשון, על עם ישראל בחירו ועל כל עם, מבני ברית ומשאינם בני ברית, כולם בכל מכל כל מושגחים בהשגחה גמורה (ראה גם רמ"ק אילמה רבתי עין כל תמר, תמר ה פרק א ובספרו שיעור קומה סימן נד). אך בנוגע לכל תנועה ודיבור של אדם – אכן ה' מחיה הכל כל הזמן ויודע הכל ומשגיח על הקיום הטבעי כך שניתן לאדם לנוע ולדבר, אבל ה' לא משגיח וגוזר על פעולת התנועה והדיבור של האדם כלל, כי אם כן, אזי אין לאדם בחירה ושכר ועונש, כמבואר לקמן באריכות בדברי רבותינו באות ל"ז.

אבל "יש כתות רעות יחשבו שלא ישים השגחתו ברוך הוא כלל בכל עניני העולם השפל, בין באנשים או בשאר בעלי החיים, והוא דעת הכופרים,

— ביאורים והרחבות —

רע זמר" (ספר החינוך, פרשת תזריע, מצוה קסט).
 ו"לפי דעת הפילוסוף האומר, שאין ידיעת השם יתברך מקפת בפרטים, כל שכן שלא ישגיח בהם להענישם על מְרִים (בשהם ממרים ומכעיסים לפניו), אבל כבר הכרענו היות ה' יתברך יודע כל הנמצאות ופרטי מעשיהם בראיות מספיקות לכל בעל שכל. ואולם מה שצריך לבאר הוא, שאף אם ידע הפרטים ומעשיהם, אם ישגיח בהם לתת לאיש כדרכיו, או ידעם כמו שידע את הבעלי חיים ופרטיהם בהכרח, להיות ידיעתו מקפת בכל הנמצא והנעשה בעולם ולא יפלא ממנו כל דבר קטן או גדול, אבל לא ישגיח בהם לתת להם גמול ועונש על מעשיהם, אלא שישגיח בפרטיהם במה שהם חלקי הכלל ולשמור המין, לא זולת זה" (ספר העיקרים, מאמר ד, פרק ז).

"נאמר, שאין השגחה נמצאת אפילו ביתוש קטן שלא יהיה בהשגחת האלוה ולא בספירות אלא גם באין סוף, נרצה, שהאין סוף בספירותיו משגיח אפילו בבריות הקלות, כעין אומרם ז"ל 'יושב וזן מקרני ראמים ועד בצי כנים' ורצו בזה כי לא השגחתו לבד בהוייתם (בעצם הקיום שלהם) אלא אפילו במזונם המזומן להם כל עת וכל רגע וכל שעה ניזונים ומתפרנסים ממנו ומהשגחתו, והיינו דאמר הכתוב 'אתה מחיה את כולם'. והיינו 'זן' - שהוא החיות האלהי המשולח (הנשפע) לכל נמצא, אפילו יהיה חיותו מועט תכלית המיעוט כעין ביצי כינים המתהווים באדים המותריים מעיפוש חומר האדם, וכל שכן אם יהיה חיותו מרובה כעין 'קרני ראמים'. דהיינו, למעלה למעלה גבוה מעל גבוה מציאות הספירות העומדות ברומן של עולם שהם כקרני חגבים היו ושתלן משם (סוד ע"פ המדרש בר"ר) ועד כאן נמשכה השגחתו ושילוח שפע חיותו להחיותם.

אמנם השגחה זו אינה ממנו אליהם בשווה, כי יש בחינות שונות. המשל בזה - המלך לובש כמה בגדים אלו על אלו וכל מה שיתקרב אל עצמותו הם הקרבים אליו אמנם כולם מתנהגים ברצון המלך בשבתו בקומו הם מתנועעים על ידו, ואף כאן בהשגחה האלהית הדבר כן" (רמ"ק, אור יקר, כרך יב, עמ' מ, ועיי"ש בזה באריכות).

"ואמנם המאמין ביחוד ומבין עינינו, צריך שיאמין שהקב"ה הוא אחד יחיד ומיוחד, שאין לו מונע ומעכב כלל ועיקר בשום פנים ובשום צד, אלא הוא לבדו מושל בכל. לא מבעיא שאין רשות נגדו ח"ו, אלא הוא עצמו בורא הטוב והרע, כענין הכתוב (ישעיה מה, ז), 'יוצר אור ובורא חושך עושה שלום

זכורא רע, אני ה' עושה כל אלה, שאין אחר תחתיו שיהיה לו שליטה בעולם, דהיינו שאין שום שר ולא שום כוח שני, כמו שחשבו עובדי עבודה זרה (כלומר, לא שאין בכלל שרים לאומות אלא שאסור לעבוד להם, כפי שמבאר שם בדבריו קודם, בטעות הראשונה של עובדי ע"ז). ולא עוד, אלא שהוא לבדו משגיח על כל בריותיו השגחה פרטית (כלומר, על כל פרט לפי מה שהוא אם השגחה פרטית אם השגחה כללית), ואין שום דבר נולד בעולמו אלא מרצונו ומידו, ולא במקרה, ולא בטבע, ולא במזל, אלא הוא השופט כל הארץ וכל אשר בה, וגוזר כל אשר יעשה בעליונים ובתחתונים, עד סוף כל המדרגות שבכל הבריאה כולה" (רמח"ל, דעת תבונות, סימן לו).

מה שכתב כאן רמח"ל 'השגחה פרטית', כוונתו על כל פרט ופרט, ולא בהגדרת 'השגחה פרטית' שהיא רק על בני אדם כפי שביאר בחיבורו 'מאמר העיקרים' בנוגע לבעלי חיים: "והנה ישגיח בפרטי כל מין ומין למה שמגיע מהם אל כלל המין כולו אך לא למה שהם אישים (פרטים) כי הנה אין התכלית בהם אלא לשלמות המין הכללי", וכן כתב ב'דעת תבונות': "ופירוש הענין, הנה עולם השפל הזה מושגח כולו בהשגחה כללית לקיומו מן הרצון העליון, ובבחינת הקיום הנה אין הפרש בין מין למין, ולא בין איש לאיש (בין פרט לפרט), כי כך צריך קיום הגלגל העליון כמו היתוש הקטן. ונמצאת השגחתו ית' מקפת על כל הנבראים כולם בהשוואה אחת, וכולם נשואים ממנו ונסבלים מכוחו. אך ההשגחה המשפטית אשר לענין העבודה, היא השגחה מתפרטת לפרטים רבים, כי הנה האל ית' שוקל כל דבר במאזני צדק להטיב או להרע, כל דבר ודבר בטעם פרטי לפי מה שהוא" (רמח"ל, דעת תבונות, קצ). הרי של'השגחה מינית' קורא 'השגחה כללית', ול'השגחה פרטית' קורא 'השגחה משפטית', ובשאר מקומות קורא לה בשמה 'השגחה פרטית'.

ובמסילת ישרים: "אך דרך קניית היראה הזאת הוא ההתבונן על ב' עניינים אמיתיים: האחד הוא, היות שכינתו יתברך נמצאת בכל מקום שבעולם ושהוא יתברך משגיח על כל דבר קטן וגדול, אין נסתר מנגד עיניו, לא מפני גודל הנושא, ולא מפני פחיתותו, אלא הדבר הגדול והדבר הקטן הנקלה והנכבד הוא רואה והוא מבין בלי הפרש, הוא מה שאמר הכתוב (ישעיה ו, ג) 'מלא כל הארץ כבודו', ואומר (ירמיה כג) 'הלא את השמים ואת הארץ אני מלא'. ואומר (תהלים קטו) 'מי כה' אלהינו המגביהי לשבת המשפילי לראות בשמים ובארץ'. ואומר (שם קלח) 'כי רם ה' ושפל יראה וגבוה ממרחק יידע'.

« ביאורים והרחבות »

וכיון שיתברר לו שבכל מקום שהוא, הוא עומד לפני שכינתו יתברך, אז מאליה תבוא בו היראה והפחד פן יכשל במעשיו, שלא יהיו כראוי לפי רוממות כבודו, והוא מה שאמרו (אבות ד) 'דע מה למעלה ממך, עין רואה ואזן שומעת, וכל מעשיך בספר נכתבים', כי כיון שהשגחת הקדוש ברוך הוא על כל דבר, והוא רואה הכל, ושומע הכל, ודאי שכל המעשים יהיו עושים רושם, וכולם נכתבים בספר - אם לזכות או לחובה, ואמנם הדבר הזה אינו מצטייר היטב בשכל האדם, אלא על ידי התמדת ההתבוננות וההסתכלות הגדול, כי כיון שהדבר רחוק מחושינו לא יציירו השכל אלא אחר רוב העיון וההשקפה" (מסילת ישרים, פרק כה).

ובמשך חכמה: "אבל באמת כל התבל מושגחת כולה בהשגחה פרטית (כלומר, בפרטיות, פרטי פרטים וכדלעיל) מעתיק יומיו, הבורא יתעלה בעצמו. ולו אין חילוק בין תולעת קטן שבים לכל הנבראים ואישים העליונים, מט"ט שר הפנים ומיכאל לבוש הבדים, כי רחוקים המה מאתו בתכלית ההשוואה. ומי שיכול להשיג מציאות הבורא יתברך מושגח מאתו שווה עם מט"ט שר הפנים, ולא נופל זה מזה, ולא יכול שום מלאך לעשות לנו דבר בלתי רצון הבורא בפרטיות מאומה. וכמו שלא נופל דג קטן מדג גדול בעצם בריאתו, וכן לא נופל המורכב בד' יסודות מהשמש המורכבת ביסודות מזהירים, ככה לא נופל בן תמותה, איש כמונו בעצם ולא נכנע מאישים העליונים הפשוטים ונבראים מעצם רוחני פשוט, וכולנו כאחד שווים ומושגחים בפרט ונבראים מהנמצא האמיתי בהחלט, הבורא יתברך שמו" (משך חכמה, שמות לב, יט).

ובגמרא אמרו: "אמר רבה, איוב בסערה חרף ובסערה השיבוהו. בסערה חרף, דכתיב: 'אשר בשערה ישופני', אמר לפניו: רבנו של עולם, שמא רוח סערה עברה לפניך ונתחלף לך בין איוב לאיוב, בסערה השיבוהו, דכתיב 'זיען ה' את איוב מן הסערה ויאמר וגו' אזר נא כגבר חלציך ואשאלך והודיעני', אמר לו: הרבה נימין בראתי באדם, וכל נימא ונימא בראתי לה גומא בפני עצמה, שלא יהו שתיים יונקות מגומא אחת, שאלמלי שתיים יונקות מגומא אחת מחשיכות מאור עיניו של אדם, בין גומא לגומא לא נתחלף לי, בין איוב לאיוב נתחלף לי? 'מי פלג לשטף תעלה' וגו' - הרבה טיפין בראתי בעבים, וכל טיפה וטיפה בראתי לה דפוס בפני עצמה, כדי שלא יהו שתי טיפין יוצאות מדפוס אחד, שאלמלי שתי טיפין יוצאות מדפוס אחד, מטשטשות את הארץ ואינה מוציאה פירות, בין טיפה לטיפה לא נתחלף לי, בין איוב

ובעל חי, יש לו רבבות רבבות מלאכים הממונים עליו^[ט], שהם עצמם מונהגים על ידי השרים העליונים, פמליה של

« ביאורים והרחבות »

לאויב נתחלף לי? מאי משמע דהאי תעלה לישנא דדפוס היא? אמר רבה בר שילא, דכתיב: 'זיעש תעלה כבית סאתים זרע'. 'זדרך לחזיז קולות' - הרבה קולות בראתי בעבים, וכל קול וקול וקול בראתי לו שביל בפני עצמו, כדי שלא יהו שתי קולות יוצאות משביל אחד, שאלמלי שתי קולות יוצאות משביל אחד, מחריבין את כל העולם, בין קול לקול לא נתחלף לי, בין איוב לאויב נתחלף לי? 'הידעת עת לדת יעלי סלע חולל אילות תשמור' - יעלה זו אכזרית על בניה, בשעה שכורעת ללדת, עולה לראש ההר כדי שיפול ממנה וימות, ואני מזמין לה נשר שמקבלו בכנפיו ומניחו לפניו, ואלמלי מקדים רגע אחד או מתאחר רגע אחד מיד מת, בין רגע לרגע לא נתחלף לי, בין איוב לאויב נתחלף לי? 'חולל אילות תשמור' - איילה זו רחמה צר, בשעה שכורעת ללדת, אני מזמין לה דרקון שמכישה בבית הרחם ומתרפה ממולדה, ואלמלי מקדים רגע אחד או מאחר רגע אחד מיד מתה, בין רגע לרגע לא נתחלף לי, בין איוב לאויב נתחלף לי" (בבא בתרא טז, ב).

ט. הכוזרי כותב: "הנקראת אצלם 'טבע', והוא כח משתדל בשמירת המין (מין בעלי חיים או צמחים), בעבור שלא היה אפשר להישאר האיש (הפרט) שהוא בעצמו, שהוא מורכב מדברים משתנים. והיה כל אשר לו הכוחות האלה לְגִדּוּל וְלַהוּלְדָה וְקִבּוּל המזון, לא ינוע התנועה המקומית, הוא אשר ינהיגו הטבע על דברי (לדברי) הפילוסופים, ועל (אך על) האמת שהבורא יתברך ינהיגם בתכונה מהתכונות, קָרָא אתה התכונה ההיא אם תחפוץ 'טבע' או 'נפש' או 'כח' או 'מלאך'" (ספר הכוזרי מאמר ה אות י בתרגום א"ת, ובתרגום שוורץ ואבן שמואל נוסף ע"פ כתב היד: "או מלאך". [ושילת תרגום: "או כשרון", ואינו מובן]).

וראה היטב רמב"ם, מורה נבוכים ב, ו-ז באריכות. והזוכה להבין את דבריו בפנימיות שם, נפתחים לו העיניים, להבין את דבריו העמוקים, ואז מבין גם עניינים שגילו וכיוונו אליהם בשמות אחרים ובמליצת (ד"והמליץ בינותם" ביוסף) חידושי התורה רבותינו בעלי הפנימיות שדיברו בעשר ספירות, ולוואי שנזכה לאמונה הרמה שעל פיה חי הרמב"ם את בוראו ועבד אותו, וכדבריו:

מעלה ושרו של עולם, וכולם מכותו ועל ידו ית' וברצונו¹.

« ביאורים והרחבות »

“דע המעיין בספרי זה, שהאמונה אינה העניין הנאמר (בפה, מהשפה ולחוץ), אלא העניין המצטייר בנפש!” (בפנימיות נפש האדם. מורה נבוכים א, נ), ואז גם נבין את דברי אחד מגדולי בעלי הפנימיות בעל השפע טל' הכותב: “טעמתי צוף דבש אמרי נועם מזוי ורבותי קדושי ה' משרתי עליון מלאכי אלוקים הלא המה נודעים בשמם, הרב הגדול בתורה ובהוראה דתני תורני ובפילוסופיא אלוהית לא מעדו אשוריו ועקבותיו בכל דרכיו אשר הלך, הוא הרב רבינו משה בן מיימון צוק”ל, והרב הגדול בוצינא קדישא לו עשר ידו”ת בחכמת הקבלה הקדושה העולה על כל הקדושות, הוא רבינו משה קורדיווארו צוק”ל (הרמ”ק), אשר עליהם נוכל לומר ‘ממשה עד מש”ה לא קם כמשה, זה (משה, הרמב”ם) בפילוסופיא אלוהית, וזה (משה, הרמ”ק) בקבלה אלוהית, זכו וזיכו את הרבים, זכות הרבים תלוי בהם. על אלו עמודי אור צדיקי יסודי עולם נשענתי, ובהם יתדותי תמכתי וזכותם יעמוד ויגן עלינו וכו’. ולרבינו משה מיימון ז”ל ולרבינו משה קורדיווארו ז”ל יעלה לרצון ולריח ניחוח כי עשיתי לי טלית משלהם ועטרה לראשי מאור עטרותיהם בסוד חלוקא דרבנן ולבושי אור להתלבש בהן נשמתי להאיר באור החיים בסוד כי נר מצוה ותורה אור” (שפע טל, הקדמה בן מאה שנה, מהד’ בקר תשס”ז, עמ’ לז-לח).

ורבינו משה האחרון, הרמ”א, כותב: “מכל מקום, בספרי חכמינו ז”ל אשר מימיהם אנו שותים - ובפרט הרב הגדול הרמב”ם ז”ל - בזה לא עלה על שום דעת לאסור, כי בודאי אין לחוש בספריו לשום דעת בטלה, כמו שהעיד עליו בעל ‘בחינת עולם’ באמרו: ‘סוף דבר, ליבי האמן מה שהאמין סוף הגאונים בזמן וראשם במעלה - הוא הרמב”ם וכו’. וכבר נתפשטו ספריו בכל חכמים האחרונים ז”ל וכולך עשו אותן לראשם עטרה להביא ראייה מתוך דבריו כהלכה למשה מסיני וכו’, שעסקתי בספר המורה (מורה נבוכים) שיגעתי בו ומצאתי, תהילה לאל” (שו”ת הרמ”א, תשובה ז). וכדבריהם, כ”כ הראב”ד בפירושו לספר יצירה א, י, והמגדל עוז (שהיה מבעלי הפנימיות) על הרמב”ם, הלכות יסודי התורה א, י; ב, ז.

י. הרמב”ם כותב, שהשפע יורד מאת ה' מגבחי מרומים (מורה נבוכים ב, יב; ג, מה) על כל העולמות ועל עולם הדומם, הצומח והחי לקיומם וחיותם,

מהשכלים העליונים בעלי הנפשות העליונות (מו"נ א, עב; ב, ד-ה; ב, י-יא) הנשפעים מהשכלים הנבדלים (מו"נ ב, ד; ב, ו) כלומר, מהמלאכים (מו"נ א, מט; ב, ו; ב, ז; ב, י; ג, מה; פי' ההגדות לרשב"א ברכות י, ב) ומהכרובים (מו"נ ב, ו) המכונים 'פמליה של מעלה' (מו"נ ב, ו). מקביל לספירות ג"ר וחג"ת נה"י), וכן מן 'השכל הפועל' (מו"נ ב, ד; ב, יב; ג, נב; יסודי התורה ד, ו). המקביל למלכות, עי' פי' הגר"א לס' יצירה א, ט אופן א' ד"ה והוא רוה"ק ופי' לתיקונים אחרונים, צ, א ד"ה בריש הורמנותא דמלכא; רמ"מ משקלוב, ביאורים וליקוטים, עמ' נג, מים אדירים עמ' רפד; וכן, אמרי שפר, מהדו' גרוס עמ' 192; רלב"ג משלי א, ח; ואלשיך שמואל-ב כב, יא) הנקרא גם 'שרו של עולם' (מו"נ ב, ו; ב, י; יבמות טז, ב), ועל ידי 'פמליה של מעלה' ו'שרו של עולם' הוא ית' מנהיג את כל הברואים, להם (למלאכים אלו) יש שליטה וידיעה מאת ה' על כל העולם, וזו הסיבה שישראל מוזהרים לא לעובדם גם לא כאמצעיים (כאמור בדברים ד, יט; ראה מו"נ ב, ה; ב, ו; ב, י), ומלאכים אלו (מו"נ ג, מה) הם בעלי דעה ובחירה מעין כוח הבחירה של האדם אך באופן שונה שאיננו ידוע לנו, כי הרי הם עושים רק טוב (מו"נ ב, ז; יסודי התורה ג, ט), ראה בענין בחירתם לקמן אות כ"ה ואות מ"א.

וכותב הרמב"ם: "הנהגת זה העולם התחתון ר"ל עולם ההוויה וההפסד, אמנם הוא בכוחות השופעות מן הגלגלים (מהמלאכים, כנ"ל), וכבר זכרנו זה (כמה) פעמים. וכן תמצא החכמים ז"ל אומרים 'אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו מזל ברקיע שמכה אותו ואומר לו גדל, שנאמר "הידעת חוקות שמים אם תשים משטרו בארץ"'. ומזל יקראו גם כן הכוכב. תמצא זה מבואר בראש בראשית רבה, אמרו 'יש מזל שהוא גומר הילוכו לשלושים יום, ויש מזל שגומר הילוכו לשלושים שנה', הנה כבר ביארו בזה המאמר שאפילו אישי ההוויה (פרטי כל המציאות) יש להם כוחות (של) כוכבים מיוחדים להם, ואף על פי שכוחות הגלגל מתפשטות בכל הנמצאות, אבל יהיה גם כן כוח כוכב אחד מיוחד במין אחד" (מורה נבוכים, חלק ב פרק י).

מבואר בדברי רבינו הרמב"ם, שלכל עשב ועשב יש כוכב ומזל משפיע ומנהיג מפמליה של מעלה. וכדברי הרמב"ם כן אמרו בזוהר: "ולית לך עשבא זעירא בכל עלמא, דלא שלטא עליה כוכבא ומזלא ברקיעא, ועל ההוא כוכבא ממנא חד, דקא משמש קמיה דקודשא בריך הוא, כל חד וחד כדקא חזי ליה" (זהר, חלק ב, דף קעא, ב. תרגום: ואין לך עשב קטן בכל העולם שלא

שולט עליו כוכב ומזל ברקיע, ועל אותו הכוכב ממונה אחד שהוא משמש לפני הקב"ה. כל אחד ואחד כפי הראוי לו).

להעיר, שממילא מובן מדברי הרמב"ם אלו, שהתנגדותו לענין הכוכבים והנהגתם (ראה אגרת הרמב"ם על גזירת הכוכבים) היא איננה על כך שיש לכוכבים כח הנהגה, כי כאמור, הרמב"ם סובר שיש להם כוח הנהגה ואפילו מעין בחירה, אלא שהרמב"ם מתנגד לגזירת הכוכבים, בדגש על גזירה, כלומר לכך, שמערכת הכוכבים גוזרת ומחליטה מה יהיו תנועות ומצבי האדם אם יעשה מצוה או עבירה, כי זו דעה שמבטלת את הבחירה של האדם וממילא את התורה (שמונה פרקים להרמב"ם, פרק ח. בקצרה, הרמב"ם מתנגד לאסטרוולוגיה שיפוטית, שבני אדם שפוטים לה בכל תנועותיהם, ובימינו חלק מהפסיכולוגים אומרים כן מפאת סיבות תנועות הנפש, ואין בדבריהם כלום, ואכמ"ל, ולא מתנגד להשפעת הכוכבים ומערכותיהם מלמעלה על הבריאה, והתבאר גם להלן אות ק"ב. וכמו שאנו אומרים בתפלה "כח וגבורה נתן בהם להיות מושלים בקרב תבל"). בענין אין מזל לישראל ראה להלן אות נ"ו בדברי הגר"א.

אגב, להעיר כאן על מה שכתוב בספר 'אמת ליעקב' (מהדו' תשס"ז, עמ' טו) שבעת הגעת האדם לראשונה עם חללית לירח, כשירד האדם "על ידי סולם על גלגל הלבנה" (לשונו) התקשה המחבר על הרמב"ם "שכתב שהלבנה היא בעלת צורה רוחנית, והרהרתי בלבי שכעת ניצחה הקבלה את הפילוסופיה, וניחמתי עצמי בדברי הרמב"ן אלו" (לשונו. ראה גם ספר רבי יעקב, עמ' 452). ולא זכיתי להבין, 'גלגל הלבנה' לדעת הרמב"ם איננו הלבנה אלא הגלגל של הלבנה, הגלגל העגול השקוף (המכונה גם 'אתר') בו קבועה (משובצת) הלבנה (רמב"ם יסודי התורה ג, א; ג; מו"נ א, עב, והוא מפורסם). כמו"כ, לדעת הרמב"ם ללבנה אין צורה רוחנית אלא היא כמובן חומרית גמורה ויש לה גוף, וכל גוף הוא חומר, אך היא [וכן הגלגל שלה בו היא קבועה אלא שהוא שקוף] בעלת 'צורה' (חומר וצורה [=עצם], גוף ונפש, דוכרא ונוקבא), כלומר, יש לה נפש ושכל (והיינו 'צורה', ראה בציונים לעיל אות י), אמנם לא כמו שלנו, ולכן היא מתגלגלת בהשתוקקות לבוראה (מו"נ ב, ד), ולכל גלגל בעל נפש ושכל יש שכל נבדל, והם עשרת השכלים הנבדלים (המלאכים, מו"נ א, מט), כעין וכמו עשר ספירות בלי-מה (ראה רמ"א, תורת העולה ג, ד), ראה מו"נ א, עב; ב, כ. גם לא מובן כ"כ מה ראה בעל 'אמת

ליעקב' זצ"ל שם ברמב"ן יותר מהרמב"ם בזה, הרי לדעת שניהם ישנם גלגלים זה בתוך זה כגלידי בצל, שהאחרון בהם והפנימי הוא גלגל הירח בו קבוע הירח המסתובב עם סיבוב גלגלו, ולדעת שניהם גלגל זה עשוי 'אתר' שקוף, השייך לחלק הפיסי של העולם, אלא שיש לגלגל זה וכן לירח הקבוע בו - שכל, שלו עצמו יש שכל נבדל, ועל זה כותב הרמב"ן (שהביא באמת ליעקב שם), ששכלים אלה לא כתובים בתורה היות והם שייכים לחלק רוחני בלתי פיסי, שאין בו מטה ומעלה, אותם הכתוב מכנה בשם 'שמים' מבלי לפרטם. והרמב"ם לא חולק על עצם הדבר.

הערת אגב נוספת. הנה זה פשוט, שדברי רבינו הרמב"ם אינן פילוסופיה בעלמא חיצונית ח"ו, אלא דבריו הם שימוש במושגי הפילוסופיה ובמונחיה לשם הסברת פנימיות התורה על פי דרכו, וכן יישוב דעת בעלי הפנימיות הדקים ומנוחתם עליה ודו"ק, "ויוצא מזה גם כן, כי ספר המורה, אף כי הוא ספר פילוסופי - אינו חיצוני, אלא פנימי, לפני ולפנים בפנימיות התורה, וכן חתם בשירו שחיבר לפני ספרו: 'דרך קודש יקרא לה'" (לשון ר' יחזקאל סרנא, דליות יחזקאל תשס"ג, ח"ה עמ' קלח), ומי לנו גדול כרבינו הרמב"ם. אמנם לא ניתנו דבריו לרבים מטעם הכתוב בהקדמת המו"נ וראה לעיל אות ט'. תדע, שכל כללי סודות הקבלה שקיבל ר' י' זונדל מסלנט מהגר"א (ספר ר' יוסף זונדל, תשנ"ג עמ' קסג) הם אינם אלא קיצור של הספר 'מורה נבוכים' ח"א. ולכן הגר"א היה מלמד, שממקום שמסתיימת הפילוסופיה - מתחילה הקבלה (ראה כתור ראש, אות סא), ודבר זה מבואר בספר היחיד עליו הסכים הגר"א (וכתב "כולו מחמדים וממתקים") הכותב: "בהביטם בספרי קבלה וכו', אלא שקרוב הדבר להיות טועים ולדמות גשמיות ח"ו בדברים העליונים וכיוצא שאר מבוכות, כיון שלא שמשו כל צרכם וכו' יולדו להם דברים זרים ומתנגדים אל השכל וכמו שכתב הרמב"ם במורה נבוכים ח"א פרק ל"ד" (דרכי נעם, קניגסברג תקכ"ד, עמ' צח, א). "וסיפר לי הרב וכו' הישיש מ' ישראל גארדאן רב בוויילנא - אשר היה מכיר היטב את הגאון נ"ע, ודירתו היה בחומת אביו, וקודם פטירתו היה דר הגאון בחצר בית הכנסת - אשר היה נכנס ויוצא כפעם בפעם בבית הגאון נ"ע, ושמע פעם אחת אשר בא הרב ר' טרייטיל ז"ל לפני הגאון, והרעיש על אשר ראו עיניו, שאנשים קבעו לימודם בבית המדרש בספר 'מורה נבוכים', וביקש שהגאון ימחה בידם, והגאון השיבו בחרי אף ואמר: 'ומי יעיז לדבר נגד כבוד הרמב"ם וספרו, אשר מי יתנני ואהיה

אמונת שכר ועונש

ד. כל העובר על האדם וכל הקורה אותו בחייו בין טוב ובין רע, פרטי פרטים, אנו בני ישראל מאמינים בני מאמינים כי הכל הוא על פי הנהגת שכר ועונש מאתו ית', ואמונה זו היא עיקר כל התורה כולה [יא].

— ❧ ביאורים והרחבות ❧ —

עמו במחיצתו בגן עדן! (עליות אליהו, דף יג, 25), ואף על פי ש"מוסכם הוא כמעט בדעת הכל, כי הרמב"ם ז"ל חיבר את ספרו 'מורה הנבוכים' לנבוכים בדעות בדרכי האמונה. אבל אף שהוא מוסכם - הוא שקר מוסכם" (ר' יחזקאל סרנא, דליות יחזקאל שם). ומש"ב, אם כ', הגר"א בביאורו יו"ד קעט, יג, הוא בענין אחר, ומוכן הוא לפי סוף ד' וק"ל, וראה גם לעיל אות ט'. ובנו ותלמידו חביבו כנפשו של הגר"א, רבי אברהם (ראה דברי רש"ל, ישורון ד, קכד-קכה) חיבר חיבור בו הוא מתמצת בראשי פרקים את כל הספר 'מורה נבוכים' של הרמב"ם (מודפס בישורון ח"ד, רנב, ג).

וכעת מובנים דברי הלשם הכותב: "ונודע הוא דעת הרמב"ם ז"ל ביסודי התורה פ"ג ה"ט כי כל הכוכבים והגלגלים הם כולך בעלי נפש ובעלי דעת ושכל, והגם שרבים חלקו עליו בזה, אך כדברי הרמב"ם ז"ל כן הוא מפורש בזוהר חדש בראשית במדרש הנעלם בדה"מ יהי אור ע"ש דף י' רע"א מדפוס אמשטרדם, וכן שם ע"ד בפסוק ויקרא אלהים לאור יום בדה"מ רבי חזקיה אמר, וא"כ הרי מכל שכן, שפ"ל ההיכלות דהיצירה והבריאה, שכולם הם בעלי שכל ודעה ודיבור" (לשם שבו ואחלמה, הדעה חלק ב, דרוש ג ענף ט).

יא. כותב הרמב"ם בעיקר הי"א מי"ג עיקרים: "והיסוד האחד עשר, שהוא יתעלה משלם גמול טוב למי שמקיים מצוות התורה, ומעניש מי שעובר על אזהרותיה, ושגמולו הגדול הוא העולם הבא, ועונשו החמור (הוא) הכרת. וכבר אמרנו בענין זה מה שיש בו די. והפסוק המורה על היסוד הזה אמרו: 'אם תשא חטאתם, ואם אין, מחיני נא מספרך', והשיבו יתעלה 'מי אשר חטא לי' וכו'. ראייה שידוע לפניו העובד והחוטא לשלם גמול טוב לזה ולענוש את זה" (פירוש המשנה לרמב"ם סנהדרין פרק י משנה א).

ו"שלשה הן הנקראים אפיקורסין: וכו' והאומר שאין הבורא יודע מעשה בני האדם, כל אחד משלשה אלו הן אפיקורוסים" (רמב"ם תשובה ג, ח).
 "ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו, יִדְעוּ הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן, ככתוב (ירמיהו ה) 'עונותיכם הטו' וגו', וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם. אבל אם לא יזעקו ולא יריעו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקריה, הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להדבק במעשיהם הרעים, ותוסיף הצרה צרות אחרות, הוא שכתוב בתורה (ויקרא כו) 'זהלכתם עמי בקרי והלכתי עמכם בחמת קרי', כלומר, כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו, אם תאמרו שהוא קרי אוסיף לכם חמת אותו קרי" (רמב"ם, הל' תעניות א, ב-ג).

כלומר, לומר שהדבר אירע במקרה וללא השגחה, זו דרך אכזריות, ולכן גם 'השגחת המקרה', כפי שיתבאר בסעיף מ"ז, היא השגחה עליה צריך האדם לשוב בתשובה עד שיושגח בהשגחה בדומה לצדיקים.

"ודרך האמת שעליה אנו סומכים ובה אנו הולכים הוא, שאנו אומרים שזה ראובן ושמעון אין שם דבר שמושך זה להיות בְּשֵׁם ועשיר, וזה להיות בורסי (מעבד עורות) ועני, ואפשר שישתנה הדבר ויהיה היפך (זה) וכו'. אבל הפילוסוף אומר שזה קרי (מקרה שלא מאת ה' כלל ח"ו), ואנו אומרים שאין זה קרי אלא דבר זה תלוי ברצון מי שאמר והיה העולם, וכל זה דין ומשפט! ואין אנו יודעים סוף חוכמתו של הקב"ה לידע באי זה דין ומשפט גזר על זה להיות כך ועל זה להיות כך, כי לא כדרכינו דרכיו ולא כמחשבותינו מחשבותיו, אבל חייבים אנחנו לקבוע בדעתנו, שאם יחטא שמעון - ילקה ויִעֲנִי וימותו בניו וכיוצא בזה; ואם שב ראובן ותיקן דרכיו וְחָפֵשׂ במעשיו והלך בדרך ישרה - יִעֲשֶׂר ויצליח בכל דרכיו, ויראה זרע ויאריך ימים. זה הוא עיקר התורה. ואל יאמר אדם, והרי רבים עשו כן ולא הצליחו, אין זה ראייה, כי היה להם עוון הגורם, או ייסורים לנחול דבר שהוא טוב מזה. כללו של דבר: אין דעתנו משגת דיני הבורא ית' בבני אדם היאך הם בזה העולם ובעולם הבא" (אגרות הרמב"ם, איגרת על גזירת הכוכבים).

"ומפני זה אמרו 'אין מזל לישראל', רצונם לומר, שתיקונם והפסדם (של ישראל) אינם לסיבה טבעית ולא על מנהג המציאות, אלא נתלה בעבודה (תורה ומצוות) ובמרי (עבירות) וזה אות יותר גדול מכל אות" (אגרות הרמב"ם, אגרת תחיית המתים, וכ"כ האבן עזרא, הפירוש הארוך, שמות לג, כא).

 « ביאורים והרחבות »

”ומכיון שזה מתחייב באשר למציאות האדם, כלומר, שיעשה מעשי טוב ורע כאשר הפץ (בחירה חופשית), מתחייב שִׁילְמָדוּהוּ את דרכי הטוב, ושיוטלו עליו ציווים ואיסורים, ושייענש ויקבל שכר, וכל זאת הוא צדק. הוא חייב להרגיל את עצמו לעשות מעשים טובים כדי שיזכה למעלות ולהימנע ממעשים רעים כדי שתסורנה המגרעות, אם יש, ואל יאמר ‘הגיעני מצב שאיני יכול לשנותו’, שהרי כל מצב ניתן לשינוי מטוב לרע ומרע לטוב כשהוא בוחר בזה” (רמב”ם, שמונה פרקים, פרק ח, בתרגום החדש, עמ’ 46. וראה ספר הברית ב, יב, ג, ויש מש”כ שספר הברית בא להוציא מדעת הרמב”ם. ואינו, דמבואר שם בסה”ב כמו הרמב”ם, שהרי כותב להדיא “אצל בן אדם”).

”והרביעי, כי הוא משגיח על הנהגת עניני האדם כולם, לא יניחם ולא יתעלם מהם ולא יסתר ממנו דבר מהם, מקטנם ועד גדולם ולא ישכיח דבר את דבר, כמו שכתוב ‘למה תאמר יעקב ותדבר ישראל נסתרה דרכי מה’ ומאלהי משפטי יעבר” (חובות הלבבות, שער ד שער הביטחון, פרק ג).

”ונאמר, שממה שיחוייב על כל בעל דת אלהית להאמין הוא, שהשם יתברך משגיח באישי (בַּפְּרָטִי) מין האדם ובפרטי מעשיהם לגמול ולענוש פרטי האדם וכתותיו, וזה שורש בכל הדתות האלוהיות” (ספר העיקרים מאמר ד פרק ז).

”סוף דבר, ראוי להאמין בזה הענין לכל בעל מקרה ופגע, כי מקרהו וצרתו – על עוונתו ופשעו, וישוב על הנודע מהם בתשובה, ועל לא הודע שלו שאינו זכור בהם, יתוודה מן הסתם (בסתם בלא הודע), ואם יראה צדיק אובד בצדקו יהיה מייחס זה תחלה אל מיעוט עבירות שעשה” (רמב”ן, תורת האדם, שער הגמול, אות קכ).

”מן הנסים הגדולים המפורסמים אדם מודה בנסים הנסתרים שהם יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבינו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכלם נסים (כלומר, ניסים נסתרים וכ”ש גלויים) אין בהם טבע ומנהגו של עולם, בין ברבים בין ביחיד, אלא אם יעשה המצוות – יצליחנו שכרו, ואם יעבור עליהם – יכריתנו ענשו, הכל בגזרת עליון כאשר הזכרתי כבר” (כוונתו לדבריו בבראשית יז, א; ו, ב. לשון הרמב”ן שמות יג, טז). וכמבואר בדברי הרמב”ם שהבאנו לעיל, ואין חולק (ויש שכ’ שהרמב”ן חלוק בכך על רבינו הרמב”ם, ואינו, כמבואר מלשון הרמב”ם כפי שראינו קודם בסמוך).

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

דברי הרמב"ן הובאו ברבנו בחיי (שמות ל, יב) הכותב: "והענין הזה הוא יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבינו ע"ה עד שיאמין שכל דברינו ומקרינו כלם נסים נסתרים אין בהם טבע ומנהגו של עולם, לא ליחידים ולא לרבים, אבל בעשותו המצוה יצליחנו שכרו ובעשותו העברה יכריתנו עונשו, וזהו ענין יעוד התורה בברכות וקללות, שאין לך כל יחיד ויחיד בישראל שלא יארעו לו בכל יום נסים נסתרים והוא אינו יודע, וכן דרשו רז"ל אין בעל הנס מכיר בניסו. וכדי להורות שהנסים הנסתרים הם עם האדם בכל יום, לכך ביארו לנו רז"ל מאמר אחד, הוא שאמרו 'הנכנס למוד את גורנו אומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתשלח ברכה בכרי הזה, ואם מדד ואח"כ בירך, הרי זו תפלת שווא, שאין הברכה מצויה לא בדבר המדוד ולא בדבר המנוי ולא בדבר השקול אלא בדבר הסמוי מן העין שנאמר יצו ה' אתך את הברכה באסמין, בדבר הסמוי מן העין'. כוונת חכמים לומר בזה, שהנסים הנסתרים הם בכל יום ויום, ושהוא בדבר שאינו מנוי ומדוד כי אם היתה הברכה חלה במנוי, לא היה נס נסתר אלא מפורסם (נס גלוי) ואין כל אדם זוכה לנס מפורסם (נס גלוי), ועל מכוון זה אמר 'מדד ואח"כ ברך הרי זו תפלת שוא', שכיון שנמדד, אי אפשר בזה נס".

ו"כל יסודות התורה - בניסים נסתרים הם, ועם התורה אין בכל ענינו רק נסים, לא טבע ומנהג, שהרי יעודי התורה כולם אותות ומזפתים, כי לא יִפְרָת וימות בְּטָבַע הבא על אחת מן העריות או האוכל חֶלֶב, ולא יהיו השמים כברזל בטבעם מפני זרענו בשנה השביעית, וכן כל יעודי התורה בטובות ההן, וכל הצלחת הצדיקים בצדקתם, וכל תפלות דוד מלכנו וכל תפילותינו - נסים ונפלאות, אלא שאין בהם שינוי מפורסם בטבעו של עולם כאשר הזכרתי זה כבר" (רמב"ן, בראשית מו, טו).

"ובאור הענין, כי השם לא יעשה הנסים תמיד, לתת מטר הארץ בכל עת יורה ומלקוש ולהוסיף בדגן ובתירוש וביצהר ולהרבות גם העשב בשדה לבהמה או שיעצור השמים וייבשו, רק על מעשה רוב העם, אבל היחיד - הוא בזכותו יחיה והוא בעונו ימות. והנה אמר, כי בעשותם כל המצוות מאהבה שלימה, יעשה עמהם את כל הנסים האלה לטובה, ואמר כי בעבדם עבודה זרה יעשה עמהם אות לרעה. ודע, כי הנסים (ניסים גלויים) לא יעשו לטובה או לרעה רק לצדיקים גמורים או לרשעים גמורים, אבל הבינונים -

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

כדרך מנהגו של עולם יעשה בהם טובה או רעה (בניסים נסתרים), כדרכם וכעלילותם" (רמב"ן, דברים יא, יג).

"וטעם להזכיר עתה זה השם (שם 'שדי'), כי בו יעשו הנסים הנסתרים לצדיקים, להציל ממוות נפשם, ולחיותם ברעב, ולפדותם במלחמה מיד חרב, ככל הנסים הנעשים לאברהם ולאבות, וככל הבאים בתורה בפרשת 'אם בחקותי' (ויקרא כו, ג-מו) ובפרשת 'זהיה כי תבא' (דברים כה, א-סח) בברכות ובקללות שכולם נסים הם, כי אין מן הטבע שיבואו הגשמים בעתם בעבדנו האלוהים, ולא שיהיו השמים כברזל כאשר נזרע בשנה השביעית, וכן כל היעודים שבתורה, אבל (אלא) כולם נסים, ובכולם תתנצח מערכת המזלות, אלא שאין בהם שנוי ממנהגו של עולם כניסים הנעשים על ידי משה רבינו בעשר המכות ובקריעת הים והמן והבאר וזולתם, שהם מופתים משנים הטבע בפירסום (ניסים גלויים), והם שיעשו בשם המיוחד ('הויה') אשר הגיד לו (ה' ית' למשה). ולכן אמר עתה לאברהם אבינו כי הוא התקיף המנצח שיגבר על מזלו ויוליד, ויהיה ברית בינו ובין זרעו לעולם, שיהיה חלק ה' עמו, וברצונו ינהיגם. לא יהיו תחת ממשלת כוכב ומזל" (רמב"ן בראשית יז, א).

"באל שדי'. וענין הכתוב, כי נראה לאבות בשם הזה, שהוא מנצח מערכות שמים ולעשות עמם נסים גדולים שלא נתבטל מהם מנהג העולם, ברעב פדה אותם ממוות, ובמלחמה מידי חרב, ולתת להם עושר וכבוד וכל טובה, והם ככל היעודים שבתורה בברכות ובקללות, כי לא תבא על אדם טובה בשכר מצוה או רעה בעונש עבירה, רק במעשה הנס, ואם יונח האדם לטבעו או למזלו לא יוסיפו בו מעשיו דבר ולא יגרעו ממנו. אבל שכר כל התורה ועונשה בעולם הזה - הכל נסים והם נסתרים, יחשב בהם לרואים שהוא מנהגו של עולם, והם (אך הם) באדם עונש ושכר באמת" (רמב"ן שמות ו, ב).

ובהקדמת הרמב"ן לאיוב: "אמר המחבר, דבר ברור וידוע כי האמונה בידיעת האל יתברך (את) מיני (סוגי וכללי) השפלים (הנבראים) ואישיהם (ופְּרִטִיָּהֶם) והשגחתו בכללם ובפרטם, (הם) פינות גדולות מתורת משה רבינו ע"ה, כי הכופר אשר יאמר כי אין הבורא יודע אישי (פְּרִטִי) השפלים והשגחתם (הוא) כופר בתורה בכללה. וכן הכופר בהשגחה שיאמר שאין הבורא משגיח על בני אדם אם יעשו טובה או רעה, ואם ישיגם ריווח והצלחה או צער ואסון, הכל מקרה הוא להם לא בחפץ אלוה ולא בכוננתו להם, גם לזה אין לו חלק לעולם הבא, ולא זיכרון וצדקה בתורה ולא במצותיה ואזהרותיה,

 « ביאורים והרחבות »

כי לא יפקוד האל עליהם ולא ביעדיהם הטובים והרעים, כי לא יכוין אליהם ואף לא בנבואה כלל. כי הנבואה - השגחה גדולה היא באמת (וכ"כ רח"ק באור ה' ב, ב, א). אבל צריכים אנחנו להאמין, שהאל יודע האישים (הפרטים) כולם ופרטיהם (ופרטי פרטיהם), העליונים והתחתונים, מעשיהם ומחשבותיהם, העבר וההווה והעתיד, כי הוא העושה אותם ומוציאם מאפיסה מוחלטת אל ההווה (המציאות) שהם עליה, ונאמין אמונה חזקה במה שאמר הכתוב (דה"א כח, מ) 'כי כל לבבות דורש ה' וכל יצר מחשבות מבין'. ואחרי כן נעתיק אל (ואחרי יסוד ידיעת ה' נייסד בליבנו את) אמונת ההשגחה והשמירה, ונגזור ונאמין מה שאמר הכתוב (ירמיה לב, יט) 'גדול העצה ורב העלילה אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני אדם ולתת לאיש כדרכיו וכפרי מעליו'.

ותלמידו הרשב"א כותב: "ובאמת כי חכמינו ז"ל הוסיפו לנו מדעתם כמה מצוות וגדרו לנו כמה גדרים, ולא להוסיף על דברי תורה כלל אלא לגדור בפני הכל כדי שלא יִעָנו בשל תורה, וזה לרוב חיבתם לשמור מה שנצטוונו במצוות השם הנכבד, כעבד המשמש מחשק ומאהבה את אדוניו, ומרוב שמחתו בעבודתו עושה משמרת למשמרת אדוניו. גם הוסיפו מקצת מצוות, ביארו לנו שהם מדבריהם, להזכיר נסים שעשה לנו השי"ת לייסד בלבבות, שהמקרים והמאורעות מסורות מאתו ית' שמו, וההצלה בהשגחה ממנו ית' ואליו נישווע ונושעה, כי הוא המכאיב על החטא והיציאה מן העבודה, והוא יִחַבֵּשׁ ויִרְפֵּא עם התשובה וההודאה אליו, וזה עמוד שהתורה נכונה עליו, ויאות לחכמים אוהבי תורת אלוהים ומכירים את בוראם כמותם להזדרז ולהתעורר על זה" (שו"ת הרשב"א החדשות מכתב יד, סימן שסז).

"הא למדת, שכל העיקרים העצומים האלה נמשכים מאמונת חידוש העולם, וכל התורה כולה מיוסדת (היא) ובנויה עליהם, וכל אחד ואחד (מיוסדות אלו) מחייב (מכריח) את חברו. חידוש העולם מחייב ההשגחה, וההשגחה מחייבת העונש והשכר" (רבינו בחיי בראשית א, א).

ועל לשון הגמרא "כל המשתף שם שמים בצערו" כותב הגר"א: "פירוש, דכשאיירע לו איזה צער אינו תולה במקרה אלא תולה שגם (זה) מה' נגזר עליו כן" (אמרי נועם, ברכות סג, א).

וממילא, אם אדם אומר - אמת הוא שהכל על פי שכר ועונש כאמור ברמב"ם וברמב"ן ובדברי שאר רבותינו, אבל על פי סיבה זו וזו ועל פי סוד עמוק כזה וכזה (עמוק עמוק מי ימצאנו, שאול) ה' גוזר על האדם שיעשה

« ביאורים והרחבות »

עבירה פלוגנית ושיקבל על כך עונש וזאת כדי לתקן תיקון כזה או אחר בעולם, נדע שהוא הבל וריק, לא ירצה, פיגול הוא (ואין זה נוגע לידיעה, כי ידיעתנו וידיעתו ית' אין בהם אלא שיתוף השם בלבד - הגר"א ישעיהו ל"ג, ו ע"פ רבינו הרמב"ם במו"נ ג, כ-כא, ובהל' תשובה ה, ה, וראה גר"א ישעיהו ו, ג), "וכבר העיר הש"לם (רבי עקיבא), אשר נכנס בשלום ויצא בשלום, על כל אלו העמוקות במאמר קצר, אמרו (אבות ג, טו) 'הכל צפוי והרשות נתונה. ובטוב העולם נדון. והכל לפי רב המעשה'. הנה באומרו 'הכל צפוי', הורה, שהדברים כולם מסודרים וידועים, והוא השורש הגדול אשר אין ספק באמיתתו, וכו', ובאומרו 'והרשות נתונה', העיד על סוד הבחירה והרצון, וכי רשות כל אדם נתונה לו בבחינת עצמו, כי לא תיפול הצוואה (ציווי התורה, שכר ועונש) למוכרח ואנוס" (רבי חסדאי קרשקש, אור ה', מאמר ב, כלל ה, פרק ג, וראה - שזוהי מסקנת כל מאמרו שם! ע"כ. אך אם הכל נגזר מראש ואין ישות לאדם בעצם ממש, והוא בטל בעצם, כיצד א"כ הוא יעבוד על מידת הגאווה, שהוא בוחר ועושה ומצליח, הרי אם הוא לא יש, אין לו בחירה על גאווה כלל בעצם, שהרי הוא אין בעצם. ואם זו העבודה בעצמה, שוב לא הוא בחר בזה, שהרי הוא באמת אין מלכתחילה. ואם בחירתו היא בזה האין, הרי שהוא לא אין, כי הוא הבוחר בזה וא"כ הוא יש, יש הבוחר באין, כי האין לא בוחר באין שהרי הוא אין, אין בעצם, ויש העומד ובוחר באין אזי האין מבוסס ועומד על היש וא"כ הוא יש, כי אין העומד על יש - יש הוא, וחזר הדין ברצוא ושוב יום אחד לפני מתתך. אבל באמת האדם הוא נברא, יש, חי וקיים, עובד ה', וליש יש גאווה כי הוא יש, הגאווה המסורחת, ועל היש הקיים לעבוד על מידת הגאווה כל ימי חלדו ע"י יראת ה', שנאמר 'עקב ענווה יראת ה'', משלי כב, ד).

אמנם, מלבד ייסורים של עונש וכפרה על עוונות, מבואר ברמב"ן בשער הגמול (ראה היטב מהדורת חזון יואל, ירושלים תשע"ו, אות נא) שלפעמים גם על אדם צדיק שלא חטא מגיע סוג מסויים של ייסורים (ע"פ ערכין טז, ב) והם ייסורים שממנהגו של עולם, כגון כאבי ראש לאחר עמידה ממושכת בשמש או כל מיני יגיעות וטרחות קלות שיש לכל אדם בכל יום או כאבי בטן קלים לאחר אכילה מופרזת או לא בריאה וכל כיוצ"ב, שהם אינם ייסורים הבאים כעונש על חטא אלא הם ממנהגו של עולם שכמעט ואין אדם ניצול מהם (וראה שם בנוגע לרשעים גמורים), ואע"פ שהם ממנהגו של עולם,

לימוד ההשגחה לציבור ולבני תורה

ה. לציבור הרחב, לעם ולקטנים יש לסתום הדברים ולומר באופן קצר וברור, כי ה' משגיח על הכל בהשגחה גמורה ומוחלטת, מבלי להידרש לחילוקי ההשגחה המבוארים להלן, זאת כיוון שלכל אדם יש לדבר בשפתו וברמתו לפי כלי הכלתו ושכלו שלו, שבזה נזכה אותו לחיי העולם הבא, אבל לבני תורה ולתלמידי חכמים יש להאכיל לחם אבירים^[יב] – את עיקר בשר התורה השייכת ונושקת למעשה מרכבה^[יג], וללמדם שיש מדרגות מדרגות בהשגחה וכמבואר בדברי רבותינו^[יד].

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

מטרתם היא כדי שהאדם לא יקבל עולמו בחייו אלא יקבל עולמו בעולם הבא. ועל זה אמרו בגמ' (ערכין שם) "עד היכן תכלית הייסורין", כלומר מה הם הייסורים הקלים ביותר שעדיין הם בגדר 'ייסורים' שעליהם אמרו שאם אין לו מהם אזי יקבל עולמו בחייו, ואמרו, כגון שהושיט ידו לארנקו ליטול ג' מטבעות ועלו לו ב' מטבעות, שאם קרה לו כן, או כעין זה, פעם אחת בארבעים יום, אינו צריך לחשוש יותר שהוא מקבל עולמו בחייו. אבל ייסורים שהם יותר מכך, כגון שהחייט תפר לו בגד לפי מידתו ולבסוף נמצא שהבגד לא לפי מידתו, אלו הם כבר ודאי ייסורים של כפרה על עוונות. נמצא לפי הרמב"ן, שיש ייסורים קלים שאינם באים על עוונות, אלא הם ממנהגו של עולם ויש להם מטרה אחרת – שהאדם לא יקבל עולמו בחייו.

יב. "והנך רואה שדרך קניית זאת המדה (מידת הקדושה) הוא על ידי רוב הפרישה, והעיון העצום בסתרי ההשגחה העליונה" (מסילת ישרים, פרק כו).

יג. ראה לעיל אות ב.

יד. ראה רמ"ק, בספרו אילמה רבתי, עין כל תמר, תמר ה' פרק א' ופרק כ"ה, ובספרו שיעור קומה פרק נ"ד ערך 'השגחה' באריכות, וממנו בשומר

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

אמונים הקדמון, ויכוח שני אות פא, בקצרה יותר.

ה'טל אורות' (תלמיד הרמ"ק מספריו, חלק ראשון פרק שלישי הקדמה ב) כותב: "דע, שרצה הקב"ה להשכיך שכינתו בכל הנמצאים, ר"ל השגחתו על העליונים ותחתונים, להחיות ולפרנס לכל הנמצאים ולתת לכל איש ואיש כדרכיו וכפרי מעלליו. והשגחה זאת בכלל נקרא 'שכינה' (וכ"כ א' מגדולי חכמי המקובלים דהקלו"ז דברודי, ה"ה הנודע ביהודה, שו"ת נו"ב, תניינא, או"ח סי' ק"ז ע"פ הרמב"ם במו"נ), שהוא שוכן בין נמצאיו, כי זאת ידוע לכל, שבלתי השגחתו אין קיום לשום נמצא אפילו כרגע, וכל מה שנצרך להנמצא ההוא חיותו וקיומו ומזונו וכהאי גוונא - הכל בא מהשגחתו, כידוע זאת לכל מאמין. וההשגחה הזאת מתחלקת לכמה וכמה פרטים אין קץ. ונמשיל משל לאדם חשוב, חסדן גדול לכל אפילו לנכרי בשוק, ויותר בהשגחה פרטית על העם היושבים לפניו, ויותר מזה על קרוביו, ויותר מזה על בניו שמשגיח עליהם בפרטי פרטות בהשגחה ממקורות פנימיות ההשגחה בחסד (גדולה) ורחמים ממקור הרחמים (כתר), עד שנפשו קשורה בנפשם, ויותר מזה על עצמו, כי 'עור בעד עור, וכל אשר לו יתן בעד נפשו' (איוב ב, ד).

ועוד כותב: "ה' הוא האלקים' - הכל כח אחד, והן הם גבורתיו שעושה זה לגבי הנמצאים. אבל לגבי האין סוף - כולם הם כח אחד. ואם כן שני הדברים הם אמת למשכיל, שהוא משגיח בהשגחה פרטית בבחינות חלוקות בלתי שיעור, שלגבי עצמו - כולו הוא חד, ואין כאן בחינות חלוקה כלל רק לגבי הנמצאים. והבן מאוד כי הוא ענין נפלא. וזאת היא האמונה של יחוד" (טל אורות, חלק ראשון, פרק שמיני).

והאריז"ל (שער ההקדמות, דף ו עמוד ב) כותב בלשונו המשלית העמוקה למעיין: "ולא עוד, אלא שאף גם הקו ההוא, היה בתכלית הדקות, בלתי עב ורחב, וזה כדי שהאור הנמשך אל הנאצלים, יהיה במידה ובמשקל, דבר קצוב הצריך להם, כי הנה לסבה זו נקראו הנאצלים בשם עשר מדות, ובשם עשר ספירות, ולהורות כי יש בהם מדה קצובה ומספר קצוב, מה שאין כן באין סוף עצמו. וכמו שביארנו בספר הזהר פרשת פינחס, בר"מ דף רנ"ז ע"ב, וז"ל, 'פקודא תליסר ק"ש וכו', אבל לאו דאית ליה מדה. ולא שם ידיע, כגוונא דספירות דכל ספירה וספירה אית ליה שם ידיע, ומדה וגבול ותחום וכו'. וכן בספר יצירה פ"ק, י' 'ספירות בלימה, עומק ראשית ועומק אחרית' וכו'. ובהקדמה זו יתבאר לך ענין פסוק 'ויברא אלהים את האדם בצלמו בצלם

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

אלהים ברא אותו, אשר כל החכמים הפשטנים והחוקרים נתערבבו בענין זה, איך יסבול הדעת לומר שיש ח"ו ציור אדם במדות קצובות, והרי הקב"ה אין לו גוף, וכח בגוף, ואין לו לא ראשית ולא אחרית. וכמעט מונעים עצמם מלעסוק בחכמת ספר הזהר מפני קושיא זו המערבבת שכלם. ואמנם אצל היודעים בחכמה זו, עליהם נאמר 'אשר יומרוך למזימה', ומסירים השגחתו ית' מעל בראיו ח"ו בדברים האלה. אבל אנו, אין לנו אלא שהעשר ספירות יש להם מדה קצובה לכל אחת מהם, ומספר קצוב, כדי שיהיה להם בחינת השגחה קצובה בתחתונים, כפי הצריך להם, וזה מוכרח".

מבואר כאן באריז"ל, שההפשטה של ציורי הספירות הקצובות מוכרח שמשמעותה היא השגחה קצובה בתחתונים. ודוק.

רבינו הגר"א (ליקוט בסוף ספרא דצניעותא, ליקוט יב, על סוד הצמצום) כותב: "כי א"ס בלתי בעל תכלית (כלומר, אין מחשבת תופסת במהות אין סוף), מה שאין כן בכתר (שהוא כבר מידה). וכן הבריות של בראשית, אחד לפני חבריו כנקודה (שאינן לה מציאות אלא בשכל), מה שאין כן בריאה ראשונה לפניו, שהכל כאין לפניו, ובאין אין שום ערך (ללא אפשרות יחסיות), אבל מכאן ואילך - הכל בערך (ביחסיות). ועוד, שבא בכיסוי הכתר ודרך מסך, וזהו עלה ועלול, וכן בכל. וזהו החלוק בין השגחה שכוללת הכל, אבל בפרטיות - כל שקרוב יותר, דבוקה בו יותר ובהרחבה יותר".

"ובדרך ירידתו האיר העיגולים, עיגול אחר עיגול כו' העיגולים כנ"ל, ואמר שהן בדרך עילה ועלול, מתמעט והולך, שפלי הראשונה הוא אור בשניה, וכן ערך ההשגחה מעשר ספירות שהן בעולם, חשיב בספר יצירה (ב, א) אמ"ש, ו"ק, ורוח אלוהים, כו' וכן בכ"ד, והן ה' בחינות וכן בכ"ד כידוע, והרבה בחינות בזה" (הגר"א, בליקוט שבסוף ספרא דצניעותא, ליקוט יב). הרי לנו, שהרבה בחינות הם בהשגחה.

וכ"כ רבי חסדאי קרשקש: "אמנם הראשון הוא מבואר, ממה שבא בתורה ובקבלה האמיתית, שההשגחה כבר תהיה באמצעי, ובזולת אמצעי, ובשניהם. ושהאמצעיים רבים, יתחלפו בחלוף מדרגת המשגיחים" (אור ה' מאמר ב, כלל ב, פרק א), לפי מה שהוא ית' נותן להם להשגחה.

מן האמור עולה, שאם אדם אומר, שעל הכל יש 'השגחה פרטית' הוא מבטל למעשה את כל המושג של 'השגחה פרטית' ומרוקן אותו מתוכנו אותו נתנו לו רבותינו הראשונים והאחרונים, שהרי אמירה זו למעשה אומרת, שהכל

הנהגת שם 'אלוקים', הטבע - ניסים נסתרים

ו. העולם מנוהל ברצונו ית' על פי חוקי טבע קבועים בהנהגת שם 'אלוהים' המכסה לשם 'הויה'^[טו], ובהנהגה זו

« ביאורים והרחבות »

הוא לא בהשגחה פרטית אלא סתם השגחה, כי אומר, שכפי שה' משגיח על העלה כך הוא משגיח על הצדיק, אם כן, הכל בשווה ואין מדרגות בהשגחה, והשגחה פרטית היא בעצם השגחה לא פרטית, כי הרי בשניהם משתמשים בשם ובמושג 'השגחה פרטית' שייסדו הרמב"ם והראשונים. בנוסף, טעות בזה מבטלת את כל אפשרות העיון בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים כולם, וזהו ביטול תורה באמת, ה"י.

טז. כותב הגר"א: "אלהים" - הוא (שם זה) מורה על כח המנהיג כל העולם ומלואו ומביט אל כל מעשיהם. ושם הזה הוא מושאל אל כל מנהיג ומשגיח, כמו (שמות כב, ח) 'עד האלהים יבוא דבר שניהם', וכן המלאכים (קרויים 'אלוהים'), לכן תמצא אצל זה השם 'אלהי אלהים', מפני שכל כוכב במסילו הוא משפיע אל כל העולם, וזהו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה (פסחים צד, א) שכל הישוב כולו תחת כוכב אחד יושב. אפס, ההשפעות מתחלפות בהשתנות הכוכבים, האחד משפיע חיים, השני עושר, השלישי גבורה, הרביעי בנים, וכן כולם, ושיעור ההשפעות כמספר הכוכבים, וה' יתברך הוא אחד באחדות, הוא המשפיע לכל כוכב וכוכב כפי הכשר קבלתו, לכן (הוא ית') נקרא 'אלהי אלהים'.

זזה שאמר המשורר (תהילים קמז, ד) 'מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא גדול אדונינו ורב כח' וכו'. כי ה' יתברך ברוך הוא, השגתו לא יגיע לנו כי אם בהבטת מעשה ידיו ופעלו (כי אי אפשר להשיגו בעצמותו אלא רק מפעולותיו אותם אנו רואים בעינינו), כמו שנאמר (שם ה, ד) 'כי אראה שמיד מעשה אצבעותיך ירח וכוכבים אשר כוננת' וכו'. וכאשר נוכל להשיג כח והנהגת כל כוכב וכוכב, אז נשכיל מה רב כח המשפיע לכל אחד ואחד (ה' ית'), וזה שאמר 'מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא', פירוש, לכל אחד יקרא בשם אחר כפי השתנות פעולתם בעולם השפל, כמו שאדם קרא שמות לחיות הארץ כפי כחם ותכונתם, ואמר דוד עליו השלום 'הבט נא וראה גדול

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

אדונינו ורב כח', הנותן לכל כוכב כח מיוחד. וכח נקרא 'אל', לכן נקרא 'אלהים', בלשון רבים, כי הוא סובל הכל ומשפיע לכל אחד ואחד" (הגר"א, אדרת אליהו, בראשית א, א).

ובמקום אחר (חומש הגר"א, מהדו' קרויזר, אדרת אליהו מכת"י, בראשית א, א) כותב הגר"א: "אלוהים' הוא שם השגחה, ולכן נקראו האמצעים בעלי השגחה גם כן בשם זה, ואפילו בני אדם המשגיחים נקראים בשם זה, וכן השרים של האומות נקראים 'אלוהי העמים', והם אלילים (כי) אף על פי שנותנים השפע לאומות, אין בידם לא להרבות ולא למעט אלא כפי שנותנים להם מלמעלה".

עוד (אדרת אליהו, דברים לג, א) כותב הגר"א: "איש האלהים' - בעלה דמטרוניתא. כי 'אלהים' מורה על התנהגותו על פי הטבע, שהעולם הזה מתנהג על פי הטבע. לכן לא נזכר במעשה בראשית כי אם שם 'אלהים'. ולכן אמרו רבותינו ז"ל (ברכות לג, א) 'מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים', ואמרו, 'מתוך שהיא שקולה כתחיית המתים לפיכך קבעוה בתחיית המתים'. והענין, כי הגשמים אינן על פי הטבע כלל, כי כל הדברים שבעולם אומרים הפילוסופים שהוא על פי הטבע (מחמת סיבה ומסובב), אף זריחת השמש ושקיעתה, אבל על הגשמים מודים שאינן על פי טבע כלל, כאשר אנו רואים שפעמים לא ירד כלל ופעמים ירד בכל יום ויום. ולכן נקרא 'גבורות גשמים', שבה ניכר גבורות ה' יותר מכל הדברים. וזהו שאמרו 'מתוך שהיא שקולה' וכו', כי גם בתחיית המתים מודים כולם שהוא אינו על פי טבע, שעל פי טבע לא יתכן שיהא האדם הנרקב מזמן רב לחזור ולחיות, ולכן קבעוה בתחיית המתים. נמצא כל העולם מתנהג על פי הטבע (ניסים נסתרם) כי הוא מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית, אבל דורו של משה ע"ה כל הנהגותיו לא היו על פי טבע כלל, כמו יציאת מצרים וירידת המן והשליח וענני כבוד. וזהו מעין עולם העליון שאינו מתנהג על פי הטבע (אלא בניסים גלויים), ולכן כתיב 'איש האלהים', ואמרו בזוהר (ח"א כא, ב) 'בעלה דמטרוניתא', כי המטרוניתא היא השכינה המנהגת את הארץ על פי הטבע, אבל הוא (משה רבנו ע"ה) היה למעלה מהטבע, כמו איש שהוא למעלה מן האשה בחשיבות".

ובחומש הגר"א (מהדורת קרויזר, דברים לג, א, העתקה מכת"י הגר"א) הלשון: "פירוש 'איש האלהים', וכו'. הענין הוא, כי בעולם הזה הוא עולם

— ביאורים והרחבות —

העשייה, כי הנהגותיו על פי הטבע הם, וזה סוד במעשה בראשית שלא נזכר שם שום שם, רק 'אלוהים', שהוא הטבע וגם כן מספרו (בגימטריה) 'הטבע', וברא הקב"ה הטבע ("בראשית ברא אלוהים") להיות כל העולם מתנהג על ידו וכו', נמצא כל העולם הזה מתנהג על פי הטבע וכו', וזהו ענין עולם עליון שאינו מתנהג כלל על פי הטבע, ולכן כתוב 'איש האלוהים' וכו' שהוא (משה) היה למעלה מהטבע". ראה גנת אגוז לר"י גיקטליא, מהדו' החיים והשלום תשמ"ט, עמ' ל"ב.

והשל"ה (מסכת פסחים, מצה עשירה, דרוש ששי, מהדורת גרוס אות תעג) כותב: "הכלל העולה מזה, כי הטבעים - בסוד פנימיות, קרוב לסוד אלוהות, ומדובקים בחינות אלו באלו בסוד השתלשלות הקודש, שאין באחיו ידבקו (עיין בפרדס, סוף שער האצילות, שער ב, פרק ז, ושער ה, פרק ה, ובשער סדר עמידתן בפרק ג), ואז בבחינה זו שבים השני שמות 'הויה אלהים' לאחדות אחת. אבל על כרחך המשכת שם 'הויה', יותר עיקר ופנימי, משם 'אלהים', כערך 'מעשה מרכבה' ל'מעשה בראשית', כמבואר בהר"ן, וכערך הגוף בערך הנפש. כי שם 'הויה' יתברך דק ונעלם משם 'אלהים' שהוא יותר מתגלה. וכן תמצא הנהגת הטבע יותר מגולה מהנהגת השגחה (השגחה גלויה, ניסים גלויים), כי הטבע - עולם כמנהגו נוהג, וההשגחה שהיא המדה המנגדת הטבע, יותר מגולה בישראל לפי מעשיהם, להשפיע כפי התעוררותם (ניסים נסתרים), נגד מה שיוורה הטבע. הסידור השמימי הוא ענין נסתר, עין לא ראתה אלהים זולתו, זולת בניסי מצרים וכיוצא באלה היתה הנהגה זו מפורסמת (ניסים גלויים), עין בעין יראה. אבל על רוב, הנהגה זו נסתרת, והנהגה הטבעית נגלית, כמו שהגוף שאינו דק בנפש, יותר נגלה מהנפש".

ור"א חבר (אור תורה, אות כט) כותב לבאר: "והענין בזה, כי יש ב' מיני הנהגות לעולם, אחת - הנהגת הטבע, וב' - הנהגה שלמעלה מן הטבע. וענין ההנהגה מכונה בשם 'מים', כי המים הם חיות כל נבראי מטה, כן שפע השגחתו יתברך הוא חיות כל העולמות. וענין הנהגת הטבע נמסר לאומות העולם, אבל ישראל אין להם מציאות כלל במזל, כמו שכתבנו במקום אחר באריכות בזה, שעיקר מציאותם הוא בא לעולם למעלה מן המזל, כי אברהם ושרה עקרים היו, ולכן אין להם חיות אלא בתורה, והוא הנמשל במים, והיינו שהוא מקור החיים מלמעלה, והם ב' בחינות מים, אחת מים שלמטה מן הרקיע שהוא הנהגת הטבע, ומים שמעל לרקיע הוא השגחה העליונה המסורה

הוא ית' נותן לאדם שכר או עונש באופן נסתר המשתלב יחד עם חוקי הטבע הקבועים, והם הניסים הנסתרים, ואין לאדם חלק בתורת משה רבינו רק אם הוא מאמין בכך^[טז].

— ביאורים והרחבות —

לישראל לבד, כי חלק ה' עמו כו' (דברים לב, ט). וזהו ענין 'מים', שמלוויו גם כן מים, מ"ם יו"ד, מ"ם, ואחד נעלם ואחד נגלה, והם ב' בחינות 'מים' הנזכרים לעיל. והכל נרמז באות א', שב' יודי"ן שבו (א' מצויירת כקו אלכסוני כמו ו' נטויה לה יש אות י' למעלה ואות י' למטה) הם מים עליונים ומים תחתונים, והו' שבאמצע הוא הרקיע המפסיק ביניהם והוא בחינת ו' ימי בראשית. ומים תחתונים, הוא הנהגת הטבע, שהוטבע בו בתחלה, בעת ו' ימי בראשית בבריאת העולם, ומים העליונים הוא בבחינת מתן תורה, שאז נתחדש הבריאה להיות מסוד הכל ביד ישראל, לחדש דברים נפלאים, במה שהוא למעלה ממדריגה הראשונה של ו' ימי בראשית. ועל זה אמר שלמה המלך ע"ה 'מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש' (קהלת א, ג), אבל מה שלמעלה מן השמש - יש יתרון, והוא בתורה ומצות". והוא מבואר.

טז. כ"כ הרמב"ן, ראה לעיל אות י"א, ודבריו הובאו גם ברבנו בחיי (שמות ל, יב) הכותב: "והענין הזה הוא יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבינו ע"ה עד שיאמין שכל דברינו ומקרינו כולם ניסים נסתרים אין בהם טבע ומנהגו של עולם, לא ליחידים ולא לרבים, אבל בעשותו המצוה יצליחנו שכרו ובעשותו העברה יכריתנו עונשו".

והגר"א (יהל אור, זהר במדבר קנז ב פרשת שלח, ד"ה דאינון בעירי, עמ' 32 טור ב) כותב: "דאינון בעירי אינון טפשאי' כו'. אמר ג' דרגין, שחסרין נר"ן (נפש רוח נשמה) מלמטה למעלה.

בהמה - ידוע, ודעת התורה - ידוע, ומהמנותא נקרא 'הכסא', כמ"ש בריש היכלות, ושם אמונת ישראל (רזא דמהמנותא, סוד שם 'הויה'). ונגד ג' דברים "בי מקרה" כו' "ומקרה" כו' "ומקרה" - אדם ובהמה, יצירה ועשיה, "ומקרה אחד" שכוללם בבריאה (שני המקרים כלולים במילה אחת), שותף הג', דכולל נפש רוח, והן ג' 'אלקים' הידועים, בבניה וזו"נ, ג' עלמין הנ"ל, והוא הנהגת

— ביאורים והרחבות —

הטבע, אבל הכל אלקים שופטים והשגחה, כי אין אדם נוקף (פוצע את) אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה (חולין ז, ב), ואפילו ציפרא קלא לית מתציד כו' (הובא להלן אות ל"ו). אלא שהטבע הוא השליח (מלאך), כי נגזר על זה להעשיר וזה להעני (לכן) שולח השי"ת שזה (שנגזר עליו להעני) יאבד, וזה (שנגזר עליו להעשיר) ימָצָא, (והם ניסים נסתרים), ואין עושה נס (גלוי) שיברא ממון, ומזה יפרח הממון לשמים (ניסים גלויים), וזהו הטבע. והוא דרך משל, שמלך יושב בבית מלכותו ורואה מרחוק את כל אדם בצד אחד ובהמה בצד אחר, והוא שולח לאדם מזונותיו חטים על ידי תחבולות על ידי גלגלים וחבלים ושאר הדברים עד שמגיע אליו, וכן לבהמה – שעוריו, והם אינן רואין רק (את) הסיבה הקרובה להם, וסוברים שזה הסיבה הוא מעצמו (אבל באמת הוא ית' מסבב כל הסיבות, סיבות קרובות או רחוקות בשרשרת הסיבות). ועוד לו רשת פרוסה להביא אותם על מקום הליכתם, וכשהגיע עתם מושך משם הרשת ונלכד בצוארו ומת, והסכל מדמה בדעתו שמקרה (מזדמן) קרה לו, וגם זה הוא על ידי טבע שמסבב לו מאכל רע, וכמו שאמרו (גמ' חגיגה ד, ב) 'דמשגרא תנורא וכו' קדחה' כו', והן הכל ניסים נסתרים. וניסים נגלים נעשין על ידי שם 'הויה' כידוע, ונגד זה אמר ג' דברים 'זוי לון כו' לון לרוחא', שהוא האדם, אבל בנשמה אי אפשר לומר 'זוי', שהיא אינה חוטאה אלא מסתלקת מיניה, לכן אמר 'טב להו' כו' כי זה כוונת הבריאה ויהי נועם ה' כו' ומעשי ידינו כוננה' כו' כמ"ש בריש רות ע"ש".

מבואר בגר"א כהרמב"ן, שהעולם מונהג בשם 'אלוהים', והוא הנהגת הטבע וחוקיו, ושם 'אלוהים' נקרא בקהלת ג' פעמים בשם 'מקרה', ושכר ועונש בא לאדם מאת ה' באמצעות הטבע בניסים נסתרים, ואילו ניסים גלויים נעשים בשם 'הויה' (וזהו גם להרמב"ן כמו שמבואר בדבריו בהקדמתו לקהלת המובאת להלן אות י"ה, אך כאן הוסיף גם שם 'שדי'), נמצא שהטבע, שם 'אלוהים' (מקרה), מסתיר את שם 'הויה', אלא שלפעמים שם 'הויה' נגלה לצדיקים, ואז נעשים להם ניסים גלויים.

וטבע זה, הוא סוד ה'רשימו' (אריז"ל), שהוא ית' הווה בעת הבריאה, כי טרם ה'רשימו' היתה השגחה גלויה ועצומה בפרטיות על כל דבר, אך תיכף אחר כך הוא ית' צמצם השגחתו ונותר ה'רשימו', שהוא השגחה מצומצמת בצמצום אחר צמצום לקיום וְחִיּוּת טבע העולם וכל דבר בו בניסים נסתרים נעלמים, כמו שכותב רמ"מ משקלוב ע"פ דברי רבו הגר"א: "וכן השגחתו ית',

 « ביאורים והרחבות »

בעת הבריאה של אותו הדבר היה ההשגחה על אותו הדבר בפרטות ובהשגחה גלויה, ותיכף אח"כ נסתלק מזו הדבר ההשגחה, אך נשתייר השגחה מועטת בבחינת 'רשימו' בכדי שלא יתבטל זו הדבר מהבריאה. וזו הבריאה נקראת בשם 'שבירה', שְׁמִתְחַלָּה היתה בהשגחה מרובה מאוד, וה'חכמה' היתה בגלוי מאוד, ועתה נסתלק כל האורות, שהוא ההשגחה, וכן ה'חכמה', ולא נשתייר רק בבחינת 'רשימו', וכן הוא תמיד בכל יום בעת ההשגחה מרובה (כמו אחר חצות יום בתפלת המנחה כדלקמן אות קכ"ה. - כללים בקבלה מהגר"א, נדפס בתורת הגר"א, מהדורת קמנצקי, עמ' רפד).

והלשם (לשם שבו ואחלמה, ספר הכללים, כלל ב, ענף ג) כותב: "והנה על זה הוא גם כן תפילת כל הצדיקים תמיד, שלא ישלוט הטבע עליהם אלא שיתנהג כל אחד רק ממנו ית"ש תמיד בהשגחה פרטית על כל פרטי עניניו אשר בכל רגע ורגע בלי הפסק, והוא מ"ש יעקב אבינו ע"ה 'והיה יהוה לי לאלקים', כי 'אלהים' הוא גימטריה כמספר 'הטבע' כי בו נברא כל הטבע כולו. והיה בקשת יעקב אבינו ע"ה שיתנהג עמו בהשגחה פרטית גם בכל עניני הטבעים כי היה חשקו לחסות תמיד רק בצלו של הקב"ה ועל דרך שכתוב 'בצלו חמדתי וישבתי'. וכן אמר דוד המלך ע"ה (תהלים כז, ח) 'את פניך ה' אבקש' והיה בקשתו להיות עם הקב"ה תמיד פנים בפנים. ובקשת הצדיקים הנה הוא שיהא השגחתו והנהגתו ית"ש עמהם תמיד גם לעיניהם.

אבל בהעלם - הנה הוא ית"ש באמת תמיד המשגיח ומנהיג את כל, וכמו שנאמר 'כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד' אלא שהוא עתה בהעלם גדול נורא מאד, עיין זוה"ק (פ' תרומה קלד ע"א קסא ע"ב). אמנם קודם החטא דעץ הדעת, הנה היה גילוי ית"ש תמיד בכל המציאות כולה, שרק הוא לבד המקיים אותה ומנהיג אותה על דרך גילוי הנשמה בתוך הגוף, והרי מתנהגים ומשתמשים כל כלי הגוף רק על פי רצונו דהנשמה שבו ושולט הנשמה על הגוף לעשות בו כרצונו אם במה שנוגע לעמידתו, ר"ל לעמידת הגוף עצמו לקיימו ולחזקו, אם להפכו, ר"ל מה שהוא נגד תכונת הגוף שהם כל עניני הנפשי. והרי ניכר ונגלה כי רק הנשמה הוא מנהיגו ותלוי הכל ברצונו, כן היה גילוי ית"ש בכל המציאות כולו בששת ימי בראשית גם מאחר יום ג' אשר נגזר האור הראשון כי על ידי תוקף האור דהמ"ה (דשם מ"ה) שהוא תולדתו, היה ניכר ונגלה כבוד ה' בכל המציאות

פעמים שהנהגת שם 'אלוהים' מכונה גם 'מקרה'^[יז] ויתבאר להלן סעיף מ"ה.

הנהגת שם 'הויה', מעל הטבע – נסים גלויים

ז. פעמים שה' מחריג אומה (ישראל) או צדיקים מדרך הטבע ועושה להם נסים גלויים בהשגחה פרטית מיוחדת על ידי שם 'הויה'^[יח] אבל אין זה דבר תדיר, כדי לא לבטל את

— ביאורים והרחבות —

כולו שהוא תלוי ועומד רק על רצונו, והיה אור הנפסי מרחף על הטבע כולו לעשות בה רצונו.

ואם כן הרי כל הניסים כולם שנעשו בכל משך זמן דהעולם הזה אינם גילויים חדשים כלל כי הם כולם מהגילוי דאור הנסיי שהיה מרחף על כל המציאות כולו בכל הששת ימי בראשית והרי אין כל חדש תחת השמש וכבר היה לעולמים". ודברי הלשם מיוסדים על דברי הרמב"ם ב'מורה נבוכים' ב, כט, וכ"כ רבנו בחיי שמות יד, כז, ובספר 'גינת אגוז' לר"י גיקטיליא, שער הכינוי, אך ראה בספרו 'שערי אורה' שער ט' "ואותם חכמי הדורות שעברו" וכ' (וב'עבודת הקודש' לר"מ גבאי ג, יא, הקשה על הרמב"ם בחריפות גדולה, אבל כאמור רבותינו בעלי הפנימיות והלשם מסכימים עם הרמב"ם בזה, ואכמ"ל).

יז. כדברי הגר"א ב'יהל אור' באות הקודמת. השומר אמונים הקדמון (ויכוח שני אות פא) כותב: "ומתנהג העולם הזה בכח כל השתלשלות הנאצלים העליונים עד האין סוף הפועל האמיתי המשגיח ומנהיג לכל. ואפילו הנהגת הטבע שהוא הנקרא אצלנו: השגחת תיות העולמות, אינה אלא מאתו יתברך, והיא מבחינת החיצוניות, שסודה משם 'אלהים' בגימטריא 'הטבע', ואין שום דבר הווה במקרה בלתי כוונה והשגחה אלהית, כדכתיב 'זהלכתי עמכם בקרי', הרי שאפילו מדרגת המקרה מייחסה לו יתברך, כי הכל הוא מאתו בהשגחה פרטית".

יח. הגר"א (יהל אור, זהר במדבר קנז, ב, הובא לעיל אות ט"ז במלואו) כותב: "נסים נגלים נעשין ע"י שם 'הויה' כידוע".

עוד כותב הגר"א בפירושו לספרא דצניעותא (פרק א): "ואמרו (ב"ב עד,

 « ביאורים והרחבות »

ב) 'לזיתן נחש בריח ולזיתן נחש עקלתון זכר ונקבה נבראו ואלמלא נזקקין זה לזה מחריבין את כל העולם כולו, מה עשה, סירס את הזכר והרג את הנקבה ומלחה לצדיקים לעתיד לבוא'. והענין אם היו נזקקים זה לזה, ר"ל הזיווג של החסד מתפשט למטה, היה מחמת רוב החסד העולם חרב כידוע שרוב גשמים (חסד) מטשטשין את הארץ וכמ"ש (תענית כג, א) 'השפעת עליהם רוב טובה אינן יכולין לקבל' וזהו סוד 'שית אלפי כו' וחד חרוב' כידוע. סירס את הזכר שגנזו ביסוד ואינו יוצא ממנו, והוא סוד הסירוס שאין היסוד מוליד. והרג את הנקבה שאין מתפשט כלל למטה (ראה גם גר"א ישעיהו ו, ג). ומלחה לצדיקים לעתיד לבוא שאז יתגלו שניהם. והחילוק שבין הסירוס לבין הריגה כי אע"פ שאין יוצא החסד הזה וכו' מכל מקום נהנין ממנו כידוע, בסוד נהיר לנוקבא, דרך דופן, והוא החסד ('עולם חסד יבנה') שמנהיג את כל הדורות וזן בחסדו כל בשר, מקרני ראמים ועד ביצי כנים אלא שהוא בהסתר פנים, ואין נסים נגלים - עד לעתיד, שאז יתגלה וכו'. אבל אור הנקבה נתבטל הכל עד לעתיד לבוא. ולכן הנקבה היא גבורה, כנ"ל. וחסד הזכר אינו נפסק אפילו רגע אחת כנ"ל ומהאי לשאר גולגלתין דלתתא כו' והן מאתן עלמין ומאתן דנוקבא - הוא כולו לעתיד לבוא, והוא בשמירת התורה ומצוות. וראה לשון הרמב"ם להלך אות כ'.

עוד אומר הגר"א (קול אליהו על אגדות על הש"ס חולין קלט, ב): "אסתר מן התורה מנין דכתיב (דברים לא. יח) 'ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא' וגו'. ויש לדקדק דלמה קשה להו על אסתר מנין היא מן התורה יותר משאר הצדיקים שנעשה נס על ידיהם, ויש לפרש דהנה על נס שבארץ ישראל אין כל כך חידוש, לכן חנוכה אינו נס כל כך כמו פורים אף שהיה נס גדול מאד, לפי שהיה בזמן המקדש, וזהו שאמרו אסתר מן התורה מנין פי' היכן מרומו שאפילו בהסתר פנים דהיינו בגלות עושה לנו נס גדול כזה, ועל זה אמרו דכתיב 'ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא' פי' אפילו בשעת הסתר פנים אשלח את אסתר לעשות נס גדול, ולפי זה אתי שפיר מאמר חכמינו ז"ל במס' חגיגה (ה, ב) רבי יהושע בן חנניה הוה קאי בי קיסר אחוי ליה ההיא מינאה עמא דאהדינהו מרי לאפיה מיניה, אחוי ליה איהו ועוד ידו נטויה עלינו להגן וכו' ע"ש, פי' שאמר דכתיב 'הסתר אסתיר פני' כפשוטו, ואמר ליה ר' יהושע ב"ח אף על פי כן עוד ידו נטויה עלינו כנז"ל הסתר אסתיר

 ❦ ביאורים והרחבות ❧

שהוא מרומז על אסתר שעשה לנו נסים אך הם בהסתר" (ע"פ פי' הגר"א למגילת אסתר א, ב). ומבוארת מידת ההנהגה בניסים נסתרים.

וכדברי הרמב"ן בהקדמתו לקהלת: "ודע, כי שלמה בספר הזה הוא ספר קהלת לא הזכיר בו שם המיוחד כלל אבל הזכיר תמיד שם 'אלקים', וכן במדת היראה 'יראת אלקים' כאשר אמר 'והאלקים עשה שייראו מלפניו' (קהלת ג, יד) וכלל בסוף 'את האלקים ירא' (שם יב, יג) אבל בספר משלי לא נהג כן, אבל יזכיר שם המיוחד ויאמר במדת היראה 'יראת ה' כל היום' (משלי כג, יז), 'יראת ה' ראשית דעת' (שם ז, א), 'ירא את ה' וסור מרע' (שם ז' ג), 'יראת ה' תוסיף ימים' (שם י, כז), 'הולך בישרו ירא ה'' (שם יד, ב), 'ביראת ה' מבטח עז' (שם כו), 'יראת ה' לחיים' (שם יט, כג), וכולם כן.

והטעם, כי בספר הזה ידבר במנהגו של עולם תחת השמש והאיך היא בריאתו והנהגתו במדת הדין הנוהגת בכל אדם. הצדיקים בספר הזה העושים כמצות שלמה יהיו כאברהם יצחק ויעקב שנראה אליהם 'באל שדי' ופירושו כמו שאמר ר' אברהם בשם הנגיד ז"ל וכו' ודברו באל"ף דל"ת ונעשו להם נסים נסתרים כניסי התורה ונתתי גשמיכם בעתם ונתנה הארץ יבולה' (ויקרא כו, ד) כי כל אלה נסים וכל התפילות וכו' וכן כל העונשים וכו' ואל יאמין האדם עם התורה בקיום הטבע כלל וכו' אלא בנסים וכו'. ולכן האריכה התורה ביעודים של עולם הזה חוץ לטבע אבל קיום הנפש ראוי ומחויב שנאמר 'זיפח באפיו' וגו' (בראשית ז, ב) ונאמר 'והרוח תשוב אל האלקים אשר נתנה' (קהלת יב, ז) לכבוד לנו בכריתות ועמה שלום. ועל כן יבא בענין האבות הצדיקים בספר הזה מקרים לעיתים רחוקות וכמו שיאמר בספר הזה 'כמקרה הכסיל גם אני יקרני' (קהלת ב, טו) כלומר, לפעמים, כי 'מקרה' הוא, ודבר שאיננו הווה תמיד, וכן אמר יעקב 'מעט ורעים היו ימי שני חי' (בראשית מז, ט).

ובשם המיוחד נעשים אותות ומופתים מפורסמים מחודשים בעולם, כמו שתראה בפשט אותיותיו שהוא לשון 'הויה' כי בשמו הוא שאמר והיה העולם ולא יבא בדב"קו (בדבקים בו) מקרה, אבל יקרע להם הים והירדן, ויוריד להם המן וכיוצא באלו הבאים בעניני משה רבנו כאשר יצטרכו לשינוי טבעו של עולם וכמו שהזכירו רבותינו במסכת חולין (ז, א) בר' פנחס בן יאיר. ולכך אמר שלמה שם בספר משלי (י, כז) 'יראת ה' תוסיף ימים' ואמר 'יראת ה' ראשית דעת'. והכלל, כי דבקי השם המיוחד אינם בממשלת המזלות ושרי

שם 'אלוהים' שהוא הנהגת הטבע הנצרכת לבריות ביישובם ובעלייתם הרוחנית מכח הבחירה, לדבקות בה' לאושרם ולטוב להם כל הימים [יט].

מידות 'רב חסד' ו'רחום'

ח. הנהגת הטבע בשם 'אלוהים' היא הנהגתו ית' את כל בריותיו, דומם, צומח, חי, מדבר, במידת 'ורב חסד' ובמידת 'רחום' שמי"ג מידות של רחמים, ובגלל זה אנו קוראים אותו ית' בתואר: צדיק [כ].

« ביאורים והרחבות »

מעלה כלל, וזהו מה שהזכירו חכמים קהלת רבה (ג, א) בענין זה הספר, 'תחת השמש אין לו, אבל למעלה מן השמש יש לו'.

ומבואר מדבריו אלה שוב וכדלעיל בדבריו אות י"א, שהצדיקים מונהגים בהנהגת שם 'הויה', מעל הטבע, ניסים גלויים. ושאר העם בשם 'אלוהים', טבע, מקרה, ניסים נסתרים.

יט. אילו היו ניסים גלויים תדיר לכל עושה טוב, תורה ומצוות, לא היתה לאיש בעולם בחירה, כי כולם היו מפשילים את שולי בגדיהם ורצים אחרי הטוב, כדי שיעשו להם ניסים גלויים לרווחתם, וללא בחירה אין תורה, וראה פי' הגר"א לישעיהו ו, ג.

כ. כותב הרמב"ם: 'פירוש עניני שלשה שמות שהוצרכנו לפרשם, והם: 'חסד' ו'משפט' ו'צדקה'. וכבר בארנו בפירוש אבות, שחסד ענינו ההפלגה באי זה דבר שמפליגים בו, וְשִׁמְשׁוּ בו בהפלגת גמילות הטוב יותר, וידוע שגמילות הטוב כולל שני ענינים: האחד מהם - לגמול טוב מי שאין לו חוק עליך כלל; והשני - להטיב למי שראוי לטובה יותר ממה שהיו ראוי. ורוב שימוש ספרי הנבואה במילת 'חסד' הוא בהטבה למי שאין לו חוק עליך כלל, ומפני זה כל טובה שתגיעך מאתו ית' תקרא 'חסד', 'חסדי ה' אזכיר, ובעבור זה,

« ביאורים והרחבות »

המציאות כולו, רצוני לומר המצאת הש"י אותו, הוא חסד, אמר 'אמרת עולם חסד יבנה', ענינו, בנין העולם חסד הוא, ואמר בסיפור מדותיו יתב', 'זרב חסד'. זכו, זכבר בארנו זכו' כי כל תואר שיתואר בו הש"י בספרי הנביאים הוא תואר מעשיו, זכו' ולפי רחמיו על הענינים ר"ל הנהגתו בעלי חיים בכוחותיהם, יקרא 'צדיק', זכו', והנה נכתבו בתורה אלו 'הג' שמות, 'השופט כל הארץ', 'צדיק וישר הוא', 'זרב חסד' (רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג פרק נג).

מבואר, שהשגחתו בנבראים כולם היא ממידת 'זרב חסד', עולם חסד יבנה, ולכן הוא ית' נקרא 'צדיק', צדיקו של עולם.

ועוד כותב הרמב"ם: "הנה כבר התבאר לך כי הדרכים והמידות - אחד, והם הפעולות הבאות מאתו יתעלה בעולם, וכל אשר הושגה פעולה מפעולותיו יתואר הוא יתעלה בתואר אשר יבוא ממנו הפועל ההוא, ונקרא בשם הנגזר מן הפועל ההוא. וְהַמְשָׁל בּוֹ, כי כשהושגה דקות הנהגתו פְּהִינִית עֶפְר בעלי חיים, וְהַמְצִיא כוחות בו, ובמי שיגדלוהו אחר לידתו, שימנעוהו מן המוות ומן האבדון וישמרוהו מכל היזק ויועילוהו בשימושיו ההכרחיים, וכיוצא בפעולה הזאת ממנו - לא תבוא אלא אחר הפעולות וְהַמִּית רחמים, והוא ענין הרחמנות, נאמר עליו יתעלה 'רחום', כמו שאמר 'רחם אב על בניו', ואמר 'זחמלתי עליהם כאשר יחמול איש על בנו' (מורה נבוכים, חלק א פרק נד).

מבואר ברמב"ם, שהנהגתו ית' את הטבע וכל בעלי החיים הוא ברחמים כאשר יחמול איש על בנו ומשום כך הוא ית' מתואר בשם התואר 'רחום'. והיא מידת 'רחום' שמי"ג מידות של רחמים.

הרמב"ם כותב כאן: "דקות הנהגתו פְּהִינִית עֶפְר בעלי חיים וְהַמְצִיא כוחות בו, ובמי שיגדלוהו אחר לידתו, שימנעוהו מן המוות ומן האבדון וישמרוהו מכל היזק ויועילוהו בשימושיו ההכרחיים, וכיוצא בפעולה הזאת ממנו" (כלומר, כאשר משיגים את הנהגתו המעודנת [רבת החסד] ביצירת העוברים של בעלי החיים ובנתינת כוחות בהם ובמי שגידל אותם אחר לידתם) וכונתו בדבריו אלה הוא לנאמר בגמ' בבא בתרא (טז, ב) שהובאה לעיל אות ח' וכן למדרש: "פְּאִיל תַּעְרוּג, פְּאִילַת אינו אומר, אלא 'כאיל' זכר, 'תַּעְרוּג' נקבה (והיה לו לומר 'תַּעְרוּג'), למה? אִילַת זו כשיושבת על המשבר מצטערת ועורגת להקב"ה, והוא עונה אותה ומזמין לה נחש ומכישה בבית הרחם, ומיד בית

הרחם נפתח" (ילקוט שמעוני, תהלים רמז תשמא). וכן למדרש: "ושלם ה' ב"ה לעורבים שכר טוב בעולם הזה, ומה שכר טוב נתן להם? שהן מולידין את בניהם ורואין אותם לְבָנִים ובורחין מלפניהם וסבורים שהם בני נחש, והב"ה מזמין להם יתושים ונותן להם מזונם ואוכלין, שנאמר 'מי יכין לעורב צידו', ולא עוד אלא קוראין ליתן מטר על הארץ והב"ה שומע לקולך ושולח מטר על פני הארץ, שנאמר 'נותן לבהמה לחמה לבני עורב אשר יקראו'" (פרקי דרבי אליעזר, היגר, פרק כא).

עוד כותב הרמב"ם: "וכמו שבאדם - כוח אחד יקשור אבריו קצתם בקצתם וינהיגם ויתן לכל אבר מה שצריך שישמור עליו תקונו וידחה ממנו מה שיזיקהו, והוא אשר בארו אותו הרופאים ואמרו הכח המנהיג גוף החי, והרבה פעמים יקראוהו 'טבע', כן בעולם בכללו כח, יקשור קצתו בקצתו (קיימת הרמוניה בין כל חלקי העולם), וישמור מיניו (כללי) שלא יאבדו וישמור אישי (פרטי) מיניו (כללי) גם כן מדת מה שאפשר לשמרם, וישמור גם כן קצת אישי (פרטי) העולם" (מורה נבוכים, חלק א פרק עב).

ו"זהו פרסום גמילות חסדי השם יתברך למציאותו (כלפי מציאותו), ואפילו בחוק זה החי (בעלי החיים) החלוש (החלשים הללו), ואמנם פרסום יושרו והשוותו ביניהם מבואר (גלוי ונראה לעין) מאד, כי אין בהויה ובהפסד הטבעי (בהתהוות ובכיליון הטבעי), איש (פרט אחד) מכל (מִפִּיךְ כל) שאר מיני בעלי חיים, שיתייחד בכח מיוחד בו או באבר נוסף על איש (פרט) אחד ממינו, אבל (אלא) הכוחות כולם, הטבעיות והנפשיות והחיוניות (החיותיות), והאברים הנמצאים בזה האיש (הפרט), הם הנמצאים באחר בעצם (באלד' אַת essentially, כלומר, האברים הנמצאים בפרט זה, נמצאים בעצם בפרט אחר) ואם יש באחד מהם (מהפרטים) חסרון, הוא (הם לא נמצאים בעצם אלא) במקרה (באלערץ', accidentally, ר"ל באופן לא מהותי לטבעם, בניגוד להימצאותם בעצם דלעיל [וא' טעה בהבנת הנקרא, וכ' שכאן כתוב ברמב"ם שהכל בזה במקרה ומזדמן ח"ו. ולא אמר ולא כלום]) מענין מתחדש ממה שאינו בטבע, וזה מעט כמו שבארנו. אין (בכלל) יתרון כלל בין האישים (הפרטים) ההולכים (שדרכם) על מנהג הטבע, אלא (למעט) מה שהוא מחוייב מצד התחלף הכנת (מוכנות) החומרים, אשר הוא הכרחי לטבע חומר המין ההוא. לא כיון בו איש (פרט) מבלתי (כדי למעט) איש (פרט אחר). אמנם היה זה (שיש) אצלו (בושם) כיסי מור דרור רבים ובגדים מוזהבים, וזה (והשני) חסר זה המותר מן הפרנסה

מידת 'חנוך'

ט. 'השגחה פרטית' היא השגחתו ית' על האדם במידת 'חנוך' מי"ג מידות של רחמים [כא].

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

(ממותרות אלו) אין עוול בו ולא חמס. ולא מי שהגיע אל זה המותר שלט (שזכה) בדבר מוסף בעצמו, ואמנם הגיע לדמיון מכזב או לשחוק, ולא זה החסר מותר הפרנסה חסר דבר מחוייב, לא העדיף המרבה, והממעיט לא החסיר, איש לפי אכלו לקטו, זהו על הרוב בכל זמן ובכל מקום, ולא תביט לזר (אל תשעה אל החרגי) כמו שביארנו. ולפי שתי הבחינות האלו יתבאר לך חסדי השם יתברך על ברואיו מהמציאו ההכרחי על הסדר והשוותו בין אישי (פרטי) המין בבריאתם. ולפי זאת הבחינה האמיתית אמר אדון הנביאים, 'כי כל דרכיו משפט', ואמר דוד 'כל ארחות ה' חסד ואמת' וגו', כמו שביארנו, ובבאור אמר דוד 'שוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו', כי המצאתנו (הבאתנו לידי מציאות) הוא הטוב הגדול הגמור, כמו שביארנו. ובריאת הכח (המלאך) המנהיג לבעלי חיים (את בעלי החיים) היא הרחמים עליו (כלפיהם) כמו שבארנו" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יב).

מכל דברי הרמב"ם אלו מובהר, שמה שכתב ב'מורה נבוכים' חלק ג' פרק י"ז, שעלה נושר אין זה בהשגחה גמורה עליו, אין כוונתו שזהו טבע עיוור ח"ו בלי השגחה עליו ואין הקב"ה מנהיג את העלה מכוח פמליה של מעלה (על פמליה של מעלה והנהגתם ראה לשון הרמב"ם לעיל אות י'), כי כפי שרואים כאן, הרמב"ם מאריך להסביר, שהוא ית' משגיח על כל הנבראים בחסד וברחמים, כי "רחמיו על כל מעשיו", וכוונת דבריו בפרק י"ז שם היא על גזירת התנועות והמצבים של הדצ"ח (וק"ו האדם), ואומר, שהוא ית' לא גוזר על תנועות ומצבי הדצ"ח אלא הם מונהגים ומושגחים על פי השגחה קבועה מפמליה של מעלה על המציאות והקיום הטבעי שלהם בחסדיו וברחמיו ית' בהנהגת ב' מידות מי"ג מידות של רחמים כדלעיל בדבריו, ולהלן אות ל"ז תתבאר בס"ד דעת הרמב"ם באריכות. קחנו משם.

כא. רבנו בחיי (שמות לד, ז) כותב כמו הרמב"ם לעיל אות כ', ומוסיף על דבריו את מידת 'חנוך': "נשאר עשר מדות שהבורא יתעלה מנהיג בהם את

חידוש המונח 'השגחה פרטית' ע"י הרמב"ם

י. המונח הרווח בלשוננו 'השגחה פרטית' הוא מונח שיצר רבינו הרמב"ם והוא שחידשו לראשונה, כי לפניו לא דיברו כי אם בלשון 'השגחה' סתם ולא הוזכר המושג 'השגחה פרטית' כלל.

הגדרת הרמב"ם לחידושו 'השגחה פרטית'

יא. לכובד הנושא ולגודל משא האחריות, הרמב"ם בספרו מביא מונח ומגדיר אותו בגדריו בדיוק נמרץ, וגם כאן הרמב"ם מביא את המונח 'השגחה פרטית' ומגדירו בגדריו כך: 'השגחה פרטית' היא השגחה ישירה שה' משגיח על האדם לראות מה מעשיו ובהתאם לכך לתת לו שכר ועונש, כך שכל העובר על האדם בחיים חיותו אם טוב ואם רע, הצלחות וכישלונות, הכל הוא על פי השגחה מאתו ית' לפי הנהגת שכר ועונש. גמול טוב על מעשיו הטובים, וגמול רע על מעשיו הרעים [כב].

— ❧ ביאורים והרחבות ❧ —

עולמו. 'רחום' ו'חנון' – שתי מדות, נאמרו על ההשגחה כללית ופרטית. 'רחום' – היא מדה כללית, כאומרו: 'זרחמיו על כל מעשיו' (על כל הדצ"ח). ו'חנון' – מדה פרטית ולא תמצא המידה הזאת כי אם בענין האדם, הוא שכתוב 'זיחנונו ויאמר פדעהו' וגו' (איוב לג, כד), וכתוב "אלהים יִחַן־בְּנִי" (בראשית מג, כט), ומפני שהאדם נכבד מכל ברואי עולם השפל (מכל הדצ"ח) לכך ייחד לו בענין ההשגחה מדה בפני עצמה" (מידת 'חנון', היא ההשגחה הפרטית).

כב. כותב הרמב"ם: "וכבר באו פסוקים מפורשים בהיות ההשגחה בבני אדם כולם ובהפקד כל מעשיהם, אמר 'היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם',

ובהגדרה קצרה: 'השגחה פרטית' היא השגחה על מעשי בעל בחירה (אדם) כדי לתת לו כגמולו שכר או עונש [כג].

« ביאורים והרחבות »

ואומר 'אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני האדם לתת לאיש כדרכיו, ועוד אמר 'כי עיניו על דרכי איש וכל צעדיו יראה', וכבר זכרה התורה ההשגחה בבני אדם והפקד מעשיהם, אמר 'זביום פקדי ופקדתי עליהם חטאתם, ואמר 'זפקדתי עליכם', ואמר 'מי אשר חטא לי אמחנו מספרי', ואמר 'זהאבדתי את הנפש ההיא', ואמר 'זנתתי פני באיש ההוא', וזה הרבה. וכל מה שבא מעיני אברהם יצחק ויעקב ע"ה (הם) ראה גמורה שההשגחה האישית (שההשגחה הפרטית) נמצאת בבני אדם" (רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג פרק יז). מבואר, שההשגחה פרטית היא לראות ולהתבונן במעשי בני האדם ולתת להם גמול לפי מעשיהם. וכ"כ המאירי: "מעיקרי הדת להאמין שכל מה שיקרה לאדם מוטב ועד רע הכל מושגח מאתו ית' השגחה פרטית מצד פעולות האדם" (בית הבחירה, שבת נה, א). "כבר ביארנו למעלה, שמפינות הדת להאמין שהשם משיגח בעיני האדם השגחה פרטית לגמול או לעונש וכבר ביארנו שההעֶזְב למקרים הוא אחד מדרכי העונש" (בית הבחירה, סוטה ג, ב).

ומלבד השגחה פרטית שיש על האדם, יש עליו בנוסף גם השגחה כללית, לחיות נפשו, נפש המדבר, כמבואר בדברי רמח"ל והרי"א חבר לקמן אות ק"ל.

כג. זה לשון הרמב"ם בְּפָאָרוֹ מהי 'השגחה פרטית' על האדם: "והוא, שאני אאמין שההשגחה האלהית אמנם היא בזה העולם התחתון, ר"ל מתחת גלגל הירח, באישי (בפרטי) מין האדם לבד, וזה המין לבדו (מין האדם) הוא אשר כל עיני אישיו (כל פרטי מינו, כל אדם ואדם) ומה ששיגם מוטב או רע נמשך אחר הדין, כמו שאמר 'כי כל דרכיו משפט'" (מורה נבוכים ג, יז).

"להאמין שהוא ית' לא תעלם ממנו תעלומה (להאמין שדבר לא נסתר מעיניו), כמו שאומר אליהוא שם (איוב לג, כא-כב) 'כי עיניו על דרכי איש וכל צעדיו יראה, אין חשך ואין צלמות להסתר שם פועלי און'" (מורה נבוכים, ג, כג). "וכן, מכלל פינות תורת מרע"ה, שהוא יתעלה לא יתכן עליו העוול בשום צד מן הצדדין, ושכל מה שיבא לאדם מן הרעות והמכות או ישיגם מן הטובות לאיש אחד או לקהל, הכל הוא על צד הדין, והיותו ראוי במשפט

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

הישר אשר אין עול בו כלל, ואפילו אם נכנס קוץ ביד אדם והוציאו מיד, לא היה (אלא) רק על צד העונש לו, ואלו השיג למעט הנאה היה גמול לו, וכל זה בדין. והוא אמרו עליו יתעלה 'כי כל דרכיו משפט' (מורה נבוכים ג, יז).

"ואולם, ההשגחה האלהית לפי דעתי ולפי מה שאני רואה, היא נמשכת אחר השפע האלהי, והמין אשר נדבק בו השפע ההוא השכלי, עד ששב בעל שכל ונגלה לו כל מה שהוא גלוי לבעל שכל, הוא אשר התחברה אליו ההשגחה האלהית וְשֶׁפֶרָה לו כל פעולותיו על צד הגמול והעונש" (מורה נבוכים ג, יז).

וכ"כ הרמב"ם באיגרתו לחכמי קהל עיר מארשיליאיא: "ובזה היא המחלוקת. ואנחנו בעלי התורה האמיתית לא נאמר שמאורעות בני אדם הם קרי (במקרה מזדמן), אלא במשפט, כמו שאמרה התורה 'הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט' וגו'. ופירש הנביא ואמר 'אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני אדם לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו'. ועל דבר זה הזהירה התורה והעידה ואמרה, ואם לא תשמעו לי ואביא עליכם פורענות ותאמרו שאותן הפורענות אינן ייסוריך על חטאתכם, אלא קרי ומאורע כשאר המאורעות שארעו בקרי, אני אוסיף לכם מאותו הקרי. זה הוא שכתוב 'אם תלכו עמי קרי והלכתי עמכם בחמת קרי'. וזה הוא עיקר דתנו, היא תורת משה רבנו, שכל מאורעות שאירעו בעולם וכל ייסוריך שיבואו בדרך מקרה לכלל בני אדם - דין ומשפט הם! וכן אמרו חכמי האמת רבותינו ע"ה 'אין מיתה בלא חטא ואין יסוריך בלא עון'".

ו"העיקר הוא, שהקב"ה גומל לצדיקים ומעניש את הרשעים, וכל זה בצדק, שכן העיד על עצמו, שהכל בצדק 'כי כל דרכיו משפט' וגו'. ונקודת הצדק בזה אין כח באדם להשיגה, כמו שאין בכח השכל האנושי להשיג היקף ידיעתו יתעלה, וכבר הודיענו יתעלה שאין בכח תבונתנו להשיג חכמתו וצדקו בכל מה שעשה ויעשה, והוא אמרו 'כי כאשר גבהו שמים מארץ כן גבהו דרכי מדרכיכם ומחשבותי ממשבותיכם'" (פירוש המשנה לרמב"ם מסכת ברכות פרק ט משנה ז).

להעיר, שבספר 'שפתי חיים' השגחה (עמ' צו) כתב, שהרמב"ם קורא להשגחה פרטית, השגחה אישית, לפי שהוא סובר שמשמעותה היא, השפעה מאת ה' לצרכי עבודת ה' שלו, ואילו לדעת רמח"ל השגחה פרטית היא

השגחה משפטית, להתנהג עמו במשפט לפי מעשיו. אבל, הרי המילה 'אישית' בלשון הרמב"ם איננה כמו בעברית החדשה, באופן אישי פנימי אלא משמעותו 'פרטי' (אבן תבון מתרגם את המילה 'פרטית' מערבית: אישית), וכפי שראינו כעת (ולעיל ולהלן) הרמב"ם כותב בכל מקום בספריו, ש'השגחה פרטית' פירושה - "אפילו אם נכנס קוץ ביד אדם והוציאו מיד לא היה רק על צד העונש לו, ואלו השיג למעט הנאה היה גמול לו, וכל זה בדין, והוא אמרו עליו יתעלה כי כל דרכיו משפט" (מו"נ ג, יז), ורמח"ל הולך בזה בשיטת הרמב"ם, אלא שהוא מכנה זאת במקום אחד בספריו (דעת תבונות, אות קצ) 'השגחה משפטית' לפי שהיא אכן הנהגת "כי כל דרכיו משפט" כפי שראינו ברמב"ם. ובשאר מקומות מכנה זאת רמח"ל כהרמב"ם בשם 'השגחה פרטית'.

וכדברי הרמב"ם כ"כ החינוך בהקדמתו לספרו: "להאמין כי האל משגיח במעשה בני אדם ויודע כל פרטי מעשיהם ומשלם לכל אחד לפי פעולתו". "וכמו כן ידע האדם, כי אשר ישמור מצוות בוראו ויישיר כל דרכיו והוא נקי כפים ובר לבב תהיה השגחת האל עליו ויתקיים גופו זמן רב בעולם הזה ונפשו לעד לעולם הבא, וכגון זה יאמרו זיכרונם לברכה (סוטה ח, ב) 'מדה כנגד מדה', כי בהיות זה האיש נותן דעתו כי הקיום והטובה בהשגחת האל בדברים, ולא בסבה אחרת, יזכה הוא גם כן שיפנה עליו האל לטובה ויקיים אותו" (ספר החינוך, פרשת כי תצא, מצוה תקמח).

וכן כותב הרא"ש: "לבטוח בה' בכל לבבך ולהאמין בהשגחתו הפרטית, ובזה תקיים בלבבך היחוד השלם בהאמין בו כי עיניו משוטטות בכל הארץ ועיניו על כל דרכי איש ובוחן לב וחוקר כליות, כי מי שאינו מאמין 'אשר הוצאתיך מארץ מצרים' אף 'באנכי ה' אלקיך' אינו מאמין, ואין זה ייחוד שלם, כי זה הוא סגולת ישראל על כל העמים וזה יסוד כל התורה כולה" (אורחות חיים להרא"ש, ליום ראשון, אות כו).

ובלשון רבי חסדאי קרשקש: "ואולם, משל ההשגחה האישית (הפרטית) - הגמול אל העובד (עובד ה'), והעונש אל העובר (על מצוותיו), כפי מה שבא בתורה ובקבלה. והנה היותה בלתי טבעית, הוא משער בנפשו, לפי שאין מטבע העושה סוכה ונוטל לולב, ונזהר מכלאים, להיות גמול חסדים (לקבל שכר), ולא באוכל חלב ודם להיות נכרת (להיענש). אמנם המתייחסת ממנה (מההשגחה) לשלמות המושגחים התייחסות גמור, הוא החלק מזאת ההשגחה שבא בקבלה האמתית, והוא הגמול והעונש הנפשי, שהוא מבואר, היותו

משמעות 'השגחה פרטית' שבפי ההמון

יב. אבל בימינו למונח 'השגחה פרטית' שבפי הבריות יש משמעות שונה, והיא: ה' יודע ומשגיח על כל דבר והכל לטובה. או: ה' עוזר שיקרה לי ניסים מיוחדים לטובה (להלן סעיף כ). לכן אומרים, שאפילו עלה שנושר מהעץ על תולעת, יש עליו 'השגחה פרטית', וזה אמנם אמת לפי הרמב"ם אבל רק בשימוש שם 'ידיעה' או 'השגחה', אך לא בשימוש במושג 'השגחה פרטית' שחידש הרמב"ם, שהרי לתולעת אין בחירה ושכר ועונש וכיצד איפוא תהיה עליה 'השגחה פרטית'?

התולעת ודאי מושגחת כי ה' עושה הכל ומחיה את הכל ויודע הכל ומשגיח ומרחם על הכל וזן את הכל והכל לטובה

❧ ביאורים והרחבות ❧

מתייחס לאישים (לפרטים) המושגחים, לפי מדרגת כל אחד מהם, התייחסות גמורה" (אור ה', מאמר ב, כלל ב, פרק א).

וכותב הגר"א (ביאורו על ב"ק פרק ז): "דע כו' עין רואה בו' מכל מקום החמירה תורה בגנב, שזה בימין וזה בשמאל, ומשני שכפר בהשגחה כללית, ואומרים 'לא יראה י"ה'. והשגחה פרטית היא 'אלהי', ואמרו 'דע מה למעלה ממך עין רואה ואוזן כו' וכל מעשיך' בו' שהן ג' שבטים של דגל ראובן שכולן ביד שמאל וז"ש כאן ב"ק ע"ט עשה עין בו' עשה אזן בו' שנאמר הוי המעמיקים מה' לסתיר עצה וכו'".

ופירש בנו רבי אברהם שם: "עין רואה' - היא השגחה כללית, ואוזן שומעת' - היא השגחה פרטית, שהן חכמה ובינה, 'וכל מעשיך' - הוא הדעת, ג' שבטים של דגל ראובן וכו', כי ראובן ע"ש הראיה, ושמעון ע"ש השמיעה, וגד ע"ש הידיעה, ניכרין היו הרוגי גד שהוא במעשה נגד וכל מעשיך בו' שכולן ביד שמאל, שכל השגחה הוא למשפט ודין".

וכאמור, אבל לא לפי מעשיה ודרגתה הרוחנית של התולעת, שהרי אין לה בחירה ואין לה דרגה רוחנית. וכמה חבל על דאבדין הרבה הרבה דברי אלוקים חיים שבמערכת ההשגחה מחמת שבשתא זו בעווה"ר, ושבשתא כיוון דעל – על.

בין 'השגחה פרטית' ל'השגחה כללית'

יג. וכל גדולי ישראל לדורותיהם, למן הראשונים ועד האחרונים^[כד] וגדולי המקובלים מסכימים הם עם הרמב"ם בכך. והכיצד לא? הרי מלבד האדם, מוסכם שאין לדומם, צומח וחי בחירה כלל^[כה], ועל כן אין הם נכללים בהגדרת

— ביאורים והרחבות —

כד. "זכיון שנפסק הדיבוק, מסולק השגחת השי"ת מעליו (כוונתו להשגחה פרטית מיוחדת) והוא הפקר כחיות השדה שאין להם נשמה. וע"כ אין השגחת השי"ת על פרטי בהמות וחיות רק על קיום המין כמ"ש הרמב"ן (תורת האדם שער הגמול) והרמב"ם (מו"נ ח"ג פי"ז י"ח) והחינוך (מצוה קס"ט). כ"כ האדם אם אין הנשמה בו המקרבתו להשי"ת. והיינו דנקט קרא בצבאות או באילות שהוא מורה על סילוק הקדושה היא השגחת השי"ת" (שו"ת אבני נזר, חלק יורה דעה סימן תנד).

כה. כותב הרמב"ם: "סוף דבר, אין בדברינו בכל חיבורינו מה שיסופק על אדם מאנשי העיון, רק על התלמידים המתחילים. וכן הסתפק עליהם (החולקים על הרמב"ם) אמרנו, שמאמר ישעיה 'וגר זאב עם כבש' וגו', שהוא משל. וכו', וסוף הדברים יורה עליו, והוא אומרו 'לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה'". הנה כבר נתן העלה (הבהיר את הסיבה) בהיותם אז (הזאב והכבש לעתיד לבוא) בלתי חומסים ולא מזיקין, לדעתם השם (כי הם הגיעו להשגות רוחניות גבוהות..), התראו אִתָּם קהל ישראל – מי שיש לו שֶׁכֶל – שיהיה מצויר האריה בזמננו זה (בימינו אנו)

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

מוֹרָה (ממרה את פי ה' ועושה עבירות) ולזה (ולכן) הוא טורף (את הכבש), ואז (אבל לעתיד לבוא הוא) ישוב (בתשובה) וידע מבוראו מה שצריך, וידע שאין ראוי להזיק (ולטרוף כבש) וישוב (ויחזור) לאכול תֵּבֶן?!... הנה נתקיים (במפרש כזה שאיננו מבין משל ומליצה) מה שנאמר (בנביא) 'זתהי להם חזות הכל כדברי הספר החתום!' (יטפשו ולא יבינו דברים פשוטים כל כך. אגרות הרמב"ם, אגרת תחיית המתים).

מבואר ברמב"ם, שהאמירה לפיה יש לבעלי חיים בחירה ושכר ועונש, כלומר 'השגחה פרטית' לגמול, היא סכלות, וכל שכן שאין לצומח ודומם בחירה.

וברד"ק: "וזה מבוכה גדולה בין החכמים (ר"ל חכמי האומות, כמבואר באריכות במו"נ ג, יז כל השיטות וראה שם שיטת האשעריה), כי מהם אומרים כי כשטורף האריה הכבש והדומה להם, הוא עונש הנטרף מאת האל יתברך. וכדומה לזה (לשיטה זו שהזכירה הרמב"ם במורה שם) מצאתי בדברי רז"ל (חולין סג, א, סימוכין לכאורה): ר' יוחנן כד הוי חזי שְׁלָף ששולה דגים מהים היה אומר (מזמור לו, ז) 'משפטיך תהום רבה'. ומהם אומרים כי אין גמול ועונש בכל מיני החיים אלא לאדם בלבד, (וכל זה לכאורה) ואנחנו (חכמי ישראל) נאמר, יש גמול ועונש לשאר מיני בעלי חיים בעסק האדם" (כלומר, בהשגחה פרטית על האדם וממילא על הפציו ובהמותיו. וממילא פירוש דברי הגמרא בחולין שם יתפרש בענין אחר. - רד"ק תהלים קמה, יז).

כלומר, זו השגחה פרטית על בעל חיים שינזק לא בגלל שמגיע לו עונש, כי הרי אין לו בחירה אלא כדי להעניש את בעליו, כך שזוהי השגחה פרטית על האדם.

ושוב כותב כן הרד"ק: "והנה הראה לנו בזה גמול הצדיק ועונשו כאחד בעולם הזה, וכן גמול החמור בעולם הזה לכבוד הנביא שרכב עליו, כי יש גמול ועונש בשאר בעלי חיים בעולם הזה בענין האדם, כמו שכתבנו בפירוש תילים במזמור 'תהלל לדוד'" (הוא המזמור בתהילים קמ"ה, י"ז דלעיל. רד"ק מלכים-א יג, כח).

אם כן, בטעות יש שהביאו ראייה מהרד"ק, כביכול הוא אומר שיש השגחה פרטית על בעלי חיים כפי שיש על האדם, ובעלי חיים והאדם שווים הם, ומותר האדם מן הבהמה אין, ובעלי חיים הם גם בעלי בחירה כהאדם, כי ראייה זו מהרד"ק היא ראייה לסתור. ובנוסף לכך, הרי הרד"ק כותב בפירושו

« ביאורים והרחבות »

לתהילים שם במפורש: "עיני כל אליך ישברו". וכן אמר (מזמור קד, כז) 'כולם אליך ישברו', כי כל נבראי מטה החיים, בראת אותם ובראת מאכלם, כי יש אוכל עשב ויש אוכל זרע ויש אוכל חי כמותו, וכולם עיניהם תלויות אליך ומקנים אליך ואתה נותן להם את אכלם בעתו, והוא על ידי השתלשלות הסיבות" (רד"ק תהלים קמה, טו). הרי שזוהי השגחה על ידי שרשרת הסיבות עד הסיבה הראשונה, וזוהי השגחה כללית [כי השגחה פרטית היא ישירה] ונמצא שהאדם חשוב מבהמה, ומותר האדם מן הבהמה אין לבד הנשמה הטהורה.

וכותב הרמב"ן: "מיד כל חיה אדרשנו'. תמה אני, אם הדרישה כמשמעה, מיד החיה כמו מיד האדם להיות עונש בדבר, ואין בחיה דעת שתענש או שתקבל שכר. ואולי יהיה כן בענין דם האדם לבדו, שכל החיה שתטרוף אותו תטרף כי גזרת מלך היא, וזה טעם סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו (שמות כא, כח), ואיננו להעניש את בעליו בממון, כי אפילו שור המדבר חייב מיתה (ב"ק מד ב). וצוה כן בבני נח כבישראל" (פירושו לבראשית ט, ה).

"וזה המאמר יורה, כי איוב היה חושב תחלה כי מצד גריעות האדם אצל הבורא ישים אותו תחת ממשלת המקרים, כפי מערכת המזלות ומשטריהם, יאמין באדם כמו שנאמין אנחנו בנמלים או בשרצי הארץ והבהמות כי אין השגחה עליונה בהם רק לקיום המין, אבל ליחיד מהם אין עמו עונש ושכר, ולא נאמר בהם שחטאו - כשישחטו, ולא שזכו - כשהאריכו ימים והיו מזונותם מצויין להם" (תורת האדם לרמב"ן, שער הגמול, מהדו' חזון יואל, אות צ).

"ולא בא בתורה או בנבואה שיהיה האל משגיח ושומר אישי (פרטי) שאר הבריות שאינן מדברות (בעלי חיים [ולא האדם הקרוי בעל חי מדבר]) רק שומר את הכללים" (רמב"ן, איוב לו, ז).

מהר"ל (דרך חיים, פרק ג משנה טו) כותב: "ואל תאמר כי גם הבהמה היא גם כן בעלת בחירה, שאין הדבר כך כלל, כי הבהמה שהיא עושה לפי טבעה, ואין זה בחירה, כי הטבע הוא אחד, אבל האדם שהוא בעל שכל שייך בו בחירה במה שירצה".

ומה שכתב מהר"ל בגבורות ה' (פרק מא), אין כוונתו שם לבחירה עבור שכר ועונש אלא רק לדרגת הבהמה ביחס לאדם מלמעלה, וביחס לצומח

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

ודומם מלמטה, כפי שמבאר שם שבעל חיים הוא לא לגמרי חומרי וטבעי כדומם אלא הוא בדרגת ביניים, וידוע שהדצ"ח הוא לפי מדרג עולה.

הרמ"ק כותב: "ולא שגזר הקב"ה על הדגים האלו שימותו או שיחיו או שיושגחו בזה, כי כבר גזר והשגיח על מין הדגים למזון האדם" (אלימה, עין כל תמר ה, כח).

ובספר חסידים: "ולכך כל שארית ישראל ישאו ק"ו בעצמן ויקחו משל מן הדוכיפת אשר לא יקבל שכר בשמרו אמונתו ואם לא ישמור לא יקבל פורעניות" (ספר חסידים, סימן מז).

ובמקום אחר כתב, שרק השר שלו בשמים נדון: "כל דבר שאדם נכשל בו בא לדין על מין שלו. אם צדיק מת על אותו דבר כגון עץ ארז הרי הממונה עליו יבא לדין עמו. גם אדם בא לדין כשיכול לבקש רחמים כגון יהושע בן נון על יצה"ר שלא ביקש עליו בכניסתו לארץ כמו שעשו אנשי כנע"ג בבית שני וכן כתיב (במדבר לה, כה) זיישב בה עד מות הכהן הגדול, לפי שלא ביקש הכה"ג על הנהרג בשוגג. וכשמגיע זמן הצדיק להפטר הממונה על אותו מזל מבקש שלא ימות באותו מזל שהוא ממונה עליו כדי שלא יביאוהו לדין. וכן הממונה על מקומות מבקשים שלא יכשל בו. וכן הממונה על עץ ועל אבן, לכך זאב וכלב ורצועה מאותו מין ישבר ויכלה. וכן כתיב (שמות ז, כא) והדגה אשר ביאור מתה ויבאש היאור לפי שלא ביקש על הבן הילוד 'היאורה תשליכהו'" (ספר חסידים, סימן תשצט).

ומדבריו עולה שהשר של הדצ"ח נענש, והנה אם לא כתב זאת רק על דרך המוסר, צריך להבין מה חטא השר, אלא אם כן סובר ר"י החסיד שלשר בשמים יש כמין בחירה מסויימת ולכן נענש, כדעולה מהרמב"ם מו"ג ב, סוף פרק ז, ראה בזה לעיל אות י, ולהלן אות מ"א.

יש שהביאו ראיה שלבעלי חיים יש בחירה וגמול ושכר ועונש, גן עדן וגיהנם - מהרס"ג, לפי שהוא כותב, לדבריהם, שבעל חיים ששחטוהו והיה לו צער יותר מן הראוי לו, הוא יקבל שכר. אבל אין זה נכון, כי רס"ג לא כותב שבעל חיים יקבל שכר, אלא כותב וזה לשונו: "וראוי אז לתת להם שיעור תמורת הצער ההוא", כלומר שיעור מה כדי לפצות את בעל החיים. לא לתת לו שכר. גם בתרגום קאפח לרס"ג לא כתוב 'שכר', אלא 'פיצוי' וזה לשונו: "וחייב אז לפצות אותה". כלומר, כיוון שהבהמה סבלה, וה' הוא צדיק ורחום, הוא ברחמיו יפצה אותה. איננו יודעים באיזו דרך ומה הוא הפיצוי

« ביאורים והרחבות »

הזה, אחר שאין לה נשמה אלא נפש בהמית, אבל הנפש הבהמית שלה תקבל איזשהו פיצוי לדעת רס"ג, אבל אין זה נוגע כלל וכלל לבחירה ושכר ועונש וגמול גן עדן וגיהנם ונצח, השייכים לבעל דעת בוחר ואין לבהמה דעת לבחור בין טוב לרע, ואין זה אלא פיצוי מחמת שסבלה והוא ית' צדיק ועושה רק הטוב ורחמיו על כל מעשיו אבל לא שכר כגמול על בחירתה בטוב ובמצוות, והכי רס"ג לדבריהם סובר שיש גן עדן לפרה ולחמור? ודאי אסור לומר כן. על כן יש להבדיל ולחלק בין פיצוי שהוא מצד רחמי ה' ורחמיו על כל מעשיו, לבין שכר ועונש שהוא מצד משפט וגמול ושכר ועונש לבעלי בחירה, ואין לערבב בין מושגים שונים. וגם על פיצוי זה שכתב רס"ג חולק הרמב"ם במו"נ ג, יז וכותב שהיא דעה מהחויץ.

"ואל תחשוב הפטל, כי אמרו 'כי השחית כל בשר' שרצה לומר, שפול בעלי החיים השחיתו דרך טבעם ולזה נענשו, כי זהו היתול ופחוק, כי זה דרך כל בעלי החיים (שפועלים לפי אינסטינקטים), ואין גמול ועונש לבהמות, ולא השגחה פרטית, אבל אמרו 'כל בשר' רמז אל כל בני אדם, כמו שאפרש במקומו" (צפנת פענח לראב"ן, מבעלי התוספות, מהדורת יוהנסבורג עמ' 32). והנה, כתוב בגמרא: "לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז, ולפיכך זכה קנה ליטול הימנה קולמוס לכתוב בו ספר תורה תפילין ומזוזות" (תענית כ, ב). האם פירוש גמ' זו הוא, שיש לקנה בחירה והוא יקבל שכר וישב בגן עדן ועטרת לראשו? הרי שעל כגון דא כותב רמח"ל: "הדרכים אשר העלימו במ את דבריהם שונים הם, הא' הוא דרך ההשאלות והמשלים, והם הדרכים ההלציים הידועים אצל בעלי המליצה, אשר על יסוד הדמיון והמשל ייחסו מקרים ופעולות למי שאין המקרים ההם או הפעולות ההם נכונים לו כלל" (רמח"ל, מאמר על ההגדות).

והוא כמו: "זוהו משל הדיוט שבני אדם מושלים אותו אפילו האבן שנכשלים בו בני אדם או שמסקלים בו ויתד מן התלויים על עצים הן עתידים ליתן את הדין" (תנא דבי אליהו רבה, פרק כד). שאין הכוונה שהאבן תשב בגיהנם ותיצלה, אלא "זהו משל הדיוט שבני אדם מושלים אותו".

וראה כמה מדרשי חז"ל שליקט ר' ראובן מרגליות ב'מקור החסד' על 'ספר חסידים' סי' מ"ז אות ד', אבל על כולם חל הכלל שכתבו הרמב"ם (באגרת תחיית המתים לעיל) ורמח"ל בהתאם לנאמר בהם וכפי שפירשו רבותינו בכל מקום. וכל רבותינו שהובאו בחיבור זה ידעו מאותם מקומות,

 « ביאורים והרחבות »

וכמבואר ברמב"ם מו"נ ג, יז, שהביא מעט, ופירשום לפי התורה והמקובל והמושכל, ואי אפשר לקבוע את יסודות האמונה לבד מבלי העיון בדברי רבותינו מעתיקי השמועה, מוסרי התורה. והרוצה לחדש מדעתו, שבעלי חיים הם בעלי בחירה וגמול ושכר ועונש והם יקבלו שכר או עונש בעולם הזה או בעולם הבא, הוא אינו אלא מן המתמיהים ומבטל שתות התורה ואם השתות יִהְרֶסוֹן - צָדִיק מִה פֶּעַל. ומה שכתב האבן עזרא (בראשית ט, ה), אין כוונתו אלא שה' ירהגנה כדי למנוע שפיכות דמים נוספת של בני אדם, ומגזירת הכתוב, וזהרמב"ן לעיל אות כ"ד, אבל לא כתב ולא כיוון לומר כלל, שהוא משום בחירה ושכר ועונש וגמול. וכבר ראינו שדעת האבן עזרא בשמות ל"ג, כ"א, שעל הכל מלבד היהודי יש השגחה כללית ולא פרטית.

וכותב ספר העיקרים: "אמנם האריך לבאר 'כיום ברוא אלהים אדם בדמות אלהים עשה אותו', לרמוז על ענין גדול, הוא הכרחי למציאות התורה, והוא, שהשכר והעונש הפרטי אשר אמרנו שהוא אחת מהתחלות התורה, אמנם הוא אפשר שיגיע לאדם מצד הנפש המְשַׁפֵּלֶת שבו, שהיא בדמות אלהים (הנשמה), שמוזה הצד אפשר שיגיע לאדם הקיום האישי (קיומו הפרטי), ומזה הצד הוא ראוי לקבל עונש ושכר פרטי, לא מצד הקיום המיני שהוא משתתף בו (דומה בו בהיותו מין האדם, בעל חי מְדַבֵּר) לשאר הבעלי חיים" (ספר העיקרים, מאמר א פרק יא).

"אלא שאם היתה ההשגחה בפרטי האנשים על הדרך שהיא בשאר בעלי חיים לשמור מינם, היה ראוי שימנה השכר והעונש שורש מסתעף ממנה, אבל בעבור שלא היתה ההשגחה הנמנית בעקרים או בשרשים על דרך ההשגחה שהיא במיני הבעלי חיים לשמור המין בלבד, אבל (אלא) לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו בכל פרטי מעשיו בעולם הזה ובבא, כפי מה שתגזור החכמה העליונה, לזה שִׁמְנו השכר והעונש עיקר, וההשגחה שורש מסתעף ממנו, לפי שמין ההשגחה שהוא לשכר ולעונש אינה כמין ההשגחה ההווה במיני הבעלי חיים שהיא לשמור המין בלבד" (ספר העיקרים, מאמר ג פרק יב).

וכותב בספר 'שבילי אמונה': "והמינים השפלים שהם כל בעלי חיים זולתי האדם, אינם בני שכר ועונש כאשר אינם עובדים ליוצרם, כי אינם יודעים לעשות טוב, יען כי טבעם הוא רע ופחות, כי הם מחומר פשוט" (שבילי

המונח 'השגחה פרטית', שהרי אין להם שכר ועונש וגמול לפי מעשיהם, אלא הם מונהגים ומושגחים בהשגחה

« ביאורים והרחבות »

אמונה, הנתיב השלישי, השביל הראשון). וראה כן גם ב'בית אלוקים' למבי"ט שער היסודות, פרק מב.

ובמלבי"ם: "ובפרשה הראשונה לא נזכר רק שם 'אלהים', כי שם ידבר איך קבע חוקי הטבע, שזה יציין בשם 'אלהים' וכמש"ש. ובפרשה השניה שידבר מההשגחה שחל על כלל מין האדם, כי נקרא בשם האדם שהוא שם המין, נקרא 'הויה אלהים', שם 'הויה' ע"ש ההשגחה משכר ועונש, ושם 'אלהים' כי ההשגחה שחל על המין כולו, הוא גם מצד שיסד חוקי הטבע בעת הבריאה, שמצד זה ישגח שלא יחסר מין אחד, ויש השגחה זו גם על הבעלי חיים שאין שייך אצלם שכר ועונש, אולם בפרשה זו שידבר מאדם פרטי, שההשגחה עליו היא השגחה פרטית לפי השכר והעונש בלתי נתלה בטבע הכולל, הזכיר רק שם 'הויה', ובא ללמד כי יש השגחה מיוחדת גם על היחידים, וימדוד להם שכר ועונש כפי מעשיהם כמו שהיה בענין קיץ" (מלבי"ם, בראשית ד, א).

ואם אדם אומר שעל דומם צומח וחי יש 'השגחה פרטית' בהגדרתה כאמור ברמב"ם (ראה לקמן סעיף כג), הרי על כרחך שהוא סובר שהם בעלי בחירה והם בעלי גמול ויש להם שכר ועונש בעולם הזה ובעולם הבא, ואם כן צריך להבין מה יאמר על דומם, אבן או קש. ומסיבה זו ממש הרמב"ם כותב על כת ה'מעתיזלא': "והמעתיזלא"א גם כן הם על זה הדעת, וכו', והתחייבו לזה הדעת גם כן הרחקות (אבסורדים), ודברים סותרים זה את זה. וכו' ובאי זה חטא נשחט החי הזה הבלתי מדבר (בעל חיים), וסבלו מן ההרחקה (ובאו לידי אבסורד עד) שאמרו שזה היה הטוב לו (לבעל חיים הזה) עד שייגמלוהו השם בעולם הבא... עד שהריגת הפרעוש והכינה יתחייב שיהיה להם בעבורה גמול מאת השם... וכן זה העכבר בלתי אשם אשר טרפו חתול או נץ, אמרו שכן גזרה חכמתו בחוק זה העכבר, והוא יגמלוהו על (כל מה) שקרה אותו - בעולם הבא... (מורה הנבוכים ג, יז), ועל כרחך, שהאומר כן לא מתכוון ל'השגחה פרטית' אלא להשגחה. השגחה על דצ"ח, והוא כדברי הרמב"ם כפי שראינו כבר לעיל אות כ' ובשאר מקומות.

שמיוחדת עבור כל מי שאינו בעל בחירה, דהיינו השגחה מינית, או בשם אחר: 'השגחה כללית'.

מהי 'השגחה כללית' והגדרתה

יד. 'השגחה כללית' בה מושגחים כל הדצ"ח מלבד האדם – הגדרתה מהי? הגדרתה היא: השגחתו ית' על כל פרט ופרט מהדומם, צומח וחי, לא לפי מעשיו, שהרי אין לו בחירה ליטול שכר או להיענש, אלא לפי הצורך הכללי עבור כלל המין וכלל הבריאה והנהגת ה' אותה^[כו].

❖ ביאורים והרחבות ❖

כו. לעיל אותיות ז' כ', נדון מהי 'השגחה כללית' לדעת הרמב"ם. וכן כותב רמח"ל: "הנה האדון ב"ה משגיח תמיד על כל בריותיו, ומקיימם ומנהלם כפי התכלית שבעבורו בראם. ואמנם בהיות שנתייחד המין האנושי (האדם) להיות בו השכר והעונש כפי מעשיו וכמ"ש למעלה – גם ההשגחה בו משונה מההשגחה בשאר המינים. וזה, כי ההשגחה בשאר המינים הוא לקיום המין ההוא באותם החוקים והגבולים שרצהו ית' שמו. והנה, ישגיח בפרטי כל מין ומין למה שמגיע מהם אל כלל המין כולו, אך לא למה שהם אישים (פרטים), כי הנה אין התכלית בהם אלא לשלימות המין הכללי. אמנם המין האנושי, כל איש ואיש (כל פרט ופרט) ממנו, מלבד מה שמגיע ממנו אל כללות המין, הנה יושגח ביחוד על מה שהוא בפני עצמו, וידונו מעשיו כולם ביחוד ויגזרו עליו גזירות ביחוד, כפי פרטות עניונו" (רמח"ל, מאמר העיקרים).

"אבל לא ישגיח בהם (בדצ"ח) לתת להם גמול ועונש על מעשיהם, אלא שישגיח בפרטיהם במה שהם (ביחס לכך שהם) חלקי הכלל ולשמור המין, לא זולת זה" (רמח"ל, דרך ה' מאמר ד פרק ז).

על דברי הגמרא: "האומר על קן צפור יגיעו רחמיך ועל טוב יזכר שמך וכו' משתקין אותו. וכו' אלא, על קן צפור יגיעו רחמיך מאי טעמא? וכו' חד אמר מפני שמטיל קנאה במעשה בראשית, וחד אמר: מפני שעושה מדותיו

שיבוש המושג 'השגחה כללית' בפי ההמון

טו. 'השגחה כללית' אין פירושה כפי שטועים ההמון: השגחה סתם כך כללית וחלקית, מלמעלה בעלמא, אלא פירושה, השגחה עבור הכלל ולצורך הכלל, כלומר עבור הכלל ולא עבור הפרט. לפי כלל המין שאין לו בחירה והוא מושגח בכל פרטיו, פרטי פרטים^[כז], עבור מה שדרוש לצורך כלל המין ולצורך תיקון העולם, ולא לפי הנהגת המשפט ושכר ועונש. וזהו 'כללית', כלומר, כל פרט ופרט לצורך הכלל ולא לצורך הפרט^[כח].

❧ ביאורים והרחבות ❧

של הקדוש ברוך הוא רחמים, ואינן אלא גזרות" (ברכות לג, ב), כותב הרא"ה: "ורבינו אחא ז"ל מפרש טעמא דקן צפור לקיים ענין השגחת השם יתברך בשאר מן המינין חוץ מן האדם במינין, כלומר בקיום המינין, לא בפרטיהם אלא באדם לבדו, שנאמר בו 'כי עיניו על דרכי איש וכל צעדיו יראה'. ואפשר שזהו שכתוב במעשה בראשית ביצירת בהמה וחיה ועוף 'למינה' 'למינה', כלומר בהמשכת קיום המינין" (חידושי הרא"ה ברכות שם ד"ה משתקין אותו).

כז. הדבר התבאר ברמב"ם, ראה לעיל אותיות ז, כ. ובלשון רמח"ל: "והנה ישגיח בַּפְּרָטִי כל מין ומין, למה שמגיע מהם אל כלל המין כולו, אך לא למה שהם אישים (פרטים)" (מאמר העיקרים לרמח"ל). מבואר, שכל פרט ופרט מבעלי החיים מושגח, אבל אין ההשגחה עליו ביחס לפרט אלא ביחס לכלל, לפי מה שיבוא מכך תועלת לכלל או להנהגת הבריאה. לצורך כלל המין ולא לצורך פְּרָטוֹ.

כח. דברים נוספים בזה מהגר"א: הגר"א כותב שהשמות 'אלוה' ו'אלוהים' הם למעשה שם אחד, לפי שהוא שם השגחה, רק שההבדל ביניהם הוא, ש'אלוה' הוא השגחה פרטית, ולכן אנו בני ישראל אומרים 'אלוהינו', כלומר, אלוה

ובקצרה: 'השגחה כללית' הגדרתה היא, השגחה על כל פרט ופרט, לא בהשגחה לפי מעשיו הטובים והרעים אלא לפי צורך כלל המין והנהגת הבריאה^[כט]. לכן בלשון ימינו נכון יותר

— ביאורים והרחבות —

משגיח בהשגחה פרטית, ועל מי הוא משגיח בהשגחה פרטית? עלינו. ולכן אנו אומרים 'אלוהינו', אלוה שלנו. לא 'אלוהים שלנו' בלשון רבים בצורת הרבים, כי 'אלוהים' הוא השגחה כללית, כי שם זה הוא בשימוש גם אצל שאר הכוחות והשרים של מעלה וכדומה להשגיח מאתו ית', כדלהלן: בשולחן ערוך (יורה דעה, הלכות ספר תורה, סימן רעו סעיף ט) נאמר: "אסור למחוק אפילו אות אחת משבעה שמות שאינם נמחקים, ולא מאותיות הנטפלות מאחריהם כגון ך' של אלהיך וכ"ם של אלהיכם. ואלו השבעה שמות: שם ההויה; ושם אדנות; ואל, אלוה, אלהים; שדי; צבאות. ויש גורסין ג"כ אהי"ה אשר אהי"ה".

על כך כותב הגר"א (ס"ק יט) בביאורו: "ויש גורסין כו'. רצה לומר, אבל לא גרסינן שם 'אלוק', דהוא נכלל ב'אלקים', אלא דזהו בלשון יחיד, וזהו בלשון רבים כמו 'אדון אדונים', והחילוק ביניהם הוא: השגחה והנהגה בכלל או בפרט".

מבואר בדברי הגר"א, שהשגחה פרטית הוא שם 'אלוק' (פרט), והשגחה כללית הוא שם 'אלוקים' (כלל). ולכן לא גורסים שם 'אלוק' כי הוא כולל ב'אלוקים', ומוסיפים שם אהי"ה להשלים לשבע שמות. והשגחה פרטית היא רק על עם ישראל והשגחה כללית היא על האומות, כמבואר בגר"א לקמן אות נ"ד.

והדבר מבואר גם בדברי תלמידו הרמ"מ משקלוב (דרושים על סדר ההשתלשלות, דף שט) הכותב: "וכן יראה נחלקת לד' מיני יראה, כי ראשית כל הכנויין הוא א"ל, שבו רמז 'חסד א"ל כל היום' (תהלים נב), וא"ל זועם בכל יום (שם ז), והוא משותף להשגחה כללית, סוד אלקים. והשגחה פרטית - סוד אלקינו".

כט. "אף על פי שכל אלו הן השגחות סוגיות או מיניות (השגחה כללית), יש ליקח מהן ראיה על התחלפות ההשגחה באישי (בפרטי) מין האדם, שאחר

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

שנראה השגחת השם דבקה בכל אחד מהמינים באופנים שונים כפי מה שראוי אל כל מין ומין להשגת תכלית שלמותו, וכפי מה שיאות למזגו וטבעו, שם לו כלים לשירותו ולהשגת מזונו ותכלית שלמותו באופן היותר שלם שאפשר. ולמי שצריך שמירה מעולה, בבני העורב, משגיח בהם להכין להם מזונם, עד שלא ימצאו לעולם בני עורב שימותו ברעב, וליעלי סלע - משגיח בהם לשמרם בעת לידתם עד שלא תמצא אחת מהם נעדרת מן ההשגחה ההיא בעת לדתה, כמו שאמרו רבותינו ז"ל לפי שרחמה צר הקדוש ברוך הוא מזמין לה דרקון בעת לידתה ומכישה, וכן בכל מין ומין על זה הדרך, וזה ממה שיוורה בהכרח שיש משגיח בנמצאים לתת לכל אחד חוקן ושלמותו כפי מה שיגזור טבעו וכפי מה שאפשר לו, ולא יעשוק לשום אחד מהם שלא ישלים לו חוקן אשר הוא אפשרי אליו לקבלו" (ספר העיקרים, מאמר ד פרק יא).

"וזה, כי כבר ידוע מענין השגחה הפרטית שאינה אלא במין האדם, אבל בשאר בעלי חיים אינה אלא במינים, וכמו שכתב המורה (הרמב"ם במורה נבוכים) ח"ג פי"ז מספרו בְּדָבָרוֹ מֵהַהֲשִׁיגָה, וכבר כתבתי כן לעיל ח"ב פל"ג" (ספר תורת העולה לרמ"א, חלק ג, פרק טז).

"וזה אמת, כי אין ההשגחה דבקה בשלם רק בעת הדבקות במושכלו, אבל בעת היפרדו מלפני האלהים ועוסק בצרכיו שמדבר בהן בבני אדם, ההשגחה עולה למעלה, כמו שכתב הרב המורה (מורה נבוכים) ח"ג פ' כ"א בענין ההשגחה" (ספר תורת העולה לרמ"א, חלק ב, פרק ל"ג).

"כי אין ההשגחה דביקה רק בשלימים וכפי שיעור שלימתן תתרבה עליהם ההשגחה, כמו שביאר הרב המורה (מורה נבוכים) ח"ג פ' י"ז וי"ח, על כן לא היה נמשח בשמן רק הכהנים הנגשים אל ה' ובפרט הכהן הגדול מאחיו או המלך אשר בסיבתו יושגחו כל ישראל וצדיק יסוד עולם, ועל ידו מושכים כל ישראל ההשפעה למטה כי הוא היה מגין על הדור והוא מבואר" (ספר תורת העולה לרמ"א, חלק ב, פרק ל"ג).

וזה "להורות, כי עיקר שמן המשחה חל בראש הלומדים התורה הנקנית בשמונה וארבעים מעלות המנויין במשנתן ז"ל (אבות ו, ה), ואף כי עיקר ההשגחה בישראל שהם שנים עשר שבטים וכמו שכתבתי" (ספר תורת העולה לרמ"א, חלק ב, פרק ל"ג).

"ודע, כי כתב המורה פ' י"ז ח"ג כי חמשה דעות בהשגחה, וזה כי כל מה שתראה מעניני בני אדם המתחלפים יחשוב ארסטוטלוס שהוא במקרה

 « ביאורים והרחבות »

גמור, ויחשבו כת אשעריא שהוא נמשך לרצון לבד, ותחשוב כת המתעזיילא שהוא נמשך לחכמה. ודעת התורה שהוא אחר הראוי לאדם לפי פעולותיו, ועוד דעת החמישי והוא דעת הרמב"ם שהשגחה נמשכת אחר השכל, ומי שהוציא שכלו לפועל, השגחה יותר דביקה בו מבשאר בני אדם, כמו שהאריך בזה הרב (הרמב"ם במורה נבוכים) בפרק י"ז ופ' י"ח ופ' כ"ג שם. והנה מאחר ששלשה דעות הראשונות שהשגחה היא שוה בכל דבר שבעולם הן אדם או שאר דברים כמו שנתבאר שם מדבריהם, על כן בא המשקל בכולן שוה חמש מאות שקל שהוא מורה על כלל העולם, אמנם לדעת הרביעית, ההשגחה מחולקת כי היא בבני אדם בפרטים ובשאר דברים היא בכללים לבד, על כן היה הקנמון נשקל לחצאין ובין הכל הוא חמשה מאות כי שני השגחות הן בכלל העולם" (ספר תורת העולה לרמ"א, חלק ב, פרק לג).

"ומתוך הנבואים האלה שהודיע הקדוש ברוך הוא לאיוב, והן העורב והיעלים והאיילות, נראה כי יש השגחה פרטית גם על שאר בעלי חיים - ואין הדבר כן, כי אין ההשגחה זאת להם בפרט אלא כדי לקיים המין ההוא, כי לולא שהקב"ה מכין מזון לכל מין ומין היה המין ההוא בטל ואם כן אין עיקר השגחה זו אלא לשמור הכלל, וזה שכתוב (תהלים קמה) 'נותן לבהמה לחמה' וגו' וכתוב (שם קד) 'הכפירים שואגים לטרף' וגו' וכתוב (שם קמד) 'פותח את ידך' וגו' וכן מאמר רז"ל (ע"ז פ"ק דף כב) 'יושב וזן את כל העולם כולו מקרני ראמים ועד ביצי כנים' - ואין כוונת כל זה (אלא) רק לשמור הכלל, ומזה דרשו רז"ל, שהעורבים, אביהם שונאין אותם ואינם מפרנסן, לפיכך הקדוש ברוך הוא מזמין להם יתושין מתוך צואתן ונכנסין לתוך פיהן, וכן (ב"ב פ"ק דף טז) היעלים, הנקבה שבהן שונאָה את ולדה וכשכורעת לילד עולה לראש סלע גבוה כדי שיפול הולד וימות, והקב"ה מזמין לו נשר ומקבלו בכנפיו. 'חולל אילות' מלשון חיל כילודה. וכן (שם) האיילה רחמה צר ואין הולד יכול לצאת ובשעת לידה הקדוש ברוך הוא מזמין דרקון ומכישה ברחמה ויוצא. וכל הענינים האלה ההשגחה מבוארת בהם - לקיום המין בלבד" (רבנו בחיי, כד הקמה, ערך השגחה).

"וכי יגח שור את איש'. הזכיר באדם לשון 'נגיחה', אבל בבהמה, בשור שהמית שור, הזכיר 'נגיפה' ואמר (פסוק לה) 'וכי יגוף, ואמרו רז"ל בבבא קמא (ב, ב) 'אדם דאית ליה מזלא הזכיר בו נגיחה' כלומר שעשה במתכוין

לקרוא להשגחה זו 'השגחת הכלל', וראה אות [ל].

« ביאורים והרחבות »

ובהשגחה פרטית, 'בהמה דלית לה מזלא הזכיר בה נגיפה' כלומר בדרך מקרה" (כלומר, השגחה כללית המכונה 'מקרה' - רבינו בחיי, שמות כא, כח). ולקמן אות ק"ל יתבאר, שמלבד השגחה פרטית שיש על כל אדם, יש עליו בנוסף גם השגחה כללית, והוא השפע הטבעי לחיות נפשו, נפש המדבר, כדברי רמח"ל והרי"א חבר שם.

ל. בלשון רבותינו המילה 'כללית' משמעותה היא: עבור הכלל ולצורכו. בלשון ימינו 'כללית' משמעותה: באופן כללי, מלמעלה, באופן כוללני, לא פרטני. לכן בימינו יש לקרוא להשגחה כללית' - 'השגחת הכלל'. 'השגחת הכלל' משמעותה השגחה על הכלל, ואכן זו משמעותה של 'השגחה כללית': השגחה על כל פרט ופרט לא עבור הפרט אלא עבור הכלל, וכאמור.

הערה למעיין: אם נדייק, 'השגחה פרטית' משמעותה, השגחה על כל פרט ופרט מבני האדם, וזאת כדי לתת להם שכר או עונש לפי מעשיהם בהתאמה, ואילו 'השגחה כללית' אין פירושה השגחה על כל פרט ופרט מבעלי החיים, שהרי אין טעם להשגיח על כל פרט ופרט מהם שהרי אין להם שכר ועונש (שהוא כל המושג של השגחה פרטית) אלא כל ההשגחה עליהם היא לא לצורך הפרט ושכר ועונש לפרט אלא היא לצורך דבר אחר והוא, לצורך הכלל, כלומר לצורך כלל המין כדי לשומרו מהכחדה (או להיפך, שיכחד), כך ש'השגחה כללית', אכן משמעותה השגחה על הכלל. אך כיצד ניתן להשגיח על הכלל? זאת אם משגיחים על פרטיו, שהרי הכלל עשוי מפרטים, אם כן, למעשה כל ההשגחה היא לא על הפרט אלא על הכלל אלא לפי שאי אפשר להשגיח על הכלל ללא השגחה על פרטיו יש כאן השגחה על הפרטים אבל זו לא השגחה על הפרטים לשם הפרטים, בעבורם ולפי מעשיהם אלא ההשגחה עצמה היא השגחה על הכלל וממילא הפרטים מושגיחים כפרטי הכלל, לא השגחה על הפרטים אלא השגחה על הכלל. מה שאין כן 'השגחה פרטית', כל עצמה היא לא שייכת לכלל אלא היא השגחה על כל פרט ופרט לפי מה שהוא, לתת לו כפרי מעללו לפי מעשיו העצמיים.

ממילא עולה, שגם כשאנו אומרים (בסעיף למעלה) ש'השגחה כללית' היא השגחה על כל פרט ופרט מהכלל שלא לצורך הפרט אלא לצורך הכלל,

לבעלי חיים אין בחירה

טז. לסיכום: האומר, כי אבן, עלה, עשב, תולעת וקש (דצ"ח) יש עליהם 'השגחה פרטית', אומר למעשה שהם בעלי בחירה, וזה דבר תמוה עד למאוד^[לא], שהרי אין אפשרות

 ביאורים והרחבות

הכוונה בעומקה היא, שאין כאן כל השגחה על הפרט אלא רק על הכלל, כי היא כל עצמה של ההשגחה הכללית: השגחה על הכלל, על כלל המין, ולא על הפרט, אלא שהפרט מונהג ומושגח באופן כזה כדי שכלל המין יהיה מושגח, כך שאין כאן השגחה על הפרט בעצם.

לשון אחר: 'השגחה פרטית' משמעה, השגחה על כל פרט למטרה מסויימת, ומהי המטרה? שכר ועונש. 'השגחה כללית' משמעה, השגחה על כלל המין, כאשר המטרה היא כלל המין (שלא יכחד, ולא שכר ועונש שהוא ענין לפרט), כך ש'השגחה כללית' היא אכן השגחה על הכלל למטרת הכלל ולצורכו, אלא שאי אפשר להשיג על הכלל בלי להתערב בפרטים, ואין ההתערבות בפרטים לפי מעשיהם אלא לפי צורך הכלל.

כלומר, יש חילוק עקרוני בין הביטוי 'השגחה' שב'השגחה כללית' לבין הביטוי 'השגחה' שב'השגחה פרטית', השגחה של 'השגחה פרטית' היא השגחה על הפרט כדי לתת לו שכר או עונש, ואילו השגחה של 'השגחה כללית' היא השגחה על הכלל לשומרו מכיליון וכדומה מבלי זיקה לפרט מסוים ומבלי ענין פרטי כלשהו, שהוא כל עצמו של שכר ועונש: הפרט.

אם כן, יש חילוק בעצם ובמהות בין משמעות הביטוי 'השגחה' כשהוא משמש אצל 'השגחה פרטית', לבין משמעות הביטוי 'השגחה' כשהוא משמש אצל 'השגחה כללית'. אצל 'השגחה פרטית' הוא משמש במשמעות: השגחה ובהינתן ה... וזאת כדי לתת לו את ה... (השגחה ובהינתן מעשי האדם וזאת כדי לתת לו את השכר או העונש), ואילו אצל 'השגחה כללית' הוא משמש במשמעות: השגחה ממש על... שהיא עצמה למעשה השגחה ושמירה וזו כל עצמה (השגחה על מין בעלי חיים כדי לשומרו), והוא חילוק במהות. דוק ותשכח.

לא. כפי שראינו לעיל אות כ"ה. וכותב החינוך: "זיש מהן כתות יחשבו כי השגחת השם (כלומר, הגזירה על תנועות בעלי החיים ומצביהם) ברוך הוא -

של 'השגחה פרטית' [שכל הגדרתה היא כאמור, השגחה על בעל בחירה לתת לו כגמולו] על דומם, צומח וחי שאין הם בכלל זה [לב].

❧ ביאורים והרחבות ❧

על כל עניני העולם, בין בעלי חיים או כל שאר דברים, כלומר שלא יתנועע דבר אחד קטן בעולם הזה רק בחפצו ברוך הוא ובגזרתו, עד שיחשבו כי בנפול עלה אחד מן האיִלך הוא גזר עליו שיפול, ואי אפשר שיתאחר או יקדם זמן נפילתה אפילו רגע, וזה דעת רחוק הרבה מן השכל" (ספר החינוך, פרשת תזריע מצוה קסט).

יש השואלים על 'ספר החינוך', מה אכפת ליה שהדבר רחוק מן השכל הוא, הרי הקב"ה הוא כל יכול ויודע הכל ומה מונע מאתו לעשות כן והרי אין מחשבות האדם מגיעות למחשבותיו ית' וכו'. אך רבי לא שנה רבי חייא מנא ליה, שאין החינוך מתכוון בדבריו אלה אלא לדברי הרמב"ם, כפי שהוא מציין "לפי מה ששמעתי" כלומר במסורה (שמועה, כמו 'מצוות שמעיות'), שלומר כי יש השגחה פרטית על בעלי חיים וממילא הם בעלי בחירה וגמול ושכר ועונש, זה דבר רחוק מן השכל מאוד וכאמור לעיל אות כ"ה. ולומר שיש גזירה על כל תנועות ומצבי האדם ובעלי החיים, זהו דבר הסותר את הבחירה של האדם, כפי שיתבאר להלן אות ל"ז, וגם זה ודאי רחוק מן השכל לגמרי (החינוך כותב בהקדמתו, שספרו זה כתב במיוחד לנערים שילמדו בו בשבתות, ומובן שלא יכול היה להאריך בהסברת דברים עיוניים אלו לנערים, לכן סתם דבריו בכמה תיבות, אך למעיין בשורשי הדברים ומקורותיהם הדברים ברורים).

לב. כותב הרמב"ן: "וזוה המאמר יורה, כי איוב היה חושב תחלה, כי מצד גריעות האדם אצל הבורא ישם אותו תחת ממשלת המקרים, כפי מערכת המזלות ומשטריהם, יאמין באדם כמו שנאמין אנחנו בַּנְּמָלִים או בשרצי הארץ והבהמות כי אין השגחה עליונה בהם רק לקיום המין, אבל ליחיד מהם אין עמו עונש ושכר, ולא נאמר בהם שחטאו - כשישחטו, ולא שזכו - כשהאריכו ימים והיו מזונותם מצויין להם" (תורת האדם לרמב"ן, שער הגמול, מהדו' חזון יואל, אות צ).

ובריקאנטי: "ויזכור אלהים את נח ואת כל החיה וגו'. אין להביא ראייה

בתוה"ק יש לכל דבר מדרג

יז. בנוסף, הטועה בזה, משווה בין אדם לקש ואומר, כשם שהוא ית' משגיח ושומר על קש, כך הוא ית' משגיח ושומר על צדיק, ועושה ל"ע צדיק בדרגת קש. ובנוסף, עושה דרגה של יהודי כדרגת הגוי ואומר, כשם שהוא ית' משגיח ושומר על גוי כך הוא ית' משגיח ושומר על יהודי, ואין הבדל ביניהם, כי על הכל הוא ית' משגיח ב'השגחה פרטית' בהשוואה גמורה^[לג] דהכל אלוקות, בעוד שבאמת יש

❧ ביאורים והרחבות ❧

מזה הפסוק על כי השגחת השם יתעלה היא אפילו בפרטי החיות והבהמות, כי הבאים בתיבה היו לקיום המין וכל השאר נמחו במבול, ועל כן ההשגחה היתה בהן פרטית, כי זכר את דבר קדשו שאמר 'זהיה העולם', והרצון אשר לו בבריאת העולם עלה לפניו ורצה בקיום העולם במינים אשר ברא בו, והנה ראה עתה להוציאם שלא יכלו בתיבה. ולא הזכיר העוף והשרץ, כי זכירת החיה שוה עמה, ויגד עליו רעו" (בראשית ח, א).

וברבינו בחיי: "ויזכר אלהים את נח". היה ראוי לכתוב לומר את נח ואת בניו, שהרי מצינו דיבור השכינה עמהם גם כן, הוא שכתוב 'זיאת אלהים אל נח ואל בניו'. ויתכן לומר רבוי 'את' בא לרבות בניו שהיו מכוחו, וכמו שדרשו רז"ל (שמו"ר א, ד) 'את יעקב - אלו הבאים מכוחו של יעקב'. וכיון שפירש הכתוב הזיכרון הזה בכוח ורמז על הבנים, אף הנשים היו בכלל. ומה שהזכיר החיה והבהמה עמו יחדו, להורות שכולן שוין בהשגחה כללית" (בראשית ח, א).

לג. "ואמנם שאר הדעות הקודמות יש בהן תוספת וחסרון, אם תוספת יביא אל בלבול ושגעון גמור, ולהכחיש המושכל, ולהתגבר על המוחש (להתכחש למוחש), או קצור וחסרון, יתחייב להאמין אמונות רעות מאד בחוק הש"י, ויתחייב הפסד סידור בני אדם, וימחה ויפסיד כל טובותיהם במידות ובדבריות, ר"ל דעת מי שמעלה ההשגחה מבני אדם וישווה ביניהם ובין אישי (פְּרָטִי) שאר מיני בעלי חיים" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יז).

מדרגות מדרגות בכל דבר וענין בעולם בחילוקים רבים, קדוש וטמא, צדיק ורשע, גוי ויהודי, אדם ובעל חי וכו', ובעולמות – לא הכל אלוקות, שהרי רק עולם ה'אצילות' הוא אלוקות, כמבואר באריז"ל ובכל דברי רבותינו (והתבאר בספר 'קדוש וברוך' בארוכה), ולכל דבר בעולם, וכל שכן ברוחניים, כמו בהנהגה ובהשגחה, יש מדרג, והכל הולך על דרך החכמה והקבלה כפי שקיבלנו מסיני [לד].

— « ביאורים והרחבות » —

לד. "ושכינתא ודאי אתכלילת בכלא, ובגין דא זמנין אתקריאת נשר, זמנין חיה, זמנין יונה, זמנין צפור, בכל מה דשליטא אתקריאת בשמיה, ובעשבין אתקריאת שושנה, עץ פרי עושה פרי, וכד שלטא על ארעא אתקריאת ארץ, וכד שלטא על ימא אתקריאת ים על שמיה, וכד שלטא על טורין אתקריאת סלע, לית בריה בעלמא דשלטא עליה דלא אתקריאת בשמיה, אבל עם כל דא דשלטא על כלא, עבידת אפרשותא בין דרגין דאינון מוחא ואיבא, לקליפין דסטרא אחרא דאינון כקליפין דאגוזא דמכסיין על מוחא, ורזא דמלח (בראשית א, ד) 'זיבדל אלהי"ם בין האור ובין החשך', וזי ליה למאן דמערב קליפין דסטרא אחרא עם דרגין דסטרא דדכיו" (תיקוני זהר, דף קיז, א).

[תרגום: והשכינה ודאי נכללת בכל, ומשום זה לפעמים נקראת נשר, לפעמים חיה, לפעמים יונה, לפעמים צפור, בכל מה ששולטת נקראת בשמה, ובעשבים נקראת שושנה, עץ פרי עושה פרי, וכששולטת על הארץ נקראת ארץ, וכששולטת על הים נקראת 'ים' על שמו, וכששולטת על ההרים נקראת סלע, אין בריה בעולם ששולטת עליה שלא נקראת בשמה, אבל עם כל זה ששולטת על הכל, היא עושה הפרדה בין הדרגות שהן מח ופרי, לבין הקלפות של הצד האחר שהן כקלפות האגוז שמכסות על המה, וסוד הדבר – 'זיבדל אלהי"ם בין האור ובין החשך'. אוי לו למי שמערב את קליפות הצד האחר עם הדרגות של צד הטהרה].

כלומר, לא שהשכינה מלובשת בכל דבר ח"ו והכל אלוקות, אלא השכינה נכללת בכל בכך שהיא שולטת בכל דבר, ועם זאת גם בזה ישנה הפרדה בין

ההשגחה על תולעת וכדו'

יח. אבן, עלה, תולעת, עשב^[לה] וקצוות קש יש עליהם

— ביאורים והרחבות —

המדרגות השונות, וכל שכן בין קודש לחול. ואומר הזוהר הק', שאוי לו למי שמערב ומערב בין המדרגות, ובין קודש וחול - גם אם הוא חווה בכך הרגשים נעלים מאוד, דבקות מיוחדת ורגשות קודש - כי ראשית הכל הוא חכמה! אבא יסד ברתא (זהר, ח"ג רנו, ב), בחכמה יבנה בית, חכמת התורה שבכתב ותורה שבעל פה, גמרא ופוסקים, כפי שקיבלנו במסורה מסיני, ואחר זאת - בתוך הגדרים והמדרגים שעל פי תורה והלכה - ניצוקים רגשות הקדושה ומתפרצים לעילא במעיין שופע, מים עמקים דברי פי איש, נחל נבע מקור חכמה' (משלי יח, ד).

לה. אמרו במדרש: "אמר רבי סימון, אין לך כל עשב ועשב, שאין לו מזל ברקיע שמכה אותו, ואומר לו גדל, הה"ד (איוב לח) 'הידעת חוקות שמים, אם תשים משטרו בארץ' וגו', לשון שוטר" (בראשית רבה, פרשת בראשית, פרשה י סימן ו).

ופירש בפירוש 'נזר הקודש' שעל המדרש שם: "והיינו, שיש מזל הכולל לכל מין עשב בפני עצמו אבל ודאי אין מזל מיוחד לכל עשב פרטי, דאפילו בבהמה אמרינן בגמ' שבת (נג, ב) דלית לה מזל, והיינו מזל מיוחד לכל אחד, אלא שר ומזל הכולל לכל מין. והא דאמרינן נמי בפ"ק דע"ז ג' ע"ב, שהקב"ה משגיח וזן כל העולם מקרני ראמים עד ביצי כינים, כבר פירשו המפרשים (ראה לקמן אות ל"ו) דהיינו נמי מצד כללות המין, אבל (רק) על האדם משגיח בפרטות, וכנודע".

וכן מבואר הוא בזוהר, שאין על דצ"ח השגחה פרטית אלא השגחה כללית על ידי השרים הממונים עליהם, וזה לשונו: "תא חזי, כתיב (ישעיה מ) 'המוציא במספר צבאם' וגו', כולו חיילין ומשריין וכוכביא, קודשא בריך הוא אפיק לון בשמא, כל חד וחד, ולא גרע אפילו חד. בכל ככביא ומזלי דרקייעין כלהו, אתמנון נגידין ופקידין לשמשא עלמא, כל חד וחד כדקא חזי ליה. ולית לך עשבא זעירא בכל עלמא, דלא שלטא עליה ככבא ומזלא ברקייעא, ועל ההוא ככבא ממנא חד, דקא משמש קמיה דקודשא בריך הוא, כל חד וחד כדקא חזי ליה" (זהר חלק ב דף קעא, ב).

— ❧ ביאורים והרחבות ❧ —

[תרגום: בא וראה, כתוב (ישעיה מ) 'המוציא במספר צבאם' וגו'. את כל החילות והמתנות והכוכבים הוציא הקדוש ברוך הוא בשם כל אחד ואחד, ולא גרע אפילו אחד. בכל הכוכבים והמזלות של כל הרקיעים נתמנו שרים ופקידים לשמש את העולם כל אחד ואחד כראוי לו, ואין לך כל עשב קטן בכל העולם שלא שולט עליו מזל וכוכב ברקיע, ועל אותו כוכב ממנה אחד שמשמש לפני הקדוש ברוך הוא, כל אחד ואחד כראוי לו.]

ומבואר בזוהר, שאין על כל עשב ועשב מזל פרטי וכמספר פְּרָטִי העשבים כך מספר המזלות, אלא על כל מין עשבים מסוים יש מזל כללי אחד השולט על כל מין עשבים זה וכך כל עשב ועשב יש לו מזל כללי אחד השולט עליו ועל כל שאר פרטי העשבים של מין עשבים זה, וזוהי השגחה כללית על המין לצורך המין ובעבורו.

וכן פירש הגר"א כפי שמביא בנו רבי אברהם: "מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא'. פירש אבא מורי הגאון זצל"ה שענין קריאת השמות אינם כשמות הפרטים (לידע מה שמו הפרטי כדי להבדילו מזולתו) אלא שמות של גדולה (שמות המודיעים מה מהותו ואופי ממשלתו של אותו כוכב), זה ממונה על החיים וזה ממונה על הבנים וזה על העושר וזה על החכמה וזה על החן, ואין לך כל עשב ועשב שיש לו כוכב למעלה שמכה אותו ואומר גדל" (רבי אברהם בן הגר"א, גאולת אברהם על הגש"פ, מהדורת מה"ק עמ' מד).

מבואר, שהמזל הוא הכוכב, והוא מנהיגו, וזוהי השגחה כללית על כלל המין ואיננה ישירות מאתו ית' על כל עשב ועשב פרטי, אלא על ידי השרים והמזלות. וכ"כ גם הרמב"ן בראשית א, יח.

והדבר מפורש עוד יותר בלשון האריז"ל: "דע כי אין דבר בעולם שאין כנגדו שר ממונה מלמעלה, ואילנות בעת שהעלין נופלין מהם (שלכת), גם איזה כח עליון מאותו שר הוסר באותו שעה ממנו, והנה ההרים והגבעות יש להם שרים גדולים למעלה בערך דמיון ההרים עצמן בגבהותן כי הלא השמים דוגמת הארץ בכל דמיונה, אמנם המעיינות שבקרקע - כנגדן יש למעלה, ועניינם הוא סוד בחינת מ"ן שיש במלכות ארץ העליונה וכן מעיינות הם סוד מ"ן העולה מן התהום שהוא למטה מ"ן כי הגשמים הם מ"ד, והנה אין לך מקום מעין למטה שאין כנגדו אור העליון המעלה אז מ"ן מן המלכות לז"א ואם אנו רואין איזה באר או מעין שייבש ונסתם הוא, שאז כחו למעלה נפסק

השגחה גמורה כאמור, אבל אין עליהם 'השגחה פרטית'^[לז]

— ❧ ביאורים והרחבות ❧ —

ואינו מעלה מ"ן, גם המעינות החדשים הוא כי נתחדש למעלה איזה אור העליון או נשמה המעלה מ"ן.

וכמו שהארץ נחלקת לז' אקלימים כך למעלה נחלקת המלכות ונקראת 'בת שבע' וכפי המקום שבו נתחדש למעלה מעיין כן כנגדו מתחדש למטה, אמנם ההרים הם ג"כ גוברים וגדלים מיום ליום מעת בריאת העולם רק שאין הגידול ניכר בהם ויש הרים שמתגדלים ויש הרים שמתמעטים על דרך שנקראת 'ארץ צבי' שנזדעזעה ונתמעטה, כן הענין בהרים עצמן כי מתמעטים ומתקצרים כפי מיעוט כח השר שכנגדו או יגדלו כפי כח השר שעליהם ולפעמים שהשר שכנגדו למעלה נתבטל לגמרי ואז זה ההר שכנגדו אינו מתבטל לגמרי אך הוא מתערב ומצטרף עם איזה הר אחר ומתבטל בו ואינו ניכר בו ולפעמים שתראה בקיעות גדולים בסלעים והרים ואינם בקיעות העפר אך הסלע עצמו נחלק ונתבקע ממש וענינו הוא כי למעלה השר שלו נחלק לב' ומושל למחצה וניטלה חצי מעלתו וניתנה לשר אחר בשותפות עמו, כלל הדברים תבינם מעצמך על דרך זה" (אריז"ל, ליקוטי תורה, פרשת עקב).

מבואר בדברי האריז"ל, שעלה הנופל ברוח על תולעת, אין זו 'השגחה פרטית' וגזירה ישירה מאת ה' כעת שעלה זה ייפול עכשיו, אלא זהו השגחת השר מלמעלה, לו נותן ה' כח להנהיג את מין העשב והעלה, שהיא השגחה כללית, כפי שהתבאר לעיל אות י' מלשון הרמב"ם. ומבואר באריז"ל (ספר הליקוטים, תהלים, פרק לג, הובא לקמן אות צ"ו) שהשגחת השרים, כגון השגחת השרים על האומות, אין זו השגחה פרטית [כמו על עם ישראל] אלא היא השגחה כללית. וממילא, השגחת השרים היא השגחה כללית והעלה שנופל מחמת שרו שבשמים, נופל הוא בהשגחה כללית. והאריז"ל כותב כדברי הרמב"ם ומסכים לדעתו בזה, אלא שהוא כותב זאת בניסוח ובמושגי לשון שונים, אבל הפנים - שווה הוא. וראה גם באות הבאה.

לז. דברי הרמב"ם על כך הובאו לעיל אות כ"ג. והריקאנטי כותב: "ובבראשית רבה (עט, ו) רבי שמעון בן יוחאי היה טמון במערה י"ג שנה, הוא ובנו אוכלין חרובין של גרודא (צמוקים) עד שהעלה גופן חלודה, בסופא (בסוף י"ג השנים)

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

נפק יתיב ליה על פומא (יצא וישב על פתח) דמערתא, חמא (ראה) חד צַיִד קאים צייד צפורים, דכד הוה שמע ברת קלא (בת קול) אמרה מן שמיא 'דימוס' (משוחררת) - הות פשגא (הציפור לא ניצודה), 'שפיקולא' (תיתפס) - הוי מתצדא (הצייד הצליח לצודה), אמר: צפור מבלעדי שמיא (שמים) לא אצלח (ניצודה), כמן וכמן (ק"ו) דבר נש (אדם). נפק דק ואשכח מיליאי משזכן אתון ואותבון כחדא בגו דבי מדרשא'. וזה הדרש הוא במקומות אחרים לרבותינו ז"ל, מכל אלו הדרשות נראה כי השגחת השם יתברך היא אפילו בפרטי הבהמות והחיות. ואין זה דעת הרב הגדול ז"ל בספר 'מורה הנבוכים' (ג, מח), וראיתו מפסוק (חבקוק א, יד) 'ותעשה אדם כדגי הים'.

אמנם אם נרצה ליישב אלו הדרשות לדעת הרב ז"ל, יש לי ליישבם ממאמרם ז"ל שאמרו (ב"ר י, ו) 'אין לך כל עשב למטה שאין לו מזל מלמעלה מכה אותו ואומר לו גדל, שנאמר (איוב לח, לג) הידעת חוקות שמים'. והענין, כי כח התחתונים הוא בעליונים, וכל מלאך שומר את תפקידו אשר הופקד עליו, ולזה אמר במאמר הנזכר 'ההוא דממנא על עופי (הממונה על מין העופות) אתער לגבי קדוש ברוך הוא, נראה כאילו מסרם תחת השומרים, אך אין השגחת השם פרטית עליהם, וגם זה הדרש האחרון אמר 'הוה שמע ברת קלא' וכו' תיאר הענין לבת קול (כלומר, הוא קול מהממונה על המין, כנ"ל). גם אין להביא ראיה ממעשה נסים. ומה שאמר רבי שמעון לא אמר אלא להפלגת המשל ולהגדיל השגחת השם יתברך על האדם בגמול ובעונש" (ריקאנטי, דברים כב, ו).

מבואר בדבריו, שהשגחת השרים היא השגחה כללית ולא פרטית וזהו הביאור בהבנת שיטת הרמב"ם וכמבואר באות הקודמת בדברי האריז"ל, ועוד מבואר, ש'בת קול' הוא קול השר, וכן שממעשה נסים אין ראיה, וכן שיש כאן דבר מוסר ודרש להפלגת המשל.

יש שרצו ליישב דלא כהריקאנטי וכתבו, שהיות והציפור ניצודה עבור האדם, הרי שיש כאן השגחה פרטית על הציפור מחמת האדם, שעל זה כולם מודים שיש השגחה פרטית, כגון כאשר מגיע לאדם שכר או עונש בשבירת או בשמירת כליו וכמבואר לקמן אות קכ"ט. ואין תשובה זו נכונה, היות ושם במדרש אמרו, "כל שכן בן אדם" (כמן וכמן דבר נש'), ומה כל שכן בזה, הרי הוא מדבר על אדם, שמחמתו יש כאן השגחה פרטית, ומה הוסיף בזה, ועל כרחק שהוא כדברי הריקאנטי (ראה רד"ל בהגהותיו על מדרש זה. וראה

בהגדרתה זו שנתן לה הרמב"ם. וראה באות [לז] תוספת חשובה למעיינים.

« ביאורים והרחבות »

גם יערות דבש ב, ו, אך מש"כ שם מהרמב"ן, הרי הרמב"ן כותב בכל דבריו היפך זה כמבואר לקמן אות מ"ב ובעוד מקומות).

ובשומר אמונים הקדמון: "ולאסוף מזונם, וכן הנמלים, וציפור דרוור בְּבָנוֹת לָהּ בֵּית וְקוֹ, וכן כמה פרטים אחרים שבמיני הבעלי חיים - כולם הם עניינים מושגחים על כללות המין ההוא מהשר המופקד עליו. אמנם השגחה פרטית, כגון אם יחיה שור זה או ימות, אם תנצל נמלה זו או תדרס, אם יטרוף זה העכביש את זה הזבוב, וכיוצא מאלו הפרטים, אין כח בְּשֵׁר העליון להשגיח" (ויכוח שני).

לז. נעיר כאן בס"ד הערה חשובה ועקרונית בדקות העיון למעיינים, בדברי הרמב"ם בנוגע לדומם, צומח ובעלי חיים (להלן: דצ"ח). הרמב"ם מחלק בין השגחה על כל פרט ופרט של המציאות והקיום הטבעי של הדצ"ח, לה הרמב"ם קורא 'השגחה טבעית' (מו"נ ב, כד), לבין השגחה על התנועות והמצבים של הדצ"ח. לדוגמה: זרע של עץ זית המנביט עץ זית חדש ורענן (צומח) או אבן בנהר ההופכת ברבות הימים חֲלֵקָה (חלוקי נחל - דומם) או בעל חי האוכל לשובעו ומתחזק מכך (חי) - כל זה הוא בהשגחה קבועה ותמידית מאת ה' (שרי מעלה ומלאכי עליון, בסוד ז"ת, ו"ק ומלכות, עולם חסד יבנה, רחום, חנון, צדיק, ספירות דעיגולים) כל רגע נתון על כל פרט ופרט של המין, והשגחה זו קרויה 'הנהגת הטבע', שם 'אלוהים', 'השגחה טבעית' (ראה להלן אות ק"י, וראה לעיל בסעיף ח).

מוסיף הרמב"ם ואומר (מובא להלן בסמוך), שההשגחה הטבעית על הדצ"ח משתנה לפי מדרגת סוג הדצ"ח. וככל שהסוג עדין, מובחר וחשוב יותר, כך ההשגחה עליו רבה יותר.

אבל, אומר הרמב"ם (שם), בנוגע להחלטת הבעל חי האם לטרוף כבש או לא, או האם להיכנס לנהר ולעבור אותו או לא, וכן כל שאר תנועותיו ומצביו, או האם העלה שינשור כעת מן העץ מחמת נשיבת הרוח ינוח על גבי תולעת, על זה אין גזירה והחלטה, אלא אם כן יש בכך איזושהי שייכות לאדם כדי

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

לתת לו שכר ועונש [ובקצרה, אם יש איזשהו ייחוס בין מצבי ותנועות הדצ"ח לאדם], וזאת לא בגלל שהרמב"ם מייחס לאות כלשהי לה' ית' או של"ע אמונתו של הרמב"ם קטנה ח"ו, אלא ודאי, כמבואר לעיל מהרמב"ם, ה' יודע הכל, ומחיה את הכל ומשגיח על הכל בהשגחה גמורה - אבל לדבר זה, גזירה על תנועות ומצבי הדצ"ח, הרמב"ם לא קורה השגחה, כי יש כאן החלטה של הבעל חי מה הוא רוצה לעשות לפי האינסטינקטים שלו ובזה ה' לא מתערב ואינו צריך להתערב, אלא שהוא מתערב בזה רק לצורך המין כולו הכללי, כלומר, שאם לדוגמה, התנועות והמצבים של השוורים בעולם יביאו בסופו של דבר לידי הכחדת מין השוורים (בגון שמין השוורים נמצאים במצב תנועה כזה שאינם בורחים מפני טורפים כדבעי והם נטרפים והולכים וכלים), אזי הוא ית' מתערב בתנועותיהם ומצביהם כדי שמין זה לא יכחד, וזאת על ידי ששומר על כמות שוורים (בלי להתייחס לכל פרט ופרט של מין זה ולברור מבין הפרטים מי יחיה ומי ימות לפי מעשיו, שהרי אין להם גמול שכר ועונש) כך שהמין לבסוף לא יכחד, וכן להיפך, אם רוצה שיכחדו, מתערב בתנועות ובמצבי פרטי אותו המין כך שיבואו לידי כיליון. וכן בצומח ובדומם כל תנועותיהם ומצביהם אינם בגזירה אלא בהשגחה לפי טבעם וקיומם התמידי שהוא ית' רוצה ומשגיח עליהם. וכעת נראה את הדברים במקורותיהם ונוסיף בביאור הדברים בס"ד:

כותב הרמב"ם: "[הגוי] יבאר שהענינים הטבעיים כולם אינם נופלים במקרה (במזדמן), ומופתו על זה - כמו שזכר. וזה, שהענינים המקריים אינם תמידיים ולא מאודיים (מרוובים. ראה רמב"ן דברים ו, ה), וכל (ואילו כל) אלו הענינים (הם) - אם תמידיים אם מאודיים (מרוובים). אמנם השמים וכל אשר בהם, הם תמידיים על ענינם, לא ישתנו, כמו שבארנו, לא בעצמם ולא בַּשְּׁנוֹת (בשינוי) מקומותיהם. אמנם הענינים הטבעיים אשר תחת גלגל הירח (למטה מהגלגל בו קבוע הירח), מהם (חלק מהם) תמידיים, ומהם מאודיים (מצויים לרוב). והתמידיים - כחימום האש ורדת האבן למטה (כח המשיכה). והמאודיים - פְּצוֹרוֹת אִישִׁי (פרטי) כל מין ופעולותיו, וכל זה מבואר (וזה פשוט). ואם היו חלקיו (פרטי המין) לא במקרה (במזדמן, אם כן) איך יהיה כולו במקרה? וזה מופת (הוכחה חותכת) על (לכך) שאלו הנמצאות אינם מקריות! וזה תורף דברי [הגוי] בתשובה על מי שחשב מן הראשונים, שזה העולם נפל (קרה) במקרה ושהיה (והוא נהיה) מעצמו בלא סיבה. אמר: ז'כבר

 « ביאורים והרחבות »

שמו (קבעו) אנשים אחרים סיבת אלו השמים והעולמות כולם - מעצמם (שהם סיבת עצמם), שהם אמרו כי מעצמו היה הסיבוב והתנועה אשר הבדילה והעמידה הכל על זה הסדר. ושזה עצמו מקום פלא גדול, ר"ל, שיאמרו בבעלי חיים ובצמח, שלא יהיו ושלא יתחדשו במקרה אלא יש להם סבה, אם טבע, או שכל, או זולת זה ממה שדומה לו, שלא יולד אי זה דבר שיזדמן מכל זרע או מכל שכבת זרע, אלא מזה הזרע יהיה זית, ומזה השכבת זרע יהיה איש (אדם), ויאמרו (אבל) בשמים (בנוגע לשמים) והגשמים (ועל הגופים) - אשר הם מְבִיִן שאר הגשמים הנראים - (מאותם שהם) אלהיים (הגופים האלוהיים) [ראה איגרות הרמב"ם, ח"ב מהד' שילת עמ' תקמט]), שאמנם היו מעצמם, ושאינן להם סיבה כלל כמו שיש לבעלי חיים ולצמחים, זה תורף דבריו (של הגוי). והתחיל לבאר זיוף זאת המחשבה אשר חשבוהו במאמר יותר רחב. הנה כבר התבאר לך ש[הגוי] יאמין ויבאר במופת שאלו הנמצאות כולם אינם נמצאות במקרה! ואשר יסתור היותם במקרה (הוא מה) שיהיו בעצם, ר"ל שיש להם סיבה מחייבת להיותם כן בהכרח, מפני הסיבה ההיא נמצאו כפי מה שהם עליו, זהו אשר התבאר במופת והוא אשר יאמינהו [הגוי] (מורה נבוכים, חלק ב פרק כ).

מבואר כאן ברמב"ם, שכל פרט ופרט בדצ"ח (וכל שכן באדם, שאינו בנדון כעת) מושגחים על המציאות והקיום הטבעי שלהם, והם אינם במקרה ומזדמן כלל! ולעיל אותיות ז' י' הבאנו מקורות נוספים לכך מהרמב"ם במורה. ראה שם.

במקום נוסף כותב הרמב"ם: "הדעת הב', דעת מי שיחשוב, שקצת הדברים יש בהם השגחה והם בהנהגת מנהיג וסדר מסדר (היא ההשגחה הטבעית על קיומם וחיייהם של כל הדצ"ח והאדם), וקצתם נעזב ומונח אל המקרה (הם המצבים והתנועות שלהם, שהם לא בגזירה) וזה דעת [הגוי]. ואני אבאר לך דעתו בהשגחה: הוא רואה שה' ית' משגיח בגלגלים (בעליונים, השמים) ומה שבהן, ומפני זה התמידו אישיהם (פרטיהם) על מה שהם עליו (כפי מה שהם נעים), וכבר כתב [מפרשו] ואמר, שדעת [הגוי], שהשגחת ה' תכלה ותפסק אל (אצל) גלגל הירח, וכו', (לפי) שהוא חושב שההשגחה היא כפי טבע המציאות, אם כן אלו הגלגלים ומה שבהם אשר אישיהם (כל פרטיהם) מתמידים, ענין ההשגחה בהם הוא התמדתם על ענין (באופן) שלא ישתנה.

— ביאורים והרחבות —

וכמו שהתחייב ממציאותם מציאות דברים אחרים (אשר) אין אישיהם (פרטיהם) מתמידי המציאות, אבל (אלא) מיניהם (כן מתמידים), שפע גם כן מן ההשגחה ההיא מה שחייב השאר (המשך קיום) המינים והתמדתם ואי אפשר השאר אישיהם (פרטיהם), ולא נעזבו גם כן אישי (פרטי) כל מין עזיבה גמורה, אבל כל מה שנזדכך וזוקק מן החומר ההוא, עד שקיבל צורת הצמיחה, נתנו בו כחות שישמרוהו זמן קצוב, ימשכו אליו מה שיאות לו וידחו מעליו מה שאין תועלת לו בו, ומה שנזדכך ממנו יותר מן הראשון, עד שקיבל צורת ההרגשה (החוש, התחושה), הושמו בו כחות אחרים לשמרו ולנצרו, והושמה לו יכולת אחרת להתנועע לכוון למה שיאות לו, ולברוח ממה שהוא כנגדו, ואחר כן נתן לכל איש (לכל פרט) כפי מה שיצטרך לו המין ההוא, ומה שנזדכך יותר עד שקבל צורת השכל, נתן לו כח אחד ינהיג בו, ויחשוב וישתכל (ישיכל) במה שאפשר בו עמידת (המשך קיום) אישו (פרטיו) ושמירת מינו, כפי שלמות האישי (אותו הפרט, אותו דצ"ח או אדם) ההוא" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יז).

מבואר כאן ברמב"ם, שהדצ"ח מושגחים בכל פרט ופרט של המין על המציאות והקיום הטבעי שלהם, וזאת במדרג עולה לפי סדר חשיבותם במעלה.

ואחר כך כותב הרמב"ם: "אמנם שאר התנועות (תנועות ומצבים) הנופלות באישי (בפרטי) המין הם נופלות במקרה, ואין זה אצל [הגוי] בהנהגת מנהיג ולא בסדור מסדר, והמשל בו (וכגון), אם נשבה רוח סוער או בלתי סוער, אין ספק שיפיל קצת עלי זה האילן, וישבר סעיפים (ענפים) מאילן אחר, וישליך אבן מתל של אבנים, ויעלה עפר על עשבים ויפסידם, ויסער הים ותטבע הספינה שהיתה שם, ויטבעו כל מי שבה או קצתם, ואין הפרש אצלו (אצל הגוי) בין נפילת העלה ההוא, ונפילת האבן, או טביעת החסידים החשובים ההם אשר היו בספינה, כן לא יפריש (יבדיל) בין שור שהטיל רעי על עם מן הנמלים (על נחיל נמלים) ומתו, או בנין שנהרסו שתותיו (יסודותיו) ונפל על מי שבתוכו מן (האנשים) המתפללים ומתו, ואין הפרש אצלו חתול שנזדמן לו עכבר וטרפו, או עכביש שטרף זבוב, או אריה שירעב ופגש בנביא וטרפו. סוף דבר, עיקר דעתו, שכל מה שיראהו נמשך (מתמיד כסדר), לא יפסד ולא ישתנה לו מנהג כלל בענינים הרקיעיים, או ימשך על סדר לא יעדר ממנו דבר כי אם לעתים רחוקים ועל דרך זרות בענינים הטבעיים, הוא

אומר שהוא בהנהגה, כלומר שההשגחה האלהית מחוברת אליו, וכל מה שיראהו בלתי נמשך על הקש ולא שוקד על סדר, בעניני אישי (כתנועותיהם ומצביהם של פרטי) כל מין מן הצמחים ובעלי חיים מדברים (בני אדם) ושאנים מדברים (בעלי חיים), יאמר שהוא במקרה לא בהנהגת מנהיג, ר"ל שלא תחובר אליו השגחה אלהית (שהתנועות והמצבים אינם בגזרת ה'), והוא רואה גם כן שחיבור ההשגחה באלו הענינים נמנע, וכו' ואשר האמינו זה הדעת (הוא) ממי שיצא מכלל תורתנו, הם האומרים 'עזב ה' את הארץ'" (מורה נבוכים חלק ג פרק יז).

כאן כותב הרמב"ם, שלדעת הגוי (היווני), כל התנועות והמצבים של הדצ"ח וכל האירועים שקורים להם בחייהם, כולל האדם לדעתו (לדעת הגוי), הם לא בהשגחה כלל, כלומר אינם בגזירה, וכמו שאין השגחה על עכבר שלא יטרף על ידי התול רעב, כך אין לדעת הגוי השגחה (ח"ו) על נביא האם יטרף על ידי אריה או לא. לדעת הגוי, בעלי החיים נעים בתנועות ובמצבים חופשיים לגמרי בכל המובנים, וכך גם האדם וכל הבא עליו בחיי חיותו.

אחר כך מביא הרמב"ם את הדעה הקיצונית לדעה זו וכותב: "הדעת הג' הוא היפך זה הדעת השני (דעת הגוי היווני), והוא דעת מי שרואה שאין בכל המציאות דבר במקרה כלל, לא כללי ולא פרטי, אבל הכל ברצון וכוונה והנהגה, ומבואר הוא שכל מי שינהיג כבר ידע (המנהיג יודע), וזאת היא כת האשעריאה מן הישמעאלים (המוסלמים), והתחייבו לזה הדעת הרחקות עצומות (אבסורדים חמורים) וסבלום (כת זו) וקיבלו אותם. והוא, שהם יודו לאריסטו"ז מה שיחשבהו (לטענתו) מההשוואה בין נפילת העלה ומות האיש (שאכן שניהם שווים), אמרו כן הוא (שהם שווים) אבל לא נשבה הרוח במקרה אבל השם הניעה (את הרוח כעת), ולא הרוח הפילה העלים אבל כל עלה נפל בגזרה מן השם והוא אשר הפילו עתה בזה המקום, ואי אפשר שיתאחר זמן נפילתו או יקדם ואי אפשר נפילתו בזולת זה המקום, כי זה כולו נגזר מקדם (מאז ומעולם, 'הגזירה הקדומה' בה מאמינים המוסלמים).

ו(האבסורד בזה הוא ש)התחייב להם לפי זה הדעת, שיהיו תנועות בעלי חיים ומנוחותיו נגזרות (שכל התנועות והמצבים כולל מצבי המנוחה של בעלי החיים כולם - כולל האדם [בעל חי מדבר] - הם בגזירה מאת ה') ושהאדם אין יכולת בידו כלל לעשות דבר או להניח עשותו (ומדעתם זו עולה, שכל התנועות והמעשים והמנוחות של האדם הכל גזור עליו מלמעלה

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

ואין לו בחירה חופשית וחירות הרצון), ויתחייב לזה הדעת (ולפי דעתם זו מוכרח) גם כן, שיהיה טבע האפשר (כלומר, אפשר ולא מוכרח, אפשר לעשותו ואי אפשר לעשותו, אפשר שיהיה ואפשר שלא יהיה, בניגוד לטבע המחוייב, לפיו הכל בגזירה קדומה ואין אפשרות לשנות דבר כלשהו) בטל באלו הענינים (כי הכל ניגזר מראש ואי אפשר לשנות דבר לכאן או לכאן), ושהיו אלו הדברים כולם, אם מחוייבים (מוכרחים וכפויים) או נמנעים (בלתי אפשריים כלל), וקיבלו (עליהם גם את) זה ואמרו, שאלו אשר נקראם אפשריים (אפשרות, בחירה), כעמידת ראובן ובוא שמעון (ששמעון יבוא), הם אפשריים בערך (רק ביחס) אלינו, אמנם כשיערכו (אבל ביחס) לה' ית' - אין אפשרות בהן כלל, אבל מחוייב (כפוי) או נמנע (כי הכל ניגזר מראש ואי אפשר לשנות שום תנועה לטוב ולרע).

ויתחייב מזה הדעת גם כן שיהיה ענין התורות (השגחה, תורה ומצוות, שכר ועונש) בלתי מועיל כלל, אחר (זאת היות) שהאדם אשר לו נתנה כל תורה לא יוכל לעשות דבר, לא לקיים מה שצווה בו ולא להיזהר ממה שהוזהר ממנו (שהרי הוא לא בוחר לעשות דבר מה אלא כל התנועות והמצבים שלו ניגזרו מראש בגזירה קדומה, גם עבירות וגם מצוות), ואמרה זאת הכת, שהוא ית' כן רצה, שישלח (ה' שליח נביא) ויצוה ויזהיר וייעד ויירא (ויפחיד), ואף (וזאת אף) על פי שאין יכולת (הבחירה) בידינו (כלל), שהרי הכל גזור מאת ה' מראש), ויתכן שיעמוס (יעמים) עלינו (ה') לעשות הנמנעות (דברים בלתי אפשריים) ואפשר שנקיים המצוה ונענש, ונמרה אותו (ונעבור עבירות) ונגמל טוב.

ויתחייב לפי זה הדעת גם כן שלא תהיה תכלית כוונה (מכוונת) לפעולותיו ית', וסבלו כובד אלו ההרחקות (וקבלו עליהם את האבסורדים החמורים הללו) כולם בעבור שימלט להם הדעת ההוא (רק כדי להעמיד את דעתם זו, שהוא ית' גוזר על כל התנועות והמצבים מראש), עד כְּשֶׁנֶּאֱמַר אִישׁ נוֹלֵד סוּמָא או מצורע, אשר לא נוכל לומר שקדם לו חטא שהתחייב בו זה, יאמר שְׁכֵן רצה השם, וכשנראה החסיד העובד שנהרג ביסורין, יאמר כן רצה ה' ואין עוול בזה, כי ראוי להם בחוק השם יתעלה שייסר ביסורין מי שלא חטא ויגמול טוב לחוטא (והכל בגזירה קדומה), ומאמריהם באלו הדברים מפורסמים" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יז).

מבואר כאן ברמב"ם, שלדעת האשעריא (כת מוסלמית), אמנם הדצ"ח והאדם שווים כמו שסובר הגוי, אבל הם שווים בכך להיפך. והוא, שלדעתם כל התנועות והמצבים של הדצ"ח והאדם גזורים מראש, וממילא נמצא, שלאדם אין בחירה כלל, כי אם הוא עושה עבירה, לא הוא עשה, שהרי כל תנועותיו ומצביו גזורות מראש, ואם הוא עשה מצוה, גם כן לא הוא עשה, שהרי כל תנועותיו ומצביו גזורים הם מראש, ולכן יתכן שאדם יעשה מצוה ובעבורה יקבל עונש, ואדם יעשה עבירה ויקבל עליה שכר... ואפילו שדעה זו היא אבסורד חמור, הם העדיפו אותה, היות והיא - לדעתם - מרוממת את ה' ב"ה באמרם, שהוא כל יכול וגוזר על הכל. ובלשון הישמעאלים: 'הכל מִפְתּוּב' (הכל גזור, הגזירה הקדומה, Predestinatio). לשיטתם, הדעה שה' מְרַוֵּם, גדול ובלתי נתפס והכל בידי וְהוּא גוזר על הכל מראש והוא כל יכול, והאדם הוא כלום, גורנישט' ואין, בטל ומבוטל ולא יש, היא חשובה יותר מכוח הבחירה של האדם, מה"בצלם אלוהים עשה אותו" (ראה ספורנו, בראשית א, כו). זוהי תמצית שיטתם וכל הלך מחשבותיהם (אבל אנו עמ"י אומרים, שאמנם ה' הוא כל יכול ומרומם על כל ברכה ותהילה אך עם זאת הפקיד ביד האדם את כח הבחירה וביד האדם לבחור בין טוב ורע ולקבל שכר ועונש בהתאם למעשיו).

בהמשך הפרק מביא הרמב"ם את הדעה החמישית, שהיא דעת תורתנו הק', ואחר כך, בהמשך לדעת תורתנו הק', מוסיף הרמב"ם את דעתו בפרטי הדברים.

ממשיך הרמב"ם וכותב מהי דעת תורתנו הק': "והדעת הה', והוא דעתנו, רוצה לומר תורתנו, ואני אודיעך ממנו מה שכתוב בספרי נביאינו בו, והוא אשר יאמינוהו המון חכמינו, וכו', ואודיעך גם כן מה שאמינהו אני בו. וְאָמַר: פינת (עיקר) תורת משה רבינו ע"ה וכל מי שנמשך אחריה, היא שהאדם בעל יכולת גמורה (בעל בחירה חופשית מוחלטת), רצוני לומר, שהוא בטבעו ובבחירתו וברצונו יעשה כל מה שיוכל האדם לעשותו, מבלתי שִׁיפְרָא לו דבר מתחדש כלל (מבלי שה' בורא לו כעת את התנועה אותה הוא מבצע, שאם כן, אין כאן בחירה), וכן כל מיני בעלי חיים שאינם מדברים (חיות ובהמות) יתנועעו ברצונם (כפי רצונם החופשי).

וכן רצה ה' יתעלה, רצוני לומר, שמרצונו הקדום מאין תחלה (מרצונו שמעולם), שיהיה כל בעל חי (כל בעלי החיים [בעל חי שאינו מדבר] והאדם

« ביאורים והרחבות »

[בעל חי מדבר] מתנועע לרצונו (נע בכל תנועותיו באופן חופשי לגמרי ברצונו ית' ולא על פי גזירת ה', כלומר, יש כאן רצון קדום שיהיה בחירה חופשית לאדם ורצון חופשי לבעלי החיים, ולא גזירה קדומה על כל מצביהם ותנועותיהם, היפך דברי האשעריה), ושיהיה האדם בעל יכולת (בעל בחירה חופשית) על (לכל) מה שירצהו (שהוא רוצה ולא רוצה), או יבחרו (או בוחר בו) ממה שיוכל עליו (בכל דבר שיש ביכולתו לבחור), וזאת פינה (יסוד עקרוני בתורתנו) לא נשמע כלל באומתנו ובאנשי תורתנו חולק עליה" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יז).

כאן מבוארת ברמב"ם הנקודה סביבה סובבים כל ציר דבריו וחפצו. לדעת תורתנו הק', בעלי החיים מתנועעים ומתהלכים לפי רצונם באופן חופשי, והאדם פועל ועושה את כל מעשיו, תנועותיו ומצביו בבחירה חופשית מוחלטת. זוהי דעת תורתנו בהשגחה! שלא כדעת האשעריה, ה' לא גוזר על התנועות והמצבים של בעלי החיים ושל האדם כלל. כלום. בעלי החיים פועלים ומתהלכים כרצונם באופן חופשי, והאדם חופשי לחלוטין בכל תנועותיו ובחירותיו. ולכן ובגלל זה - ממשיך מיד הרמב"ם וכותב - "כל מה שיבא לאדם מן הרעות והמכות או ישיגם מן הטובות לאיש אחד או לקהל, הכל הוא על צד הדין, והיותו ראוי במשפט הישר אשר אין עול בו כלל, ואפילו אם נכנס קוץ ביד אדם והוציאו מיד לא היה רק על צד העונש לו, ואלו השיג למעט הנאה היה גמול לו, וכל זה בדין, והוא אמרו עליו יתעלה כי כל דרכיו משפט" (שם).

זאת אומרת, כיון שיש לאדם בחירה חופשית - שזאת הנקודה המכרעת בכל דברי הרמב"ם כאן, כוח הבחירה של האדם - לכן הוא מקבל שכר ועונש לפי מעשיו הטובים או הרעים, בהתאמה.

אחרי כל היסודות הללו כותב הרמב"ם: "ואשר אאמינהו אני בזאת הפנה (ביסוד זה), ר"ל בהשגחה האלהית, הוא מה שאספר (שאבהיר) לך וכו', למה (לפי מה) שהתבאר אצלי שהוא כוונת תורת ה' וספרי הנביאים וכו'.

והוא, שאני אאמין שההשגחה האלהית אמנם היא בזה העולם התחתון, ר"ל מתחת גלגל הירח (הגלגל השקוף בו קבוע הירח, היא), באישי (בפְּרָטִי) מין האדם לבד. וזה המין לבדו הוא אשר כל עניני אישיו (פרטיו) ומה שישגם מטוב או רע נמשך אחר הדין, כמו שאמר 'כי כל דרכיו משפט'. אבל שאר בעלי חיים, וכל שכן הצמחים וזולתם, דעתי בהן דעת [הפילוסוף], לא אאמין

כלל שזה העלה נפל בהשגחה בו, ולא שזה העכביש טרף זה הזבוב בגזירה מאת השם ורצונו האישי (הפרטיי, כלומר, רצונו המתייחס לפרט מסויים) עתה, ולא זה הרוק אשר רקק אותו ראובן התנועע עד שנפל על זה היתוש במקום מיוחד והרגו בגזרת השם, ולא שזה הדג שחטף ובלע זאת התולעת מעל פני המים ברצון אלהי אישי, אבל אלו כולם אצלי במקרה גמור וכו'.

ואולם ההשגחה האלהית לפי דעתי ולפי מה שאני רואה, היא נמשכת אחר השפע האלהי, והמין אשר נדבק בו השפע ההוא השכלי, עד ששב (עד שהוא חוזר להיות, עד שהוא נעשה) בעל שכל ונגלה לו כל מה שהוא גלוי לבעל שכל, הוא אשר התחברה אליו ההשגחה האלהית וְשֶׁעָרָה לו כל פעולותיו על צד הגמול והעונש" (מורה הנבוכים, חלק ג פרק יז).

כאן הרמב"ם מדגיש שוב, וביתר פירוט, שבעלי החיים הם חופשיים בתנועותיהם ובמצביהם כרצונם, והאדם חופשי לגמרי בבחירת כל תנועותיו ומצביו. העכביש חופשי ברצונו לטרוף על פי טבעו ורעבונו את הזבוב. האדם חופשי בתנועותיו לירוק, ושיריקה זו תיפול על יתוש והוא ימות. כלומר, ה' לא גוזר על האדם האם הוא ירוק והיתוש לא ימות, כי אם כן נמצא שה' גוזר על כל התנועות והמצבים של האדם ואין לו בחירה ושכר ועונש, אלא באמת האדם הוא חופשי בכל תנועותיו והם אינם גזורות מראש בגזירה קדומה ולכן האדם מקבל שכר ועונש לפי מעשיו. כלומר, יש עליו השגחה פרטית כי הוא על בחירה חופשית!

בנוסף הרמב"ם מסביר כאן, שההשגחה הפרטית היא מחמת שהאדם בעל בחירה ושכל, שהיות והוא בעל בחירה ושכל והוא עסוק בחכמת התורה ובמצוות, ולא בהבלים ועבירות, לכן הוא מושגח בהשגחה פרטית וזוכה לכל הטוב. ואילו בעלי החיים, היות ואין להם בחירה, אלא הם פועלים לפי רצונם החופשי הטבעי הטבוע בהם, אין להם שכר ועונש לפי מעשיהם, קרי: אין עליהם השגחה פרטית (אלא השגחה על המין, השגחה מינית).

יש המצביעים על הרמב"ם כאן שכותב "אבל אלו כולם אצלי במקרה גמור" ותמהים, האם מלבד האדם, כל בעלי החיים אינם מושגחים והכל הוא במקרה גמור ובמזדמן ולא מאת ה' ח"ו? אבל דברי הרמב"ם מובנים מאוד, ואם ריק הוא - מאתנו הוא ריק, ומעתה לא יהיה ריק בס"ד.

ראינו קודם בדברי הרמב"ם, שהדצ"ח מושגחים על המציאות, הקיום הטבעי והחיים שלהם, פרטי פרטים, וכאן כותב הרמב"ם שהם במקרה, ועוד

 « ביאורים והרחבות »

במקרה גמור. הכיצד? אך הדברים פשוטים מאוד. על המציאות והקיום הטבעי של הדצ"ח ה' משגיח בהשגחה גמורה כפי שראינו לעיל, אבל כל התנועות שלהם, מצביהם ורצונותיהם החייתיים - הכל הוא במקרה גמור! ולמה? כי אם לא, הרי זו דעת כת האשעריא המוסלמית, אותה טורח כל כך הרמב"ם להרחיק, שלפיה כל התנועות והמצבים של בעלי החיים והאדם גזורים מראש, דעה המבטלת את הבחירה של האדם וממילא אין לתורה הק' משמעות ח"ו, ולכן הרמב"ם משליך הלאה את הגזירה על התנועות והמצבים של בעלי החיים והאדם, ואומר, שזה הכל במקרה גמור, לא רק 'מקרה' אלא 'מקרה גמור', 'גמור' דייקא, פירושו: "ולא שזה העכביש טרף זה הזבוב בגזירה מאת השם, וכו', ולא זה הרוק אשר רקק (תנועה מתנועות האדם ומצביו) אותו ראובן התנועה עד שנפל על זה היתוש במקום מיוחד והרגו בגזרת השם, וכו', אבל אלו כולם אצלי במקרה גמור". אם התנועות והמצבים של כל בעלי החיים והאדם אינם גזורים מראש כדעת האשעריא אלא הם במקרה גמור, הרי שהאדם הוא בעל בחירה מוחלטת ולכן יש עליו השגחה פרטית לשכר ועונש וגמול לפי מעשיו בהם הוא בחר בבחירתו החופשית. שאילו האדם כפוי בתנועותיו והם גזורות משמים מראש בגזירה קדומה - מה שכר ועונש מגיע לו, הרי לא עשה כלום?

לכן, הדצ"ח מושגחים בהשגחה גמורה על המציאות והקיום הטבעי שלהם, אבל כל מצביהם ותנועותיהם כולם במקרה גמור, ולא בגזירה קדומה, ושלא כדעת האשעריא. והאדם, גם הוא, כל תנועותיו ומצביו הם בבחירה חופשית מוחלטת, ולא בגזירה, שלא כדעת האשעריא.

וממילא האדם הוא בעל בחירה ושכר ועונש ויש עליו השגחה פרטית, מה שאין כן בעלי החיים - אמנם כל תנועותיהם חופשיות והם פועלים ברצון חופשי (אינסטינקטים) אבל אין להם שְׂכָל, שיקול דעת ובחירה חופשית, וממילא יש עליהם השגחה גמורה על כל פרט ופרט, שלא לצורך הפרט אלא לצורך כלל המין והעולם, והיינו 'השגחה כללית' אבל לא 'השגחה פרטית' שהתייחדה רק לאדם להיותו בעל בחירה.

ונמצא גם, שכדי שלא יכחד מין מבעלי החיים, פעמים שה' מתערב בתנועותיהם ובמצביהם כדי לשומרם, לא לפי דרגתו הרוחנית של כל פרט מסויים במין, אלא לצורך כלל המין, ואז המין ניצול ונשמר, ונסתרים המה

דרכי ההשגחה העליונה, אבל העיקר הוא שלאדם יש בחירה, זהו היסוד, שהאדם הוא בעל בחירה.

כל זה מבואר גם בשמונה פרקים להרמב"ם, פרק ח'. בפרק זה דן הרמב"ם בבחירה החופשית של האדם, ומדגיש שוב ששיטת האשעריה המוסלמית נוגדת את הבחירה החופשית של האדם, ולכן, מדגיש הרמב"ם, תנועת אבן שנופלת לארץ בכח המשיכה היא לא בגזירה מאת ה', שהרי מי זורק את האבן? האדם. ותנועה זו של האדם היא בבחירה חופשית, וממילא תעופת האבן ונפילתה היא לא בגזירת ה' אלא בבחירת האדם, אלא שה' קבע בטבע הבריאה את כח המשיכה, ולכן כשאדם זורק אבן היא נופלת, ואם היא נופלת על אדם והוא נהרג, הזורק חייב.

אבל אם תנועתו זו של האדם בזריקת האבן לא היתה בבחירה אלא בגזירה מאת ה', אין מעשה זה מתייחס לאדם כלל, שהרי לא הוא הרים את האבן, אלא ה' הרימה, ולא הוא שזרק את האבן, אלא ה' זרקה, והאדם הוא רק בובת מריונטה בעלת חוטים המתנועעת על ידי מפעילה.

וזה לשון הנשר הגדול, הרמב"ם שם: "ואמנם המאמר המפורסם אצל בני אדם, ואפשר למצוא בדברי החכמים ובלשונות הכתובים כמותו, והוא שעמידת האדם ושייבתו וכל תנועותיו בחפץ (הם בגזירת) ה' יתעלה וברצונו - הרי הוא מאמר אמיתי, אבל על אופן מסוים. וזה (לדוגמה), כמי (כמו אדם) שהשליך אבן אל האויר, ונפלה למטה, שאומרנו בה כי ברצון ה' נפלה למטה - מאמר אמיתי, לפי שה' רצה שתהיה הארץ כולה במרכז (בתוך הגלגל המרכזי הפנימי), ולכן בכל עת שיושלך ממנה (מהארץ) חלק למעלה - הרי הוא יתנועע (וישוב) אל המרכז (מחמת כח המשיכה). וכו'. ובזה חולקים 'המדברים' (כת האשעריה המוסלמית הנ"ל), לפי ששמעתי אומרים, שהרצון (הגזירה היא) בכל דבר - בעת אחר עת תמיד (כל רגע ה' גוזר על כל תנועה ותנועה של בעלי החיים והאדם [בורא את תנועותיהם]). ולא כן נאמין אנחנו! וכו'. ועל זה האופן ייאמר באדם כשיקום וישב - שברצון ה' קם וישב, כלומר, שהוא שם בטבעו, בעיקר מציאות האדם, שיקום וישב בבחירתו, לא שהוא רצה עתה בעת קומו שיקום ושלא יקום, כמו שלא רצה עתה בעת נפילת זו האבן שתפול ושלא תפול.

וכלל הדבר, שתאמין, כי כמו שרצה ה' שיהיה האדם זקוף הקומה, רחב החזה, בעל אצבעות - כן רצה שיהיה מתנועע (עושה את כל תנועותיו) ונח

— ביאורים והרחבות —

(ומבצע את כל מנוחותיו) מרצונו (החופשי), ויפעל פעולות בחירות, אין כופה לו עליהן ולא מונע לו מהן. כמו שבאר בספר האמת ואמר, מבאר זה הענין (בראשית ג, כב) 'הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע' וכו', וכבר ביאר התרגום הפירוש, ששיעורו אמנם הוא: ממנו לדעת טוב ורע וכו'. רצונו לומר, שהוא היה אחד בעולם, כלומר מין שאין מין כמותו שישתתף עמו בזה הענין אשר הגיעו, ומה הוא? שהוא בעצמו מנפשו (מרצונו) ידע הטובות והרעות, ויעשה איזו מהן שירצה, ואין מונע לו מזה. והיות שהוא כן, הרי אפשר שישלח ידו ויקח מזה, 'ואכל וחי לעולם'.

וכאשר חוייב זה במציאות האדם, רצוני לומר, שיעשה בבחירתו פעולות הטוב והרע כאשר ירצה, חוייב ללמדו דרכי הטוב, ושיצווה, ויזהר, וייענש, ויקבל שכר, והיה כל זה צדק. והתחייב להרגיל נפשו בפעולות הטובות עד שייקנו לו (שירכוש את) המעלות, ולהתרחק מן הפעולות הרעות עד שיסורו ממנו הפחיתויות, אם היה שכבר נקנו (אם כבר רכש לעצמו והתרגל בפעולות רעות). ולא יאמר: כבר הגיעו למצב שאי אפשר שישתנו, מפני שפֶּלֶל מצב אפשר לשנותו, מן הטוב לרע ומן הרע לטוב, והוא הבוחר בזה! ולפי זה הענין, ובגללו, הבאנו כל מה שזכרנוהו מענין המשמעת והמרי" (פירוש המשנה לרמב"ם מסכת אבות, שמונה פרקים פרק ח). והדברים מבוארים.

את פרטי שיטת האשעריה הנ"ל על תולעת ועלה וכו' לעומקה מביא הרמב"ם לעיל במורה נבוכים ח"א פרק ע"ג בהקדמה ו', דוחה את דבריהם, וחותם בלעג: "ואמרו (האשעריה) שזאת היא ההאמנה האמיתית כשהשם פועל (כך, כפי דעתם זו), ומי שלא יאמין שכן יעשה השם, הנה הכחיש היות השם פועל, לפי דעתם. ובכמו אלה האמונות (ועל כאלו אמונות) ייאמר אצלי ואצל כל בן דעת 'אם כִּהְתַּל בְּאֵנוֹשׁ תִּהְתַּלּוּ בּוֹ' (איוב יג, ט), שזהו גוף ההיתול באמת" (כי באמת זהו ההיתול בעצמו!).

אם נסכם את דברי הרמב"ם נמצא כך:

א. ה' משגיח על המציאות והקיום הטבעי של כל פרט ופרט מבעלי החיים או הדומם והצומח.

ב. ה' לא גוזר כל רגע על התנועות והמצבים של בעלי החיים, איזו תנועה הם יעשו ואיזו פעולה, אם לטרוף זבוב זה או לבוא על נקבה זו או אחרת.

ג. ה' לא גוזר על התנועות והמצבים של בן אדם איזה תנועה הוא יעשה ואיזה לא, כי זה נוגד את הבחירה, דבר המבטל את התורה, ואת אמונת שכר ועונש.

ד. רק על האדם ה' משגיח ב'השגחה פרטית' לתת לו שכר ועונש כי הוא בעל בחירה.

ה. על בעלי חיים אין 'השגחה פרטית' היות ואין להם בחירה ואין להם שכר ועונש.

ו. הרמב"ם לא פחות מאמין ואנחנו יותר ח"ו. הרמב"ם מדבר על פי חכמה ושכל, לפי מה שקיבל במסורה לו מרבותיו שאי אפשר לומר דברים סותרים ואבסורדיים וכאמור, שהרי האמונה, אם כי היא מעל השכל אבל היא לא נגד השכל, האמונה היא על-שכלית אבל לא אנטי-שכלית (ראה כוזרי א, סז; א, פט), ולכן, לדעת הרמב"ם - לפי הדעות הנ"ל שרווחו בדורו ואתם הוקיע - אי אפשר לומר שה' גוזר על כל תנועות בעלי החיים והאדם כשיטת האשעריה, ועם זאת יש לאדם בחירה, אלא אם כן זורקים את השכל לאשפה כמו הנוצרים (האומרים: "אני מאמין כיוון שזה אבסורד"), אלא יש לאדם בחירה! ובעלי החיים והאדם חופשיים לעשות את כל תנועותיהם כרצונם מבלי שהדבר ניגזר עליהם כלל.

ולכן אפשר רק לומר שהרמב"ם אמונתו היתה מזוגה בעצמותיו והוא הוא המאמין הגדול, על פי שכל וחכמה, אמונת אומן יצוקה של אמונה על-שכלית, ובלי ספק שדבר גדול כזה איננו תלוי בסברה אנושית שלנו כלום, לומר סברות ודעות בענין התלוי בעיני השגחה, רק לאותם שעיילו ונפקו בלי בר וקיבלו דברים כהויותם, ובוודאי הלכה היא כמו רבינו הרמב"ם ז"ל אשר בודאי נגלה לו סוד ה' ליראיו כעדותם של רבינו הרמ"א, ה'שפע טל' וכל רבותינו (ראה חזו"א קו"א א, לב), שמאוד עמקו וגבהו סודותיו ובודאי נגלה לו אליהו (ראה למשל מו"נ ג, נא "והנה נגלה אלי וכו' סודות אלוהיות", וראה הקדמת התיקונים כת"י המובאת בהקדמה לשער ההקדמות ממהרח"ו: "ואנת אליהו עתיד לאתגליא וכו' ליה בטמירו בעין השכל דיליה"), שהשגחת הבורא הרחמן היא על כל ברואיו ושיש בהשגחה מדרגות מדרגות, השגחה כללית, השגחה פרטית והשגחה פרטית מיוחדת ובהם פרטים רבים וכאמור.

ז. העולה מן הדברים הוא, שהרמב"ם לא הסכים לקבל את האמונה בגזירה (שיטת ה'אשעריאה') על התנועות והפעולות, היות והיא סותרת את

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

הבחירה של האדם ואת העיקר של שכר ועונש, דבר הסותר את התורה ואת המושכל, וכדי לייסד ולהעמיד את הבחירה ושכר ועונש, הרמב"ם דחה את שיטת הגזירה והכריע שהגזירה - שקר, והבחירה וגמול שכר ועונש - אמת. ונ"ל באמת, שאע"פ שהרמב"ם כותב במפורש לדחות את הגזירה על התנועות, אך משמעות דבריו היא כפי שהוא מרמז לכך למעמיק בדבריו, שאכן על בני אדם אמנם אין גזירה על תנועותיהם וכנ"ל אבל בנוגע לבעלי חיים, ככל שהדבר איננו סותר את בחירת האדם, ודאי סובר הרמב"ם לומר שיש גזירה על כל תנועותיהם ופעולותיהם היות והדבר לא נוגד את בחירת האדם בתנועותיו, מעשיו ופעולותיו כפי שהדבר נתפס מצידנו עתה לאור הדברים ושורשם, ודבר זה הוא בכלל מה שכתב הרמב"ם בסיבה השביעית בנוגע לסתירות בדבריו בהקדמתו למורה נבוכים, ודו"ק.

ה. לפי זה עולה, שדעת הרמב"ם היא זו: (א) כל פרט ופרט מבעלי החיים מושגח על חייו וקיומו הטבעי, כולל דומם וצומח [וכ"ש האדם]; (ב) כל פרט ופרט מבעלי החיים מושגח ונגזר עליו אילו תנועות ומצבים הוא יעשה או יעשה לו, כולל דומם וצומח בהתאמה, ככל שהדבר איננו נוגע לגזירה השייכת לסוגיית הבחירה ושכר ועונש שבנוגע לאדם; (ג) ההשגחה והגזירה הנ"ל נגזרת על כל פרט ופרט של בעלי החיים במסגרת הצורך של כל פרט ופרט עבור כלל המין ועבור הנהגת כלל הבריאה כרצונו ית', ולכן השגחה זו [אף על פי שהיא על כל פרט ופרט, היא] איננה מכונה 'השגחה פרטית' (שכר ועונש) אלא 'השגחה כללית', כי היא לצורך הכלל ועבורו; (ד) כל אחד ואחד מבני האדם מושגח בהשגחה פרטית לשכר ועונש, ומכיון שכן, לא נגזר על האדם אילו תנועות ומצבים הוא יעשה, כך שיש לאדם בחירה חופשית ולכן הוא מושגח בהשגחה פרטית כדי לתת לו שכר ועונש לפי מעשיו בהם בחר, לטוב ולמוטב. וכן נראה עיקר. וברוך שהאיר את עינינו בדברי הנשר הגדול, רבינו הרמב"ם.

כאן המקום להעיר על טעות גדולה, והיא זו: בי"ג עיקרים שבסידור כתוב (והוא קיצור של לשון הרמב"ם בפרק חלק, שכתב מחבר לא נודע עד עתה מי הוא) בעיקר הראשון: "אני מאמין באמונה שלמה, שהבורא יתברך שמו הוא בורא ומנהיג לכל הברואים. והוא לבדו עשה ועושה ויעשה לכל המעשים". נוסח זה הוא קיצור של לשון הרמב"ם בפירושו למשנה פרק חלק הכותב: "היסוד הראשון, מציאות הבורא ישתבח. והוא, שיש שם מצוי

 « ביאורים והרחבות »

בשלמות אופני המציאות, והוא עילת (סיבת) מציאות כל הנמצאים, ובו קיום (חיות) מציאותם, וממנו נמשך להם הקיום. ואלו נתאר סילוק מציאותו, כי אז בטלה מציאות כל נמצא ולא ישארו קיימים במציאות, ואלו נתאר סילוק כל הנמצאים זולתו, כי אז לא תבטל מציאותו יתעלה, ולא תחסר, כי הוא יתעלה בלתי זקוק במציאותו לזולתו, וכל מה שזולתו מן השכלים כלומר המלאכים וגרמי הגלגלים ומה שלמטה מהן הכל זקוק במציאותו אליו. וזה יסוד הראשון הוא אשר מורה עליו דבור 'אנכי ה'" (פירוש המשנה לרמב"ם מסכת סנהדרין פרק י משנה א, תרגום קאפח).

מלשון זו שבסידור יש שטעו טעות חמורה בלא יודעין ואפילו פירסמוה, כביכול הרמב"ם אומר, שאחד מ"ג עיקרי האמונה הוא להאמין שהאדם לא עושה כלום וכל תנועותיו ומצביו נגזרים מאת ה' ש"הוא עשה ועושה ויעשה לכל המעשים" (לשונו). והנה, כפי שראינו קודם, הרמב"ם מבריע שהאדם הוא בעל בחירה חופשית והוא בוחר בכל תנועותיו ומצביו אין כופה לו עליהם כלל ואין על תנועותיו ומצביו גזירה, וכיצד פירשו הם, שבעיקר זה, והראשון מ"ג עיקרי האמונה! הרמב"ם אומר להיפך?

אם נקרא ונתבונן בלשון הרמב"ם עצמו בפירושו למשנה פרק חלק שם, "היסוד הראשון" וכו', הרי שהוא לא כותב כן כלל. אם כן מהי הטעות? הרמב"ם בפירוש המשנה הנ"ל כותב, שה' הוא סיבת כל הסיבות ויהיה תמיד סיבת כל הסיבות ואילו יצוייר ביטולו הכל יחזור להיעדר, כי הוא סיבת כל המציאות, וכמו שכותב גם ביסודי התורה פרק א', ראה שם. הלשון עשה, עושה, יעשה, מעשים, מקבילה למילה 'מציאות' או 'קיום'. ה' הוא הסיבה לכל המעשים, כלומר הסיבה לכל המציאות ועילתו. מעשים פי' מציאות וקיום. ה' לא גוזר את כל התנועות והמצבים של האדם הבוחר, אלא ה' הוא סיבת כל הקיום והחיות של העולמות (ראה לעיל סעיף א), והאדם הוא בעל בחירה בכל מעשיו. כך שהעיקר הראשון מ"ג עיקרים מדבר על קיום העולמות וכל הדברים, חיותם ומציאותם, ולא על גזירה קדומה על כל המעשים התנועות, הפעולות והמצבים של האדם. ומצוה לשרש אחר טעות זו ולסקלה מאיתנו והלאה.

השגחת שרי מעלה - 'השגחה כללית'

יט. ל'השגחה כללית' יש משמעות נוספת והיא, השגחה לא ישירה מאת ה', אלא השגחה על ידי שר בשמים או מזלות וכדומה^[לח], ולפי משמעות זו, ניתן לומר גם על בעל בחירה שהוא מושגח בהשגחה כללית, וכמו לדוגמה גוי – אף על פי שהוא בעל בחירה וצריך לשמור שבע מצוות בני נח והוא מושגח בהשגחה פרטית לתת לו שכר ועונש, אבל היות והוא לא מושגח ישירות מאת ה' כמו יהודי אלא הוא מושגח על ידי השר שלו בשמים^[לט]

« ביאורים והרחבות »

לח. כמבואר עד כה בדברי רבותינו, ראה לעיל אות ל"ה, וראה רמב"ם מורה נבוכים ג, יז-יח, וכ"כ רבי יעקב סקילי ב'תורת המנחה': "וזו היא דעת ר' אליעזר הגדול שאמר (פרקי דר"א פכ"ג), אמר נח לפני הקדוש ברוך הוא, רבון העולמים וכי יש בי כח לקבצם אלי, מיד ירדו המלאכים הממונים על כל מין ומין וקבצו אותם ומזונותיהם, דכתיב 'ויבואו אל נח אל התיבה שנים שנים', ויבא נח אין כתיב כאן אלא ויבואו אל נח שנים שנים. ראה והבן שאמר 'המלאכים הממונים על כל מין ומין', רומז (מצייין) על השגחה מינית בשאר בעלי חיים" (פרשת בא, דרשה כב, עמוד 216). ראה בענין מזל לישראל ולאומות להלך אות מ' מהאבן עזרא ולהלך אות נ"ו מהגר"א.

גם בדבריו מבואר כאמור, שההשגחה הפרטית היא על ידי ה' ללא אמצעים, ואילו השגחה מינית, כלומר כללית, היא על ידי המלאכים הממונים ושרי מעלה.

לט. "וכנגד הכת השניה האומרת שיש השגחה כללית אבל לא פרטית, רצה לומר, במין האנושי בכלל, ולא בשאר בעלי חיים אפילו בכלל, אמר 'תבל ויושבי בה', שהוא ית' ממכון שבתו השגיא אל כל יושבי הארץ, והשגחתו

והמערכה^[מ], הרי זה נקרא 'השגחה כללית' ולא 'השגחה פרטית'.

כלומר, מאת ה' באופן ישיר הוא מושגח רק בהשגחה כללית, ובנוגע לשכר ועונש הוא מושגח בהשגחה פרטית על ידי השר שלו בשמים לתת לו כגמולו, אם טוב ואם רע^[מא].

❧ ביאורים והרחבות ❧

על כל העולם ויושביו, בין באקלימין בין באומות, שאף על פי ששאר האומות מסורים ביד השרים זולתי (למעט עם) ישראל, וכמו שארז"ל בקרבנות החג, אף על פי כן השגחתו ית' על כל העולם כולו, בין במין האנושי בין בשאר בעלי חיים. ושמה תאמר שאין ההשגחה אלא בבעלי חיים ולא במין הצומח, לכך אמר 'תבל ויושבי בה', ולא אמר 'זיושביה', והוסיף 'בה' לרבות מין הצומח, שאין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין עליו ממונה מלמעלה מכה אותו ואומר לו גדל (ב"ר י, ז), והכל בהשגחת הבורא ית'" (תורת המנחה, פרשת כי תשא, דרשה ל, עמוד 317). וראה באות הבאה.

מ. מערכת המזלות. "ודע, כי כל הצמחים והחיים בארץ, והעוף והבהמה והחיה והרמש וכל אדם קשורים בארבעים ושמונה צורות הגלגל ('כוכב' בגימטריה = מ"ח), וזהו 'אשר חלק ד' אלהיך אותם לכל העמים'" (דברים ד, יט. אבן עזרא, שמות לג, כא).

מא. "הנה, בשעה שנחלק העולם כך, שם הקב"ה שבעים פקידים מסוג המלאכיים (מלאכים), שיהיו הם הממונים על האומות האלה, ומשקיפים עליהם ומשגיחים על עניניהם. והוא ית"ש לא ישגיח עליהם אלא ב'השגחה כללית'. והשר - הוא ישגיח עליהם ב'השגחה פרטית' בכח שמסר לו האדון ב"ה על זה. ועל דבר זה נאמר, 'רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה'" (רמח"ל, דרך ה', חלק ב, פרק ד בענין ישראל ואומות העולם).

"תורה צוה לנו משה' כו' וק"ש 'שמע ישראל' כו'. והנה שבחרו בב' הפסוקים האלה להיות כי בהם כלולים רוב פינות עיקרי התורה. בפסוק 'שמע ישראל' כלול מציאות האל והיינו (תיבת) ה' (שבפסוק זה), עוד בהיותו משגיח

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

ואפילו השגחה פרטית וזהו פי' 'אלקיניו'. כי עם היות מציאותו מחויב מצד כל העולם כולו והוא היה הוה ויהיה ומהוה כל הויות שזהו פי' שם בן ד' בכתבתו (הויה, מלשון מהוה ויהוה הכל), ועם היותו ריבון כל העולמים עליונים ותחתונים שזהו פי' קריאתו ב'אדנות', ומזה יוכרח היות השגחתו כוללת בכל העולם, עם כל זה - 'אלקיניו', פירוש, משגיח בפרטיות בנו" (רמ"ק, ספר פרדס רמונים, שער א, פרק ט).

"כי האל ישגיח וישמור אנשי מין האדם וכו' לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו" (רמב"ן, איוב לו, ז). כלומר, אפילו גוי מושגח לשכר ועונש.

"וההשגחה הפרטית שבמין האדם נחלקה לשני חלקים: השגחה בו לידע כל פרטי מעשיו ומחשבותיו; והשגחה בו להגין עליו ולהצילו מן המקטגרים. ההשגחה בו לידע כל פרטי מעשיו, היא בכל אדם מישראל או מן האומות, כענין שכתוב (תהלים לג, טז) 'היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם', וכו' וזה דעת הרמב"ן (באיוב שם) בפסוק זה כשתסתכל בו" (רבינו בחיי בראשית יח, יט).

"ארץ כי אביא עליה'. אמר, 'אביא' כמו שאמר ירמיה 'דגע אדבר על גוי ועל ממלכה', להודיע כי הוא משגיח בבני אדם וגומל טוב לטובים, ורע לרעים, אף על פי כי בישראל היא ההשגחה הגדולה, יש ממנה מקצת בשאר האומות כמו שאמר 'רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקוד עליכם את כל עונותיכם'" (רד"ק יחזקאל פרק לג).

הגר"א (ראה להלן אות נ"ה) כותב ששם 'אלוהינו' פירושו, ה' המשגיח עלינו עם ישראל בהשגחה פרטית, כמו שכותב הרמ"ק. ואת הפסוק 'הויה אלהינו בכל הארץ משפטיו' (תהלים קה, ז) מפרש הגר"א כך: "אף שאנחנו אומרים 'אלהינו', אף על פי כן - 'בכל הארץ משפטיו'" (פי' הגר"א לדברי הימים-א טז, יד). וב'שיח יצחק' כותב: "רצה לומר, הגם שהוא 'אלהינו' ומשגיח ביחוד על עם קרובו, אל תדמה כי על שאר האומות אינו משגיח בפרט, רק בדרך כלל ובדרך הטבע, אך באמת לא כן הוא, כי באמת 'בכל הארץ משפטיו', לשפוט כפי גמול המעשה, כאשר ידעת מענין סדום ועמורה וכו"ב" (סידור הגר"א, שיח יצחק לר' יצחק מאלצאן על שחרית של שבת בפרק 'רננו צדיקים' בפסוק 'משמים הביט ה' ראה' וגו', בדפוס ראשון הוא בעמ' 66).

 « ביאורים והרחבות »

ובמקום אחר כותב הגר"א: "וז' תחתונים (חג"ת נה"י) הן הַדְּפָרִים עצמם (כמו מדברנא דאומתיה, המנהיגים עצמם), והוא (מנהיגים אלו הם) ג' כללי ההנהגה, (והם) חד"ר (חסד, דין, רחמים. ועתה מבאר שלושתם: 'דין' הוא להנהיג לְאָמָה או לאדם פרטי לְפִי המשפט והצדק וזה אינו אלא לפרקים, כמו בפרעה בים סוף, ואף לצדיקים - 'זאתהנן אל ה"'. וכן 'חסד' (הוא לפרקים) אבל הוא יותר בזמן (תדיר יותר), והוא (כמו שהיה) לישראל בים סוף, שנאמר 'מה תצעק אלי' כו' 'זאתם תחרישון' והבן מאד. ו(כן כל) הנהגתם במדבר, ו(כן) לכל אדם (יש זמנים שהוא מונהג בחסד עליון). אבל הנהגת העולם בכל זמן (באופן תדיר תמיד) הוא ברחמים (והיא הנהגת הטבע, שם אלוהים), והן ו"ק, ג' כלילין בג' ג' מתנהג העליונים שם בחסד גמור או בדין גמור או ברחמים גמורים" (ליקוט י"ב על הצמצום, בסוף ספרא דצניעותא הגר"א. והוא מכת"י הגר"א כמבואר בספר 'קדוש וברוך' שהו"ל, עמ' 240).

מבואר בגר"א, שעל כולם יש דין, גם על האומות המושגחות בהשגחה כללית. ועולה מדבריו, שהם מושגחים בהשגחה כללית מאת ה' אבל יש להם דין שכר ועונש כך שהם מושגחים בהשגחה פרטית למשפט אלא שזהו על ידי השר שלהם.

אמנם, בעקידת יצחק מבואר, שבחירה ושכר ועונש היא רק לישראל ולא לאוה"ע: "וזה, שכבר נתבאר שהיו בעולם שני מיני הנהגות: ההנהגה המיוחדת מהסדור הטבעי השמימי אשר לא תשקיף בין צדיק לרשע ובין עובד אלהים ללא עבדו והיא המיוחדת לכללות העולם. וההנהגה הנמשכת מהשגחת מעשה בעלי הבחירה לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו והיא המיוחדת למקבלים התורה האלהית המישרת אל ענין זאת הבחירה וטעמה, כמו שאמרה התורה (דברים ל) 'ראה נתתי לפניך היום את החיים את הטוב ואת המות ואת הרע'. והכונה, כי לא כאשר יראה האדם יבחר ויקרב רק אשר תישיר אותו. וכמו שאמר בסוף (שם) 'החיים והמות נתתי לפניך הברכה והקללה ובחרת' וגו'. הנה יראה, שישראל קרויין 'אדם' בענין שלמות הבחירה וטעמה, לא זולת. ולכן נתייחדה להם זאת ההנהגה" (עקידת יצחק, שמות, שער נו, פרשת פקודי). ויש לשאול על דבריו, הרי האומות חייבים בז' מצוות, וכן בכל מידה נכונה כמו שהיתה הטענה על נינוה שרצה להופכה, עיין יונה ובהקדמת רב האי גאון לש"ס, וצ"ב לע"ע.

 ❦ ביאורים והרחבות ❧

אם כן, מבואר בגר"א וברמח"ל שהאומות מושגחים על ידי השר שלהם, כלומר, על פי דבר ה' ומה שנתן לשר להחליט, וכמו שכותב הגר"א: "אלוהים הוא שם השגחה ולכן נקראו האמצעים בעלי השגחה גם כן בשם זה ואפילו בני אדם המשגיחים נקראים בשם זה וכן השרים של האומות נקראים 'אלוהי העמים' והם אלילים - אף על פי שנותנים השפע לאומות אין בידם לא להרבות ולא למעט אלא כפי שנותנים להם מלמעלה" (חומש הגר"א, מהדו' קרויזר, אדרת אליהו מכת"י, בראשית א, א).

כלומר, כפי הרשות שניתנה להם להחליט. כי אם תאמר, שאין להם כל החלטה עצמית שניתנה להם כרשות בבחירה מסויימת, אזי אין הם אלא כמו צינור שמעבירים דרכו מים, והמים הם אותם מים בדיוק ואם כן הרי שזו השגחה פרטית ישירה מאת ה' ממש, מה לי אם דרך הצינור שאין בו כל שינוי כלל, ומה לי ישירות ממש, אלא ודאי הכוונה היא כמו שכותב הרמב"ם במורה (ב, ז) שיש להם כמו מעין בחירה מסויימת, וכמו שכותב הגר"א כאן "כפי מה שנותנים להם מלמעלה", וכדברי רמח"ל "בכח שמסר לו האדון ב"ה על זה", כלומר, אין ניתוק גמור ח"ו וגם אין הם בולי עץ, אלא יש להם בחירה מסויימת שאין אנו מבינים בה מה היא, כדוגמת מה שאין אנו מבינים שיש לבני אדם בחירה ואין גזירה, עם זאת שה' יודע הכל, ובכל אופן אנו מאמינים שהכל מנוהל מלמעלה.

והרשב"א בתשובה (בענין הייחוד, סוף חידושו על האגדות, מהדורת מה"ק עמ' קמד והלאה) כותב, שההבדל בין עם ישראל לעמים הוא, שהעמים אם הם עובדים את השר שלהם בשמים שמנהיג אותם, ככל שהם יודעים שהוא עבד המלך ה' וכפוף לו, אין זו עבודה זרה, מה שאין כן עם ישראל, אם הם עובדים שר בשמים אפילו אם הם יודעים שהוא רק מכוח ה' ואינו כח עצמי נבדל ונפרד ממנו, הרי שזו עבודה זרה כי עם ישראל פונה רק לה' ישירות ללא שום מתווך, אמצעי, בעל רוח הקודש, מלאך או צדיק, וגם מדבריו אלו עולה, שאכן יש לשרים כח עצמי בחירי מסויים, שלכן יש היתר לגויים לעבדם ככל שהם יודעים שכח השר שלהם הוא מכוח ה' והוא עבד לו משא"כ ישראל שזו ע"ז. ועולה מדברי הרשב"א, שכל כח בעולם וכל ענין, מלאך, שר, שרף, צדיק, נביא, בעל רוח הקודש, כח, מאורות, בחינה וכדומה, אף על פי שהפונה אליו והמתחבר אליו יודע שהוא לא אמצעי נפרד מה' אלא הוא בא מכוח ה' ומחובר ומאוגד עימו והוא אמצעי המחבר - אצל

עם ישראל, בשונה מהגויים, זה איסור עבודה זרה ממש (ראה גם נפש החיים ג, ט), וזה לשון הרשב"א:

"הענין הזה בעצמו קרה לנו עם כל שאר האומות בחוקי האמונה והמסירה במעשינו, כי הש"י חלק הארצות למזלות השמים ושם משטרם בארץ להיות הכוכב הפלוני מנהיג המקום הפלוני, ועל כן נחלקו בארצותם למקומותם באמונות, זה היה עובד הצורה הפלונית וזה עובד אחרת, ומי שעובד הכוכב ההוא המנהיג המקום ההוא אינו כעובד ע"ז, והוא שידע ויכיר שאין כח הכוכב ההוא וממשלתו רק מצד הש"י אשר שמו מנהיג הארץ ההיא, וכענין האמור בכותיים 'את ה' היו יראים ואת אלהיהם היו עובדים', אבל אנו הבדילנו לנחלה לו, וארצנו גם הבדילה לשמו, להיות שם מקדשו, וציונו שלא לעבוד כוכב או מזל כלל, ושלא נכוין במעשינו להם בשום צד, אלא לפניו נעבוד והוא יענה בכל קוראינו אליו, ומי שיעבוד ממנו לזולתו כלל, יחשב לו לאשמה רבה כמורד במלכותו וכעובד עבודה זרה חס ושלום. ועל כן לא תמצא בכל הכתובים מאשים באשמת ע"ז רק ישראל לבדם, וקרא ארצנו 'ארצות החיים', והעיד כי עיני השגחתו בה תמיד ודורש אותה, ומקראות מלאים מדברים בזה הכתובים. אמר בתורה מזהיר אותנו על זה 'ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים ונידתה והשתחוית להם ועבדתם, אשר חלק ה' אלהיך אתם לכל העמים תחת כל השמים, ואתכם לקח ה' ויוציא אתכם מכור הברזל ממצרים להיות לו לעם נחלה, וְאָמְרוּ 'מְכֹר הַבְּרִזְלִי' - לתת לנו אות אמת שלא הניחנו תחת ממשלת המזלות ושרי מעלה, כי עתה הוציאנו מכור הברזל, רמז לחוזק המזל שהיה מחייב לבלתי צאת משם אילו היה ענייננו מונח על משפטי הכוכבים".

וכן מבואר בלשון ספר 'ברית מנוחה' הקדמון, שלמלאכים יש בחירה: "וכאשר שום מאור מתגבר או מתפשט, יותר מגבולו נתפשט, נתאכל ולא נראה עוד לעולם כי מצות המלך עבר ועל כן נענש" (דרך ב, ניקוד א).

וכן מבואר בגר"א, שהמזלות, המלאכים, הכוכבים, השכלים הנבדלים, השרים בשמים, הם מנהיגים כמו שאנו אומרים בתפלה "כח וגבורה נתן בהם להיות מושלים בקרב תבל", וכן נאמר 'ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים ונידתה והשתחוית להם ועבדתם אשר חלק הויה אלהיך אתם לכל העמים תחת כל השמים, ואתכם לקח הויה ויוציא אתכם מכור הברזל ממצרים להיות לו לעם נחלה כיום הזה'

— ביאורים והרחבות —

(דברים ד, יט - כ). על הגמרא: "רב אשי אמר: הא דאקשינן לעיל והא קחזינא דעבר שביט את כסיל, לא כן הוא. ומה דחזינא, אינו אלא כוכבא הוא דעקר מהאי גיסא דכסלא, וחזי ליה חבריה [כוכב אחר] מהך גיסא אחרינא דכסלא, ומיבעית [נבהל] ומזדעזע ממנו. ולכך מחזי לן כמאן דהשביל עבר את כסיל" (חברותא, ברכות נח, ב), כותב הגר"א:

"כוכבא הוא דעקר וכו' וחזי ליה חבריה' כו'. יתבאר על דרך מה שנאמר תהלים קמ"ז 'מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא גדול אדונינו ורב כח, וקשה, מה ענין סמיכת הפסוקים, משום ה'מונה מספר' לכך 'גדול אדונינו ורב כח'? ויש לומר, דיזוע דהכוכבים מנהיגים את העולם בהשגחת הקב"ה, כגון 'חכמה' נמשך מכוכב אחד, ו'עושר' מכוכב אחר, וכן כל הדברים שבעולם מתנהגים ע"י הכוכבים, ולכך היו האומות עובדים לכוכבים ומזלות, שהם סוברים שהכוכבים בעצמם מנהיגים את העולם שלא בהשגחת הש"י.

והנה, מענין הכוכבים נוכל לידע כל הדברים שישנם בעולם, וכשאנו רואים שיש כל כך אלפי רבבות כוכבים לאין מספר (טריליוני כוכבים!) מסתמא יש כל כך דברים בעולם מה שאין אנו יודעים מהם אפילו אחת מאלף. וזהו שאמר 'מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא', ר"ל שקורא לכל אחד שם הראוי לו לפי ענין הכח הניתן לו להנהיג הדבר שנתמנה עליו, וכל הכוחות שלהם נמשכות מהקב"ה, ומזה נוכל לידע 'כי גדול אדונינו ורב כח, שנמצאים בו כל ריבוי הכוחות הללו, וכיון שהכוכבים מנהיגים את העולם, לכך, כשרואה כוכב אחד את חבירו, שהוא נעקר ממקומו, הוא מבעית, פירוש, נחלש מעט פעולתו ע"י השני, שהוא בא לשלוט בעולם ויתגבר עליו, לכך הוא מבעית, פירוש, נשתנה מעט הנהגתו בבוא עליו הנהגת השני שהוא משונה ממנו".

ועולה מדברי הגר"א, שלכוכבים (השר שלהם) יש כח להנהיג וכן דעת וכן בְּעֵתָהּ, ולכן טעו אחריהם האומות, ואף על פי שיש להם כח להנהיג, כל כחם הוא מאת ה' ולא כח נפרד, אלא שיש להם כמו ומעין בחירה כלפי מי שה' הרשה להם להנהיגו, מה שאין כן עם ישראל, שהוא ית' חלקנו, כמו שכותב הגר"א גם במקום אחר:

"כי העבודה זרה נקראו 'אלוהים אחרים', מנהיגים בכוח ה', שבאמת הם 'אלוהי' (כלומר) מנהיגים בכח ה', אבל לכם (עם ישראל -) הם 'אחרים', רק שכל אחד חלק הקב"ה אומה בפני עצמו, ולכל אומה - שר, אבל ישראל אין

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

להם שום שר, רק הקב"ה בעצמו" (חומש הגר"א, מהדו' קרויזר, דברים ד, יט, ביאורי הגר"א, ד"ה אשר חלק, עמ' קנז טור ב).

וכן מבואר בתשובת רב שרירא גאון: "וקא חזינן מלאכים שעושין רצון נביאים וצדיקים, מדקאמר ליה מלאך ללוט 'הנה נשאתי פניך' וגו', שמע מינה ניתנה לו רשות לעשות פְּמָה שְׂיִרְאָה" (תשובות הגאונים, הרכבי, סימן שעג).
וכן כותב הרד"ק על הפס' בו המלאך אומר ללוט 'הנה נשאתי פְּנִיךָ גַם לְדָבַר הַזֶּה לְבַלְתִּי הִפְּי אֶת הָעִיר אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ' (בראשית יט, כא): "נראה מזה, כי כשהקב"ה שולח מלאך נותן להם רשות להוסיף או לגרוע מעט משליחותם כפי אשר יראו ויבינו, כי בעלי שכל הם". וכ"ה ברבנו בחיי בראשית ג, ו ד"ה וכי תאוה, וראה גם של"ה, עשרה מאמרות, מאמר שני, אות פד.

וכן כותב הרמב"ן: "ונראה מפשטי הכתובים ומדעתם ז"ל, שהוא ושאר המלאכים יפעלו בחפץ ורצון מהם, כי יתוקקו להשלמת הפעולות אשר הם סיבה להנה" (פירושו לאיוב בהקדמה, כשמדבר על השטן שהוא מלאך המות).

וכן מבואר בדברי רבי חסדאי קרשקש: "שההשגחה כבר תהיה באמצעי, ובזולת אמצעי, ובשניהם. ושהאמצעיים רבים, יתחלפו בחלוף מדרגת המשגיחים. וצריך שתדע שהכונה באמרנו אמצעיים, שיהיו משגיחים בבחירה ורצון" (אור ה' מאמר ב, כלל ב, פרק א, שאם לא כן אין הם 'אמצעיים' אלא 'כלים' כפי שמבאר שם). ואחר כך כותב: "התבאר אם כן מכוונת התורה, הענין הראשון בבחינת המשגיח, והוא, היותו משגיח באמצעי וזולת (ובלי) אמצעי, ושהאמצעיים (הם) רבים, ושהם שלשת מינים: המלאכים, והם השכלים הנפרדים, והנביאים, והחכמים. אמנם, אם (יש) בכאן (גם) מין רביעי, אם לא, אין בידנו בזאת הבחינה, לא מפאת הקבלה ולא מפאת העיון. וזה, שקצת החכמים יראו, ומהם הרב המורה (הרמב"ם), שהגלגלים (הם) חיים משכילים (יש להם נפש וצורה). והנה פשט הכתובים וקצת מדרשות מסכימים לזה (לדברי הרמב"ם), ויהיה בכאן, לפי זה, מין רביעי מהאמצעיים, הפועלים בבחירה ורצון, והם הגרמים השמימיים, שיפעלו, ויציירו מה שיפעלו בסידור אשר בנפשם, וירצו בו" (אור ה', שם).

מבואר מדבריו, שהמלאכים שהם השכלים הנפרדים - ואפשר שגם הגלגלים לפי דעת הרמב"ם - הם כולם בעלי רצון ובחירה ויש להם נפש.

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

אבל ברור שאין להם בחירה אנושית אלא בחירה מלאכית, וכמבואר ברמב"ם אותו ציין רח"ק כאן.

וכן כותב האריז"ל: "ולכן אפי' השרים (כוונתו לשרי מעלה) של שאר ארצות, מורים איזו גזרה רעה על ישראל, וכו' הקב"ה מפר ומבטל הכל מלמעלה" (אריז"ל, ספר הליקוטים, ספר תהלים, פרק לג). נמצא שיש להם כמו בחירה לגזור על ישראל אבל הקב"ה מבטלה היות ועם ישראל מושגח בהשגחה פרטית, ועונש ושכר מגיע אליהם רק מאת ה' ישירות בלי אמצעים.

והנה בעיקר החמישי מי"ג עיקרים כותב הרמב"ם: "והיסוד החמישי, שהוא יתעלה הוא אשר ראוי לעבדו ולרוממו ולפרסם גדולתו ומשמעתו. ואין עושיין כן למה שלמטה ממנו במציאות מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות וכל מה שהורכב מהן, לפי שכולם מוטבעים בפעולותיהם אין להם שלטון ולא בחירה אלא רצונו יתעלה" (פירוש המשנה לרמב"ם מסכת סנהדרין פרק י משנה א). ולכאורה יש כאן סתירה ברמב"ם.

יש לומר, שמבואר ברמב"ם במורה נבוכים שם, שבחירה זו שיש להם היא לא בחירה כשלנו. כי שלנו היא אנושית ושלחם מלאכית, שהרי הם עושים רק מה שטוב, אם כן אין זו בחירה ממש אלא מעין בחירה, כלומר יש להם בחירה כזו שבייחס אלינו היא לא נקראת בחירה, וזהו שכותב הרמב"ם בי"ג עיקרים, שאין למלאכים בחירה, כלומר, בחירה כמו שלנו אין להם אבל בחירה מלאכית יש להם, וכפי שביאר במורה נבוכים, ובכל אופן, את הי"ג עיקרים כתב הרמב"ם בשחרית ימיו, ואת ה'מורה נבוכים' בערוב ימיו, ותפוס לשון אחרון. כמו כן, בי"ג עיקרים, אותם כתב לכל העם, כתב הרמב"ם בלשון פסקנית כדי להרחיק מעבודה זרה, שהרי בא בדבריו שם למנוע תפילה לְשָׁרֵי מעלה, ולכן סתם שאין להם כלל בחירה ולא נחית לחלק בין בחירה שלנו לשלהם בדקות, שמא יטעו העם ויבואו להתפלל להם או לשכמותם וייקלו, אבל במו"ג, שמקדים בפתחה לו, שכתבו ליחידים בעיון, לאותם יחידים ממש שלא יטעו, לא חייש לזה ופירש דבריו כדבעי בחילוקים דקים.]

מהי 'השגחה פרטית מיוחדת' והגדרתה

כ. יש משמעות נוספת למושג 'השגחה פרטית' בפי רבותינו והיא: השגחה לשמירה ולהצלה מפגעים רעים, ובה מושגחים באהבה הצדיקים שבישראל, בחינת 'פִּי בִּי חֶשֶׁק וְאַפְלָטָהוּ' (תהלים צא, יד) שמחמת רוב דבקותם בבורא וחשקם בו הם ניצולים מכל פגע ממש, כי הם שייכים לעולם הנצח כחשוק בחשוקתו 'וְלֹא רָאִיתִי צָדִיק נִעְזָב' [מב] (תהלים לו, כה).

 « ביאורים והרחבות »

מב. 'השגחה פרטית' בדברי רבותינו הוא שם משותף ורב משמעו, לו שתי משמעויות: (א) השגחה פרטית על כל אדם לתת לו שכר ועונש; (ב) השגחה פרטית להציל ולשמור את הצדיקים.

כדי לחלק ולהבחין ביניהם - את ההשגחה הראשונה נכנה 'השגחה פרטית', ואת ההשגחה השנייה נכנה 'השגחה פרטית מיוחדת'. חילוק זה מבואר ברמב"ן (איוב לו, ז) וזה לשונו: "לא יגרע מצדיק עיניו". זה הכתוב מפרש ענין גדול (כוונתו להשגחה פרטית מיוחדת) בענין ההשגחה ובאו בו פסוקים רבים. (וכעת מבאר את דבריו מהתחלה לסוף:) כי אנשי התורה והאמונה התמימה יאמינו בהשגחה (כעת מדבר על 'השגחה פרטית'), כי האל ישגיח וישמור אנשי מין האדם כמו שכתוב 'גדול העצה ורב העלילה אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני אדם לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו' (ירמיה לב, יט), ואמר דוד 'כי כל לבבות דורש ה' וכל יצר מחשבות מבין' (דהי"א כח, ט), ולא בא בתורה או בנבואה שיהיה האל משגיח ושומר אישי (פְּרָטִי) שאר הבריות שאינן מדברות (את בעלי החיים), רק שומר את הכללים בכלל השמים וצבאם, ולכן הותרה השחיטה לצורך האדם וגם לכפר על נפשותינו בדמם על המזבח (כ"ז ע"פ מו"נ ג, יז), והטעם הזה ידוע וברור, כי האדם מפני שהוא מכיר את אלוהיו, ישגיח עליו וישמור אותו, ולא כן שאר הבריות שאינן מדברות (בעלי חיים) ואינן יודעות בוראם (כלומר, אין להם בחירה ולכן אי אפשר לתת להם שכר ועונש).

— ביאורים והרחבות —

(מכאן והלאה מבאר 'השגחה פרטית מיוחדת') ומן הטעם הזה ישמור את הצדיקים, כי כאשר לבם ועיניהם תמיד עמו כן עיני ה' עליהם מראשית השנה ועד אחרית שנה, עד כי החסיד הגמור הדבק באלהיו תמיד, ולא יפרד הַדְּבִק במחשבתו בו בענין מענייני העולם, יהיה נשמר תמיד מכל מקרי הזמן אפילו ההווים בטבע, וישתמר מהם בנס (נגלה או נסתר, לפי מדרגתו ש)יעשה לו תמיד, כאילו יחשב מכת העליונים אינם מבני ההוויה וההפסד למקרי העתים, וכפי קרבתו להדבק באלהיו ישתמר שמירה מעולה. והרחוק מן האל במחשבתו ובמעשיו, ואפילו לא יתחייב מיתה בחטאו אשר חטא, יהיה משולח ונעזב למקרים (כלומר, לא ינצל ממקרי הזמן וסכנותיו כמו הצדיק).

ובאו בזה פסוקים רבים, אמרה חנה רגלי חסידיו ישמור ורשעים בחשך ידמו, אמר 'כי אם לא ישתמר וילך לאט', ואמר דוד 'כי לא בחרב ובחנית יהושיע ה' (ש"א יז, מז), וכתוב 'עין ה' אל יראיו למיחלים לחסדו' (תהלים לג, יח), יאמר כי עיניו עליהם כאשר הם מייחלים לו תמיד ונפשם דבקה עמו. ומפני שרוב העולם מן הכת הזאת האמצעית (הם אינם במדרגת צדיק להיעשות להם ניסים גלויים), צוותה התורה הַחֲלִץ (מלשון 'חלוצים') הנלחמים, וענין משוח מלחמה להשיב היראים (המפחדים ממנה) 'ולא ימס את לבב אחיו כלבבו' (דברים כ, ח), וכל תיקון המערכות אשר בתורה או בנביאים, כגון 'וישאל דוד בה' ויאמר לא תעלה הסב אל אחריהם ובאת להם ממול בכאים' וגו' (ש"ב ה, כג), וכגון 'לך ומשכת בהר תבור ולקחת עמך עשרת אלפים איש' (שופטים ד, ו), כי אם ראויים הם, יוצאים במעט גוי (מעט מן האומה) ונוצחים בלי נשק, ואילו היו חייבים, בניצוח עם (אפילו הם עם רב) לא יועיל למו, רק הענין כי ראויים להתנהג בדרך הטבע והמקרה, והענין הזה בארו הרב זצ"ל (הרמב"ם) ביאור יפה בספר 'מורה הנבוכים'.

מבואר ברמב"ן, שיש השגחה פרטית לגמול שכר ועונש לכל אדם [גם גוי] כמו שכותב "כי האל ישגיח וישמור אנשי מין האדם וכו' לתת לאיש כדרכו וכפרי מעלליו". ומלבד זאת ישנה השגחה מיוחדת על הצדיק, אותו מגדיר הרמב"ן: "החסיד הגמור הדבק באלהיו תמיד" לו ה' עושה ניסים נגלים או נסתרים, בהתאם למדרגת דבקותו, כמבואר בלשונו.

בפירושו לפסוק 'פי ידעתי למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו' מבאר רבנו בחיי את דעת הרמב"ן וכותב: "ההשגחה הפרטית שבמין

האדם נחלקה לשני חלקים: (א) השגחה בו לידע כל פרטי מעשיו ומחשבותיו; (ב) והשגחה בו להגין עליו ולהצילו מן המקטרגים. (א) ההשגחה בו לידע כל פרטי מעשיו, היא בכל אדם מישראל או מן האומות, כענין שכתוב (תהלים לג, טו) 'היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם'; (ב) ההשגחה בו להצילו מן המקרים, אין זה בכל אדם ואפילו בישראל, כי אם בצדיקים שבהם, שהקב"ה מציל את הצדיקים מן המקרים ששאר בני אדם נמסרים בידם, ולא יעזוב את חסידיו ולא יגרע מהם עינו, אלא השגחתו בצדיק תמיד, לא תפרד ממנו כלל, וזה לשון 'כי ידעתיו' - שההשגחה בו ובשאר הצדיקים להצילם ממקרי בני האדם, וזה דעת הרמב"ן בפסוק זה (בראשית יח) כשתסתכל בו" (רבינו בחיי, בראשית יח, יט).

מבואר ברבנו בחיי, שברמב"ן כאן מבוארים ב' סוגי השגחות: 'השגחה פרטית' (לשכר ועונש) והשגחה פרטית מיוחדת (הצלת הצדיקים ממקרי הזמן). והרמב"ן כותב, כפי שראינו בדבריו, שדבריו מבוססים על הדברים אותם ביאר ביאור יפה הרמב"ם ב'מורה נבוכים', וראה על כך עוד לקמן אות מ"ו.

ניגע בס"ד בנקודה נוספת. יש שהקשו על הרמב"ן, כביכול הוא סותר את דבריו, שהנה הרמב"ן כותב כאן "יהיה משולח ונעזב למקרים" [וברבנו בחיי "ההשגחה בו להצילו מן המקרים, אין זה בכל אדם"], וכן ברמב"ן על הפס' 'כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו אחריו וגו' (בראשית יח שם), אותו מזכיר רבנו בחיי בפירושו הנ"ל, כותב: "והנכון בעיני שהיא ידיעה בו ממש. ירמוז, כי ידיעת השם שהיא השגחתו בעולם השפל, היא לשמור הכללים. וגם בני האדם מונחים בו למקרים עד בא עת פקודתם. אבל בחסידיו ישום אליו לבו לדעת אותו בפרט, להיות שמירתו דבקה בו תמיד, לא תפרד הידיעה והזכירה ממנו כלל. כטעם 'לא יגרע מצדיק עיניו' (איוב לו, ז). ובאו מזה פסוקים רבים, כדכתיב (תהלים לג, יח) 'הנה עין ה' אל יראיו, וזולת זה" (רמב"ן, בראשית יח, יט).

ושואלים שיש סתירה, הנה כאן כתוב ברמב"ן, שמלבד הצדיקים המושגחים בהשגחה פרטית, כל בני האדם מושגחים רק בהשגחה כללית, וכלשונו "וגם בני האדם מונחים בו למקרים עד בא עת פקודתם", ואילו בסוף פרשת בא כותב הרמב"ן: "מן הנסים הגדולים המפורסמים אדם מודה בנסים הנסתרים שהם יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבינו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכלם נסים (כלומר, נסים נסתרים) אין בהם

— ביאורים והרחבות —

טבע ומנהגו של עולם, בין ברבים בין ביחיד, אלא אם יעשה המצות יצליחנו שכרו, ואם יעבור עליהם יכריתנו ענשו, הכל בגזרת עליון כאשר הזכרתי כבר" (רמב"ן שמות יג, טז), והוי סתירה.

ויש מתרצים, שיש לדייק מהלשון "עד עת בו פקודתם" שכוונת הרמב"ן לומר, שכאשר יבוא עת פקודתו של האדם יתברר לו שְׁכָל המקרים היו בהשגחה. ויש שתירצו, דפלגין דיבורא. מה שכתב "למקרים" - זו שליטת המזל, והוא ענין אחד, ומה שכתב "עד בא עת פקודתם" זו השגחה פרטית לגמול, והוא ענין אחר. וכל זה הוא דוחק, ובעניני אמונה!

והנה, כאמור מבואר ברמב"ן ובדברי תלמיד תלמידו רבנו בחיי (תלמיד הרשב"א תלמיד הרמב"ן) שב' סוגי השגחות המה: א) השגחה פרטית, ב) השגחה פרטית מיוחדת. הראשונה - בכל אדם! השנייה - רק בצדיקים כמו אברהם ("כי ידעתי", וכדלעיל בדבריו). ההשגחה הפרטית לשכר ועונש לכל אדם מתבצעת בתוך מערכת הטבע ובזרימת הנהגת הטבע וזאת על ידי ניסים נסתרים באופן בלתי נראה לעין האדם, שהרי לא יבואו על האדם עונשים או שכר כגמול, אם לא באמצעות ניסים נסתרים מאת ה' בתוך מערכת הטבע וכמבואר בהרבה מקומות בדברי הרמב"ן בהרחבה (ראה לשונו כאן ולעיל וראה לשונו גם בציונים דלהלן: בראשית יז, א; בראשית מז, טו; בראשית מז, מט; שמות ו, ב; שמות יג, טז; שמות כג, כה; ויקרא יח, כט; ויקרא כו, ה; ויקרא כו, יא; דברים ה, טו; דרשת תורת ה' תמימה; הקדמתו לקהלת; הקדמתו לאיוב). ובפירושו לאיוב שם מבואר, שאדם, אם הוא לא צדיק המושגח ב'השגחה פרטית מיוחדת' אלא רק ב'השגחה פרטית' אזי הוא "יהיה משולח ונעזב למקרים", ומה הם ה'מקרים' הללו?

למילה 'מקרה' אצל הרמב"ן יש משמעות משולשת (מילה רב משמעית בעלת שלוש משמעויות שונות), האחת: "וכן הכופר בהשגחה שיאמר שאין הבורא יתברך משגיח על בני אדם אם יעשו טובה או רעה ואם ישיגם ריווח והצלחה או צער ואסון הכל מקרה הוא להם לא בחפץ אלוה ולא בכוננתו להם - גם לזה אין לו חלק לעולם הבא" (הקדמת הרמב"ן לאיוב). כאן הרמב"ן משתמש במילה 'מקרה' במשמעות של ניתוק וחופץ מה' ית', ל"ע, שזו כפירה, שאין לאדם האומר כן חלק בתורת משה.

משמעות שנייה ושלישית: "ועל כן יבא בענין האבות הצדיקים בספר הזה מקרים לעיתים רחוקות, וכמו שיאמר בספר הזה, 'כמקרה הכסיל גם אני

יקרני' (קהלת ב, טו), כלומר (פירוש המילה 'יקרני' היא) לפעמים, כי מקרה הוא ודבר שאיננו הווה תמיד, וכן אמר יעקב 'מעט ורעים היו ימי שני חי' (בראשית מז, ט, כוונת הרמב"ן היא, שיעקב אמר, ימי הרעים היו מעט [במקרה]). ובשם המיוחד ('הויה') נעשים אותות ומופתים מפורסמים מחודשים (ניסים גלויים) בעולם, כמו שתראה בפשט אותיותיו שהוא לשון 'הויה', כי בשמו הוא שאמר והיה (הויה לשון היה) העולם, ולא יבא בדבקיו (בדבקים בו ית') מקרה (הנהגת הטבע, ניסים נסתרים הנ"ל) אבל (אלא) יקרע להם היס והירדן, ויוריד להם המן, וכיוצא באלו הבאים בעניני משה רבנו כאשר יצטרכו לשינוי טבעו של עולם" (דרשת הרמב"ן לספר קהלת).

כאן בקהלת, הרמב"ן משתמש במילה 'מקרה' לשתי משמעויות נוספות, והם: א) כביטוי לדבר שאינו תדיר בעולם, אלא רק לפעמים (כמו אצל יעקב, 'מעט ורעים'). ב) להנהגת הטבע הרגילה אצל כל בני האדם מלבד הצדיקים אותם מנהיג ה' בהנהגה שאיננה מקרה אלא בניסים גלויים כמבואר בדבריו. נמצא שהרמב"ן משתמש באותה מילה 'מקרה' לשלוש משמעויות שונות: א) כפירה, ב) דבר לא תדיר, ג) הנהגת הטבע שבאמצעותה הוא ית' גומל שכר או עונש בניסים נסתרים שעין האדם איננה מבחינה בהם (אלא מאמין שכך הוא האמת).

מעתה הכל נהיר. הרמב"ן בבראשית י"ח שם, ובהקדמתו לאיוב שם, הכותב 'מקרה' ו'מקרים', מדבר על המשמעות השלישית, כלומר, שככל שמדובר בצדיק, אזי ה' שומר ומגן עליו בשם 'הויה' באופן מיוחד ועושה לו אפילו ניסים גלויים להצילו, אבל אם הוא לא צדיק אלא בינוני כסתם כל אדם אזי לא נעשים לו ניסים כשל הצדיק אלא הוא נעזב למקרים, לאמור, ההשגחה עליו היא השגחה פרטית בתוך מערכת הטבע באופן רגיל, ואת השכר והעונש הוא מקבל בתוך מערכת הטבע והנהגתה על פי מעשיו באופן בלתי גלוי לעין, בניסים נסתרים, ולזה הרמב"ן באיוב שם קורא "יהיה משולח ונעזב למקרים". 'מקרים' אין הכוונה בדבריו כאן, 'השגחה כללית' או עזיבת האדם והשלכתו מחמת רשעתו, אלא היא הניגוד של ניסים גלויים הנעשים לצדיק. אם לצדיק נעשים ניסים גלויים - אזי מי שאיננו צדיק אלא הוא סתם יהודי בינוני טוב וירא שמים, לא נעשים לו ניסים גלויים, והוא נעזב למקרים ומונהג במערכת ההנהגה הטבעית הרגילה של כל אדם שאיננו צדיק, ובתוכה הוא מושגח בהשגחה פרטית (ולא ב'השגחה פרטית מיוחדת' כשל הצדיק)

— ביאורים והרחבות —

לתת לו שכר ועונש לפי מעשיו ובחירתו, וכל זאת על ידי ניסים נסתרים שאינם גלויים.

נמצא, שלדעת הרמב"ן כל אדם שאיננו במדרגת צדיק מושגח הוא בהשגחה פרטית לתת לו כגמולו שכר ועונש על ידי ניסים נסתרים, אלא שכל זה הוא בהסתר בתוך הנהגת הטבע אותה הרמב"ן מכנה 'מקרה' (המשמעות השלישית) היות והוא לא צדיק המושגח בהשגחה פרטית מיוחדת מעל הטבע לעשות לו ניסים גלויים. כשהרמב"ן כותב בבראשית י"ח שם "וגם בני האדם מונחים בו למקרים עד בא עת פקודתם" הוא למעשה חוזר על דבריו אותם ביאר בארוכה בכל מקום בדבריו (ראה בציונים לעיל) לפיו - אדם בינוני, לא צדיק, מושגח בהשגחה פרטית לשכר ועונש על ידי ניסים נסתרים בתוך מערכת הטבע אותה הוא מכנה 'מקרה' או 'מקרים' (המשמעות השלישית), ואותה מכנה רבנו בחיי "להצילו מן המקרים", וזהו שכותב הרמב"ן במקום אחר בדבריו: "דע, כי הנסים (ניסים גלויים) לא יעשו לטובה או לרעה (אלא) רק לצדיקים גמורים או לרשעים גמורים, אבל הבינונים - כדרך מנהגו של עולם יעשה בהם טובה או רעה (בניסים נסתרים), כדרכם וכעלילותם" (רמב"ן דברים יא, ג). מבואר בדבריו, שמי שאינו צדיק אלא בינוני מקבל שכר ועונש על פי מעשיו בדרך מנהגו של עולם, כלומר בניסים נסתרים.

בנוסף לכך, על הרמב"ן בבראשית י"ח כותב רבנו בחיי את החילוק הנ"ל בין ב' סוגי ההשגחות וכותב "וזה דעת הרמב"ן בפסוק זה", לאמור, שהמקרים עליהם מדבר הרמב"ן הם אמנם לא השגחה פרטית מיוחדת אבל הם השגחה פרטית, והבן.

לסיכום, דברי הרמב"ן "וגם בני האדם מונחים בו למקרים" פשוט הוא, שכל בני האדם מלבד הצדיקים, לא נעשה להם ניסים גלויים מעל הטבע (=השגחה פרטית מיוחדת) אלא הם מושגחים ב'השגחה פרטית' בתוך מערכת הטבע ומקריה לתת להם שכר ועונש על פי מעשיהם בניסים נסתרים שאינם נגלים לעין האדם, "עד בא עת פקודתם" כלומר, עד מיתתם, וכפשוטו. ובדאי ששפוטא דהרמב"ן דובבות הארת פשוט זה בקבר ומהניה הניה ליה.

בענין ריבוי המשמעויות בלשון רבותינו למילה 'מקרה' והסיבה לכך, ראה לקמן אות ק"ה.

לדעיר, שבספר 'חכמה ומוסר' ח"ב מאמר רי"ד כותב ביישוב דברי הרמב"ן, שרק הצדיק מונהג בהארת פנים של ניסים גלויים, וכל שאר בני אדם מונהגים

בהסתר פנים המכונה 'מקרה', והם נעזבים למקרים, והבין בדברי הרמב"ן, שהעזיבה למקרים היא עונש על חטאם. אבל לפי דברי החו"מ אלו, כל מי שאינו צדיק, כלומר בינוני, הוא בהסתר פנים ח"ו ומגיע לו עונש עזיבה, וזה היפך דברי הרמב"ן בכל מקום (ראה לעיל אות מ"ב), שהבינונים מונהגים בניסים נסתרים והרשעים והצדיקים - בניסים גלויים, כלומר הרשעים להרע להם - כמו אצל פרעה, והצדיקים להטיב להם - כמו אצל משה רבינו. וניסים נסתרים אין זה הסתר פנים אלא היא הנהגה רגילה לכלל בני האדם ורובם, שרוב בני האדם הם אינם במדרגת האבות הקדושים להיעשות להם ניסים גלויים כקריעת ים סוף, ואין זה הסתר פנים אלא הנהגה תדירית טבעית בתוך מערכת הטבע, ניסים נסתרים. וענין הסתר פנים לרשעים (וענין "יש נספה בלא משפט") שהזכיר החו"מ, הוא ענין אחר, ראה בזה להלן אותיות ע-עא. יש שטעו בדברי הרמב"ן, והוא טעות ביסודי האמונה ל"ע, ומה שכתב "כי ידיעת השם שהיא השגחתו בעולם השפל, היא לשמור הכללים. וגם בני האדם מונחים בו למקרים עד בא עת פקודתם" - את המילים "לשמור הכללים" ייחסו וצ'רפו ל"וגם בני האדם" וכו'. וזה אינו. "לשמור הכללים" זו השגחה כללית על הדצ"ח, ורק אחרי כן כותב הרמב"ן "וגם בני אדם", כלומר קודם לכן אינו מדבר על בני אדם, ורק מכאן והלאה מדבר על השגחה פרטית על האדם (ואחרי זה בהמשך דבריו על הצדיק, עליו יש השגחה פרטית מיוחדת) וכפי שראינו חילוק זה בדברי הרמב"ן וביאורו בדברי רבנו בחיי לעיל בסמוך.

ובדברי הרמב"ן צריך לדייק כמו שמדייקים בכל הראשונים, ועוד יותר. ומה שכתב בספר א' שלדעת הרמב"ן שאר בני אדם, מלבד הצדיקים, אינם תחת השגחה פרטית! זה דבר שאסור לומר וכל שכן לכתוב. ומה שהביא ראיה מהרמב"ן באיוב שם, הרי הרמב"ן שם כותב על כך את הפס' "ורשעים בחשך ידמו" כראיה לדבריו שם, הרי מפורש שהוא מדבר על רשעים! לא על שאר בני אדם שאינם במדרגת צדיקים. והכי כל בני אדם שאינם צדיקים במדרגת אברהם אבינו המונהג בניסים גלויים, הם רשעים? אתמהא!

וביותר, ששם בספר א' הוא מסכים עם זאת, שהרי מיד אחר כך הוא כותב בספר שם שדרך הנהגה זו היא על הרשעים, ולמה סתר דבריו ואמר קודם בסתם "שאר בני אדם", כלומר בינוניים שאינם צדיקים? ועל כל זאת, הרי מ"ג עיקרים, העיקר הי' והי"א הוא, שכל בני אדם (וזה אפילו בגוי כמו שכותב רמח"ל, ראה לעיל אות מ"א) מושגחים בהשגחה פרטית לשכר ועונש,

ולרבינו הרמב"ם בזה סוד אלוקי נוסף שאינו ניתן להיכתב [מג].

בין 'השגחה פרטית' ל'השגחה פרטית מיוחדת'

כא. נמצא, שב'השגחה פרטית' יש שני סוגי השגחה:

א. השגחה על בעל בחירה כדי לתת לו כגמולו לפי מעשיו הרעים או הטובים (לעיל סעיף יא), והיא תקרא מכאן והלאה בסתם: השגחה פרטית.

ב. השגחה על הצדיקים להצילם ולשומרם מכל פגע רע וצרה [מד] (לעיל סעיף כ), והיא תקרא מכאן והלאה: השגחה פרטית מיוחדת [מה].

❧ ביאורים והרחבות ❧

שהיא היא 'השגחה פרטית' כמבואר בכל לשונות רבותינו והרמב"ם כאן בחיבור זה, וכמבואר ברמב"ן בכל מקום (ראה לדוגמה בפ' לשמות ו, ב) וכיצד כתב שלדעת הרמב"ן 'השגחה פרטית' היא רק לצדיקים והשאר מושגחים ב'השגחה כללית'? וצ"ע.

מג. עיי' מו"נ ג, כג (עם ההשתכלות); מו"נ ג, נא ('סודות אלוהיות'); מו"נ ג, נג ('הטובות המצטרפות', ראה בתרגום קאפח), אם היה חכם ומבין מדעתו ו"משתדל לקנות חטה" דספר העיקרים ד, ה, "שאיך ביד האדם להבחין", בסוד חו"ב, חיי המלך, יום שכולו ארוך.

מד. בנוסף לדברי הרמב"ם - בספר 'בשלוש ובמישור' עמ' 89 מביא את דברי בנו רבי אברהם בן הרמב"ם מכמה מקומות בספריו לכך, שההשגחה על עם ישראל, לטוב להם, היא לפי מידת דבקתם בו, כגון דבריו: "הנה השגחתי הנפלאה בכם לא תהיה בטלה, ואולם בתנאי שמירת התורה", שההשגחה הפרטית המיוחדת היא שכר ההליכה בדרכי ה', לה הוא קורא "השגחתי הנפלאה", לשון פלאי ומיוחד. ראה שם.

מה. ראה לעיל אות מ"ב. והשימוש בתיבה 'מיוחדת' היא לפי הרמב"ם במורה

ולעולם כשאנו רואים בדברי רבותינו את המושג 'השגחה פרטית' (או השגחה אישית) עלינו לדעת האם מדברים הם במקום זה על 'השגחה פרטית' או על 'השגחה פרטית מיוחדת' בגדריהם כאמור [מז].

« ביאורים והרחבות »

נבוכים ח"ג בפרק י"ח המדבר על השגחה זו ופותח את הפרק במילים "ההשגחה מיוחדת במין האדם". וזאת על דרך הרמז.

הגר"א מכנה 'השגחה פרטית מיוחדת' כ'השגחה פרטית לטוב' או 'השגחתו הטובה', וזה לשונו: "ג' עניני מכות הם: א' שהקב"ה מסלק השגחתו הטובה ויפסד הדבר ההוא מעצמו כי הקיום של כל דבר הוא השגחתו ורצונו. והב' שנותן כח לדבר רע שינקום מזה אשר צריכים לנקום ואלו הב' הם 'דבר' ו'חרב', שה'דבר' הוא סילוק השגחתו ונשאר הדבר בלתי חיות ומת, וזה הדין חזק מאוד שאין דבר חזק בעולם דוגמתו, שברגע אחד יופסק כח החיות ויפסד הדבר לגמרי אך הכח הזה הוא בהעדר והעלם מאוד שאינו ניכר רק שידו חזקה שיכול לקחת מבעלי כחות רבים כח חיותם ברגע אחד מה שאין גיבור בעולם יכול לעשות לכך אמר 'ביד חזקה' - זו הדבר, והג' הוא גילוי שכינה, וזה כולל משניהם שמפסיק חיותו מזה ונותן כח לזה ונתגלה לעין כל השגחתו הפרטית לטוב למקיימי רצונו והעדר לעוברי רצונו" (הגדה של פסח הגר"א, ד"ה זו החרב).

מז. ראינו לעיל אות מ"ב, שהחילוק בין ב' ההשגחות מבואר ברבנו בחיי, הכותב שהוא מבואר ברמב"ן, הכותב שדבריו הם דברי הרמב"ם במורה נבוכים (אגב, עולה, שהרמב"ן לא קיבל את יסודות האמונה הללו מרבנותיו בקבלה, ר' עזריאל ורבי עזרא מגירונה, אלא מהרמב"ם!) ואכן הרמב"ם בפרק י"ז (חלק ג במורה) מבאר מהי 'השגחה פרטית', ואילו בפרק י"ח הרמב"ם מבאר מהי 'השגחה פרטית מיוחדת'. ונבאר בס"ד:

בפרק י"ז כותב הרמב"ם בסיכום הדעות בהשגחה: "ואנחנו נאמין שכל אלו העניינים האנושיים הם כפי הדין, וה' חלילה לו מעוול, לא יענוש אחד ממנו אלא המחוייב והראוי לעונש, זהו הכתוב בתורת מרע"ה כי הכל נמשך אחר הדין, ועל זה הדעת נמשכו דברי המון חכמינו ז"ל, שאתה תמצאם

— ביאורים והרחבות —

אומרים בביאור (להדיא) 'אין מיתה בלא חטא ואין יסורין בלא עון, ואמרו 'במדה שאדם מודד בה מודדין לו, זה לשון המשנה. וביארו בכל מקום שהמשפט מחוייב בהכרח בחוקו יתעלה, והוא שיגמול העוֹבֵר על כל מה שיעשה ממעשה הכבוד והיושר, ואף על פי שלא צווה בו על ידי נביא, ושיעניש על כל מעשה רע שיעשהו האיש ואף על פי שלא הוזהר ממנו על ידי נביא, אחר שהוא דבר שהשכל מזהיר ממנו, ר"ל ההזהרה מן העוול והחמס, אמרו 'אין הקדוש ברוך הוא מקפח שכר כל בריה, ואמרו 'כל האומר קודשא בריך הוא וותרן הוא יתוותרון מעוהי, אלא מאריך אפיה וגבי דיליה, ואמרו 'אינו דומה מצווה ועושה למי שאינו מצווה ועושה, ובארו שהוא אף על פי שלא צווה נותנין לו שכרו, ועל זה העיקר נמשכו כל דבריהם".

ואילו בפרק י"ח (מחלק ג במורה) כותב הרמב"ם: "ולפי זה העיון יתחייב בהכרח שתהיה השגחתו בנביאים עצומה מאד ולפי מדרגותם בנבואה, ותהיה השגחתו בחסידים ובטובים כפי חסידותם וישרונם, אחר שהשעור ההוא משפע השכל האלהי הוא אשר שם דבר בפי הנביאים, והוא אשר ישר מעשיהם הטובים והשלים חכמות החסידים במה שידעו. ואמנם הסכלים הממרים, כפי מה שחסרו מן השפע ההוא היה ענינם נבזה, וסודרו בסדר שאר אישי (פירטי) מיני בעלי חיים, נמשל כבהמות נדמו, ומפני זה היה קל להרגם, אבל צוה בו לתועלת.

וזה הענין הוא פנה מפנות התורה ועליה בנינה, רצוני לומר על שההשגחה באיש איש (על כל פרט ופרט) מבני אדם כפי מה שהוא. השתכל (התבונן בשכלך) איך סיפר על ההשגחה בפרטי עניני האבות בעסקיהם ובשימושיהם עד מקניהם וקנינם, ומה שיעדם השם מחיבור ההשגחה עליהם, לאברהם נאמר 'אנכי מגן לך, ונאמר ליצחק 'זאהיה עמך ואברכך, ונאמר ליעקב 'זהנה אנכי עמך ושמרתוך, ונאמר לאדון הנביאים ע"ה 'כי אהיה עמך וזה לך האות, ונאמר ליהושע 'כאשר הייתי עם משה אהיה עמך, זה כולו מבואר ההשגחה עליהם כפי שלימותם, ונאמר בהשגחה על החשובים החסידים ועזיבת הסכלים, 'רגלי חסידיו ישמור ורשעים בחשך ידמו כי לא בכח יגבר איש, יאמר כי שְׁלוֹם קצת אישי (פְּרָטִי) המין מן המכות והמקרים, ונפול קצתם בהם, אינו לפי כחותם הגופיים והכנותיהם הטבעיות, הוא אמרו 'כי לא בכח יגבר איש, אבל הוא לפי השלמות והחסרון, ר"ל קרבם אל השם או רחקם ממנו, ומפני זה, הקרובים אליו בתכלית השמירה - 'זרגלי חסידיו' וגו'. והרחוקים ממנו מוכנים למה שיקרה שימצאם, ואין שם מה שישמרם ממה

שיתחדש, כהולך בחשך שאין ספק שיכשל, ונאמר בהשגחה על החסידים גם כן 'שומר כל עצמותיו' וגו', 'עיני ה' אל צדיקים' וגו', 'יקראני ואענהו' וגו', והפסוקים אשר באו בזה הענין רבו מלספור, ר"ל בהשגחה על בני אדם כפי שיעור שלימותם וחסידותם".

הרי, שבפרק י"ז כותב הרמב"ם שיש השגחה פרטית על כל בני אדם, לתת להם שכר ועונש, ואילו בפרק י"ח כותב הרמב"ם שיש בני אדם סכלים ממרים שלא תהיה עליהם השגחה פרטית, והכיצד? הרי הם בעלי בחירה ולמה לא ישגיח עליהם לתת להם שכר ועונש לפי מעשיהם? אלא שבפרק י"ח לא מדבר הרמב"ם על 'השגחה פרטית' אלא על 'השגחה פרטית מיוחדת', לכן הוא מדבר בכל פרק זה על הצלה מפגעים רעים לחסידים ולשלמים כמו האבות ומשה רבינו, וחותרם את דבריו "ר"ל בהשגחה על בני אדם כפי שיעור שלימותם וחסידותם", כפי שראינו כעת בדבריו (ובפרק נ"א מח"ג כותב הרמב"ם דבר נוסף, ולא חוזר על דבריו שבפרק י"ח כאן, ושם הוא סוד אלוהי כלשונו שם, שלא ניתן להיכתב), ואילו בפרק י"ז הרמב"ם מדבר על השגחה פרטית על כל בני אדם לשכר ועונש וגמול.

והרמב"ם לא הדגיש חילוק זה אלא העלימו בלשונו הנסתרת כפי הודעתו על כך בהקדמתו לספר, שלא יסביר הכל, ושדבריו יראו כסותרים כמו שכותב ב'סיבה השביעית' בהקדמתו שם, שהוא שותל סתירות בדבריו כדי שיישאר ספר סוד, כי הספר עוסק בסודות אלוהיים, במעשה מרכבה, ונותן רק כענין ראשי פרקים. ראה בדבריו שם.

להעיר, שבספר 'שפתי חיים' אמונה והשגחה, א, עמ' כ"ז כותב, שיהודים שאינם צדיקים עובדי ה' הם מושגחים רק ב'השגחה כללית' ולא ב'השגחה פרטית' ואין הם אלא כלים וחפצים כדי לשמש את הצדיק (ובענין זה, מיהו צדיק, ראה לשון המבי"ט: "וזאת תהיה כוונת התנא שאמר [אבות פ"ב] ואל תדין את חברך עד שתגיע למקומו, שלא ידין ולא יגזור על פלוני שהוא גדול מפלוני עד שיגיע למקום חוק תכונת כל אחד ואחד, כי גודל השכר הוא לפי גודל המעשים על חוק ההכנה. וגם אפשר שזאת תהיה כוונת מה שראה בן בנו של ריב"ל [רות רבה ג, פסחים ג] עליונים למטה ותחתונים למעלה, כי אותם שהם גדולים בתורה ובמעשים טובים בעוה"ז והיה בכח וחוק הכנתם לעשות יותר ולא עשו, הם בעוה"ב למטה מן מדרגת התחתונים ושפלים מהם, שלא השיגו לעשות כל מה שעשו הם ולא נמנעו אלא מפני מיעוט הכנתם"

- בית אלוקים למבי"ט, הקדמה, וראה בנוסף על ההידבקות בצדיק לקמן אות נ"ב) וסיכם זאת שוב שם עמ' לז, ושוב בעמ' מד, מז, נב (והספורנו שהביא שם מדבר רק על 'השגחה פרטית מיוחדת'! בהגדרתה כאמור למעלה) ושוב בעמ' עב אות ג, ובעמ' עג אות יא.

וצ"ב, דהנה אם רצה לומר 'השגחה פרטית' במשמעות השגחה כדי לתת גמול שכר ועונש לפי מעשי האדם, זה הרי אסור לומר ונדאי שלא לזה נתכוון, שהרי שנינו והוא מיסודי התורה (ראה לעיל אות י"א) שלכל אדם יש שכר ועונש לפי מעשיו הן בעולם הזה והן בעולם הבא בחשבון, ואת הכל יביא במשפט, כולל גוי ("ההשגחה הפרטית שבמין האדם נחלקה לשני חלקים וכו'. ההשגחה בו לידע כל פרטי מעשיו היא בכל אדם מישראל או מן האומות וכו', וזה דעת הרמב"ן" - רבינו בחיי, בראשית יח, יט). אלא שוודאי רצה השפ"ח לומר, 'השגחה פרטית מיוחדת', כלומר השגחה פרטית להצלה מפגעים, ועל זה יש להקשות, הרי אדם שאינו בדרגת האבות להיות מושגח בהשגחה פרטית מיוחדת אין זה אומר כלל שהוא ח"ו מושגח רק ב'השגחה כללית', כי כפי שמדגישים תמיד הרמב"ם, הרמב"ן, רמח"ל והגר"א (ראה לעיל אותיות מ"א מ"ב ובעוד מקומות בספר) השגחה כללית היא רק על בע"ח או גוי, אלא שאותו יהודי (כשר, שאינו צדיק עובד ה', ואינו רשע, כדלהלן) מושגח ודאי ב'השגחה פרטית' לשכר ועונש בזה ובבא, אך לא מושגח ב'השגחה פרטית מיוחדת' כמו הצדיקים. לא יותר!

אבל מדברי השפתי חיים' שם בעמ' מ"ב, בהערה למטה בתוך סוגריים מרובעות, ושוב בהערה בעמ' נ"ח בהערה למטה, כמו על דרך ההעברה ויישוב הקושי (ואולי הוא הערת העורכים), ושוב אחר כך בסיכום שבעמ' ע"ג אות י"ב באופן גלוי למעלה (אבל שם בעמ' עג אות טז חזר וסתר דברי עצמו וכתב שהמדובר הוא רק על רשע, בעוד שקודם לכן כתב שהמדובר הוא רק על אדם שאינו במדרגת צדיק ועובד ה', וצ"ע), עולה, שאכן מדבר על השגחה פרטית לגמול ועונש, ולכן מתקשה, כיצד אמרנו שסתם יהודי מושגח רק ב'השגחה כללית', ומה עם שכר ועונש? ועל כך משיב, שזהו רק לדין וחשבון בעולם הבא, אבל בעולם הזה עבוד זכות קיומו כאן, הוא לא לפי כל פרט במעשיו "אלא באופן כללי"! - ח"ו! (אבל בעמ' ס"א שורה 5 מלמטה, חזר וסתר דברי עצמו וכתב: "בזה ובבא" כולל גוי! ושוב כתב כן בעמ' ס"ט מראש העמוד ועד הכותרת, וצ"ע), והנה, מה יעשה עם דברי הרמב"ם שאין עליו

ל'השגחה פרטית מיוחדת' מדרגות מדרגות

כב. להשגחה פרטית מיוחדת יש מדרגות מדרגות^[מז], והיא הולכת וגדלה על האדם כפי מידת דבקותו בה' ית' על ידי

« ביאורים והרחבות »

חולק: "זוה הוא עיקר דתנו, היא תורת משה רבנו, שכל מאורעות שאירעו בעולם וכל ייסורין שיבואו בדרך מקרה לכלל בני אדם - דין ומשפט הם! וכן אמרו חכמי האמת רבותינו ע"ה 'אין מיתה בלא חטא ואין יסורין בלא עון'" (אגרות הרמב"ם, איגרתו לחכמי קהל עיר מארשיליאיא), והם מ"ג עיקרים של הרמב"ם, העיקר הי' והי"א, ומה יעשה עם דברי הרמב"ן: "אבל שכר כל התורה וענשה בעולם הזה - הכל נסים והם נסתרים, יחשב בהם לרואים שהוא מנהגו של עולם, והם באדם עונש ושכר באמת" (רמב"ן שמות ו, ב), וצ"ע.

וכותב הרמב"ן: "ונכלל עם זה לאיוב הודעה אחרת וכו' לומר, שמחמת פחיתות האדם אצל בוראו אינו משגיח עליו לטוב או לרע, כי עתה יפרש לו הקדוש ברוך הוא טוב השגחתו בכל אחת מן הבריות, מבני אדם עד קטני בריות הארץ והים, והנהגתו בכלם בהשוויה ובטוב הצריך להנהגה, וזה ענין מענה האלהים יתברך שמו, עם מה שנרמז בדברי המענה, הטעם שחדש אליהוא בצדיק ורע לו בקצת פסוקים ידועי קבלה, ועל זה נתחרט איוב ושב בתשובה לבוראו, שכבר ידע מדברי אליהוא כי הטענה ההיא שאמר לו, היא טענה הגונה ומקובלת, והיא סוף השגת האדם בידיעה הזאת ואין אחריה קושיא בדעתו של אדם, ונתברר לו בידיעה שלמה מענין נבואתו במענה האלהים יתברך כי כל מעשיו בסדר ובהשגחה" (רמב"ן, שער הגמול, מהדו' חזון יואל, אות קיט).

מז. "ולא תהיה אם כן ההשגחה האלוהית בבני אדם כולם בשווה, אבל (אלא) יהיה יתרון ההשגחה עליהם כיתרון שלמותם האנושי זה על זה, ולפי זה העיון יתחייב בהכרח, שתהיה השגחתו בנביאים עצומה מאד ולפי מדרגותם בנבואה, ותהיה השגחתו בחסידים ובטובים כפי חסידותם וישרונם" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יח).

"כמו שנמצא ההשגחה האלוהית תגיע לכל מין ומין מן הבעלי חיים באופנים מתחלפים כדי שישלם המין ההוא באופן היותר שלם שאפשר, כן ראוי שתמצא בכל איש ואיש מאישי (בכל פרט ופרט מפרטי) האדם כפי

העסק בתורה ובחכמתה^[מח], וכפי מידת אהבתו את ה' ויראתו, והשמחה בתורתו ובמצוותיו^[מט].

— ❖ ביאורים והרחבות ❖ —

מדרגתו ומעלת שלמותו כדי שישלם האיש (הפרט) שהוא באופן שלם" (ספר העיקרים, מאמר ד פרק יא).

"ואחר שאישי (שפּרְטִי) האדם (כל אדם ואדם) מתחלפים בשלמות הכח השכלי שבהם התחלפות יותר גדול מהתחלפות מין אחד מהבעלי חיים על האחר, עד שנראה איש (פרט אדם) אחד קרוב להיותו במדרגת הבעלי חיים הבלתי מדברים (בעלי חיים) ואחד (וחבירו) קרוב להיותו במדרגת המלאכים, ראוי אם כן שיהיה בין האישים (בין פרטי האדם, האחד מחבירו) התחלפות השגחה כמו שהיא בבעלי חיים בין המינים (בין הסוגים הכלליים), ויתחייב מזה שיהיו מדרגות ההשגחה מתחלפות בין אישי (פּרְטִי) האדם כפי התחלפות מדרגותיהם בשלמות, ובעבור זה פעמים יהיה האדם במדרגה שתבא אליו ההשגחה על זה הדרך כשתגיע ההודעה האלהית (הארה עליונה, ענין אלוהי) אל האדם עצמו אם בנבואה ואם בחלום" (ספר העיקרים, מאמר ד פרק יא).

מח. "ואולם ההשגחה האלהית לפי דעתי ולפי מה שאני רואה, היא נמשכת אחר השפע האלהי, והמין אשר נדבק בו השפע ההוא השכלי, עד ששב בעל שכל ונגלה לו כל מה שהוא גלוי לבעל שכל, הוא אשר התחברה אליו ההשגחה האלהית וְשֶׁעָרָה לו כל פעולותיו על צד הגמול והעונש" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יז).

"והבן דעתי עד סופו והעלהו בידך, שאני לא אאמין שיעלם מהשם יתעלה דבר או אייחס לו לאות, אבל אאמין שההשגחה נמשכת אחר השכל ומדובקת בו, מפני שההשגחה אמנם תהיה ממשכיל ואשר הוא שכל שלם, שלמות אין שלמות אחריו, אם כן כל מי שנדבק בו דבר מן השפע ההוא, כפי מה ששיגהו מן השכל, ישיגהו מן ההשגחה, זהו הדעת הנאות אצלי למושכל ולכתובי התורה" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יז).

 « ביאורים והרחבות »

“ועתה השתַּבֵּל (הבן בשכלך) איך הוציאנו זה המין מן הבחינה לידיעת אמתת מה שהביאוהו הנביאים כולם ע”ה, מן ההשגחה האישית (הפרטית) המיוחדת באיש איש (בכל פרט ופרט) כפי שלמותו, ואיך זה מחוייב מצד העיון כשתהיה ההשגחה נמשכת אחר השכל כמו שזכרנו, ולא יתכן שנאמר שההשגחה מינית (כללית), לא אישית (פרטית) וכו’, אחר שאין שם נמצא חוץ לשכל בלתי האישים (הפרטים) ובאלו האישים (הפרטים) נדבק השכל האלהי, אם כן ההשגחה אמנם היא באישים (בפרטים) האלה, והשתכל בזה הפרק ההשתכלות הראוי לו וישלמו לך פינות התורה כולם בו” (מורה נבוכים, חלק ג פרק יח).

“והוא שאנחנו כבר בארנו בפרקי ההשגחה, כי כפי שיעור שְׁכָל כל בעל שְׁכָל - תהיה ההשגחה בו, והאיש (והפרט) השלם בהשגתו אשר לא יסור שכלו מהשם תמיד, תהיה ההשגחה בו תמיד, והאיש (והפרט) שְׁלֵם ההשגחה אשר תפנה מחשבתו מהשם קצת עתים, תהיה ההשגחה בו בעת חשבו בהשם לבד, ותסור ההשגחה ממנו בעת עסקו, ולא תסור ממנו אז כסורה ממי שלא ישכיל כלל, אבל תמעט ההשגחה ההיא, אחר שאין לאיש ההוא השלם בהשגתו בעת עסקו שכל בפועל (שכל שהשתלם מן הכח אל הפועל), ואמנם הוא אז משיג בכח קרוב, והוא דומה בעת ההיא לסופר המהיר בשעה שאינו כותב. ויהיה מי שלא השכיל השם כלל כל עיקר כמי שהוא בחושך ולא ראה אור כלל, כמו שבארנו באמרים זרשעים בחשך ידמו’. ואשר השיג וכוונתו כולה על מושכלו כמי שהוא באור השמש הבהיר. ואשר השיג והוא מתעסק, דומה בעת עסקו למי שהוא ביום המעונן, שלא תאיר בו השמש מפני העב המבדיל בינו ובינו” (מורה נבוכים, חלק ג פרק נא). וראה גם שו”ת מהר”ם אלשקר סימן קיז ד”ה עוד כתב שם והיותר מפורסם וכו’.

“אם כן, מי שהשלים נפשו כפי הכח הניתן בו יותר, ראוי שתדבק בו ההשגחה האלהית יותר, ומי שלא ישלים נפשו ויאבד הכח השכלי שנתן בו, הנה הוא שב במדרגת הבעלי חיים וראוי שתסתלק מעליו ההשגחה האלהית. ומכאן ראייה חזקה על שההשגחה האלהית דבקה בבעל שכל כפי שלמותו, כמו שנדבקה בתחלת יצירת המין האנושי השגחה יתירה בו על זולתו מן המינים לתת לו ההכנה ההיא” (ספר העיקרים, מאמר ד פרק י).

הרי לנו, שככל שהאדם עסוק יותר בתורה ובחוכמתה, כך הוא מושגח יותר בהשגחה פרטית מיוחדת לפי מדרגתו, וראה באות הבאה.

מט. "כללו של דבר, כי תורתנו נחלקת בין היראה והאהבה והשמחה, תתקרב אל אלהיך בכל אחת מהנה" (כוזרי, מאמר ב אות נ).

וכותב רבי חסדאי קרשקש: "ואמנם השלישי, אשר יסודו פחיתות מדרגת האדם ביחס אליו ית', אשר לזאת הסיבה יחשב (מסיבה זו היינו חושבים את) היותו רחוק מאד שישגיח בו (באדם). הנה אין התרו (הבנת הענין על בוריו) גם כן ממה שיקשה (אין פתרונו קשה), אחר שיתאמת שהש"י ממציא ומחדש תמיד הנמצאות ברצונו (הוא ית' מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית בכוונה וברצון), ואין ענין הרצון לדבר מה, זולת אהבתו הדבר הנרצה (הרצון לעשות דבר מה הוא מחמת אהבת הדבר הנרצה). ואיננו רחוק שהדבר האהוב אצלו, שיהיה מושגח ממנו (את מה שאוהבים, עליו משגיחים), איך שיהיה יחסו אליו, קרוב או רחוק, ואפילו בתכלית הרחוק. ויתחייב (ומוכרח) מזה, שהיותר אהוב אצלו, יהיה מושגח יותר. ולחיות היותר חשוב, ראוי שיהיה יותר אהוב אצלו, והיה היותר חשוב מהנמצאות השפלות, הוא האדם, היה ראוי להיותו ממנו יותר מושגח.

ולזה הוא מבואר, שהספק הזה, שיסודו היחס הרחוק אשר בין הש"י והאדם, איננו מה שיחייב היותו בלתי מושגח ממנו (היות שהיותר חשוב בבריאה הוא האדם וממילא ברור שהוא אהוב ומושגח יותר הגם שיש ריחוק בעצם בין בורא לנברא אבל יש קרבת ה' והשגחה). ולפי שההשגחה הזאת (היא) מצד האהבה מהבורא אל ברואיו, מבלי בחינה אל ההשכלה כלל (ההשגחה היא מפאת שה' אוהב את האדם בגלל מעשיו הטובים ואהבתו את ה', ולא מחמת שהוא משכיל וחכם), כמו שיתבאר עוד בכלל החמישי מזה המאמר בגזירת הצור, הוא מבואר, שהספק שחידשו (רלב"ג) ברשע אשר קנה מהמושכלות, אם היה שיענש עונש נפשי הנה כבר היה מגיע רע בעצמות מהש"י, איננו ממה שיקשה, שהוא, ואם כבר הותר במה שקדם, מצד היות הרע ההוא, צדק ויושר אלהי, שהוא הטוב הגמור, הנה כבר הותר לפי האמת בעצמו, שלסיבת רשעו הוא הנקצף המרוחק, אחר שאין האהבה לסיבת ההשכלה (לכן לא מועיל לרשע שהוא חכם משכיל, כי הוא רשע ומרוחק מה'). ולזה היה העונש טבעי ועצמותי לנפש ההיא, ואין לה חוק בו יתברך, ישנה לטוב מטבעה ועצמותה" (רבי חסדאי קרשקש, ספר אור ה', מאמר ב, כלל ב, פרק ד).

עוד כותב רח"ק: "לפי שהוא ידוע, שהש"י מקור ומבוע מהשלמויות כולם, והוא יתברך לשלמותו, אשר הוא עצמותו (שלמות בעצם), אוהב הטוב, למה שנראה מפעולותיו, בהמצאת המציאות בכללו והתמדתו וחידושו (את

המציאות) תמיד, וזה אמנם ברצונו הפשוט (כלומר, עצמות רצונו האינסופית), היה בהכרח אהבת הטוב משיג עצמי לשלמותו (אדם שאוהב את הטוב האלוהי זהו הכשרה לשלמותו העצמית), ויתחייב מזה, שכל אשר יהיה השלמות (של האדם) יותר גדול (ממילא) יהיה האהבה והערבות (של ה' בו) בחפץ יותר גדול.

והנה, זה מסכים מאד אל מה שבא בתורה, כי בְּזָכְרוֹ אהבת האבות לשי"ת, הזכיר 'אהבה', ובזכרו אהבת השם לאבות, הזכיר 'חשק', שיורה על חוזק האהבה, אמר (דברים י, טו) 'רק באבותיך חשק ה'', וזה מה שיורה על מה שאמרנו. שכבר יראה, שלפי מדרגת הטוב האהוב (לפי זה) תהיה מדרגת האהבה (מה' אליו), וכל אשר הטוב יותר גדול, תהיה האהבה יותר גדולה.

וכאשר יהיה הטוב בלתי בעל תכלית בגודל (טוב אינסופי, כפי שהוא אצלו ית'), היה ראוי שתהיה האהבה (גם היא) בלתי בעל תכלית (אהבה עולמית מלאה, מקיפה ואינסופית לכל עושי הטוב), ולזה יחשב, שאהבת האדם לשם יתברך ראוי שתהיה יותר עצומה לאין תכלית (אינסופית), אשר בעבור זה היה ראוי, שיוזכר שם ה'חשק' באהבת האבות לשי"ת, ושם ה'אהבה' באהבתו אותם. אלא שְׁלֵמָה שהיתה האהבה משיג עצמי לשלמות, והיה שלמותו יתברך עצום לאין תכלית, לזה ראוי היות אהבתו אל הטוב יותר עצומה, ואם היה שהטוב האהוב שפל במדרגה (אפילו שהאדם במדרג ברואי מעלה הוא נמוך מאוד ביחס המדרג) מאד" (ספר אור ה', מאמר ב, כלל ו, פרק א).

ועוד כותב: "ולפי שהתבאר בשלישית, שהאהבה והערבות בה (היא) זולת ההשכלה, הנה העצמי לשלמות הנפש (השלמות העצמית של נפש האדם) הוא דבר זולת ההשכלה, והיא (שלמות האדם הוא) האהבה (אהבת ה' אותו, ואהבתו את ה')."

ולפי שהוא מבואר ממנה, שהיא תחייב דבקות בשם יתברך (האהבה היא חשק, כמו חשוק וחשוקתו, והיא האהבה והדבקות בה'), למה שהוא מבואר גם בדברים הטבעיים, שהאהבה וההאותות (והסימנים) בהם הוא סיבת שלמותם ואחדותם, עד שהיה מהקודמים מי שיראה, שהתחלת ההויה היא האהבה והקיבוץ, והתחלת ההפסד - השנאה והפירוד, וכל שכן בדברים הרוחניים, שהאהבה וההאותות ביניהם - דבקות ואחדות. ואחר שהתבאר במה שקדם, ויתבאר עוד במאמר השלישי בגזירת האל, שאהבת השי"ת אל (את) הטוב (היא) עצומה (כי היא אהבה עולמית אינסופית), הוא מבואר, שכל אשר תהיה

— ביאורים והרחבות —

האהבה בין הש"י ובין האדם יותר גדולה, יהיה הדבקות יותר חזק ויותר גדול" (ספר אור ה', מאמר ב, כלל ז, פרק א).

וכן: "זהנה נתבאר בקבלה בפירוש, שקבלת התפילה תהיה ביחוד לְדָבֵק העובד, ואם אין מדרגתו גדולה בחכמה - רצוני לומר בחכמת התורה - יותר מהגדול בחכמה, אלא שאיננו באותה מדרגה מהעבודה.

ובגמרא ברכות (לד, ב) בא מעשה יורה על אמיתת מה שאמרנו, והוא אמרם, כשחלה ריב"ז וכו', אמרה לו אשתו, וכי ר' חנינא גדול ממך? אמר לה, הוא דומה לעבד לפני המלך ואני דומה כשר לפני המלך. וראוי שיובן, שהשררה ההיא על צד מדרגתו בחכמה יותר מרבי חנינא, אלא שהיה רבי חנינא פרוש ועובד בהתמדה, ולזה היתה תפלתו יותר נשמעת" (אור ה', מאמר ג, חלק ב, כלל א, פרק ב).

הרי, שגם אדם שאיננו במדרגת העיון בתורה תמיד וביכולת להיות תלמיד חכם, כגון נשים, קטנים ובעלי בתים שאינם פנויים לעסוק כל היום בתורה - אך אם הם עובדי ה' ואוהבי ה' ומצוותיו באהבה רבה ובשמחה ובעבודה, הרי שהם דבקים בו ית' והוא משגיח עליהם בהשגחה פרטית מיוחדת. וכעין זה כותב רבי משה אבן תבון (ספר לווית חן, סתרי האמונה, עמ' מב): "אבל זאת ההשגחה אינה מצד השתדלות האדם ומצד החכמה האנושית, אבל (אלא) מצד העבודה והאהבה והדבקות הנמשכים אחר הידיעה והחכמה האלוהית, הנמשכת אחר הידיעה האנושית".

אם כן הרמב"ם מדגיש את השכלת התורה והעיון המחשבתי, ורבי חסדאי מדגיש את האהבה זולת ההשכלה, את האהבה העולמית האינסופית של ה', ואת אהבת האדם את ה' על ידי עשיית הטוב באהבה, בעבודת ה' ובדבקות בה'. ויש לומר, שהרמב"ם ורבי חסדאי לא חלוקים בזה, אלא שהרמב"ם מאיר בחכמתו את צד ה'חכמה' (יראה. שערי אורה, ט), ואילו רבי חסדאי מאיר באהבתו את צד ה'בינה', שהיא אהבה, רחימו (ראה פי' הגר"א לתיקונים, תיקון טז, ד"ה באתערו דשלהובין דאשא), ואלו ואלו דברי אלוקים חיים (להעיר, שלכן, לפי רח"ק הבחירה - ברצון [אור השם, ב, ה, ה], סוד הבינה, אהבה, מדרגת עוה"ב, ואינו לכל אדם, שהיא מדרגה גבוהה, שאם אינו אוחז שם, נופל למטה ה"י).

וכל אחד צריך למשוך על עצמו הקדושה והדבקות בה' מה שאפשר לו ביותר, הן על ידי חכמת התורה באורח שכל והן על ידי עבודת ה' שבלב

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

בדבקות בה' באהבה (ראה גר"א, דברים א, יב), וזהו הביאור במדרש: "בוא וראה איך הקול יוצא אצל כל ישראל: כל אחד ואחד כפי כחו. הזקנים כפי כחן, הקטנים לפי כחן והנשים לפי כחן, ואף משה לפי כחו, שנאמר: 'משה ידבר והאלהים יעננו בקול' (שמות יט), בקול שהיה משה יכול לסבול. וכן הוא אומר: 'קול ה' בכח' (תהלים כט), קול ה' בכחו לא נאמר, אלא 'בכח', בכחו של כל אחד ואחד מהם. ואף הנשים מעוברות לפי כחן, הוי אומר: כל אחד ואחד לפי כחו. אמר ר' יוסי בר חנינא: אם תמזה אתה מן הדבר הזה, למד מן המן, שלא היה יורד לישראל אלא לפי כל אחד ואחד מישראל. הבחורים היו אוכלים אותו כלחם - שנאמר: 'הנני ממטיר לכם לחם מן השמים' (שמות טז). הזקנים - 'כצפיחת בדבש' (שם שמות טז). היונקין - כחלב מן שדי אמם, שנאמר: 'זוהיה טעמו כטעם לשד השמן' (במדבר יא), והחולים - כסולת מעורב בדבש, שנאמר: 'ולחמי אשר נתתי לך סלת ושמן ודבש האכלתיך'" (שמות רבה, פרשת שמות, פרשה ה, אות ט).

וכותב הגר"א על הפסוק 'טוב מעט ביראת ה' מאוּצָר רב ומהומה בו. טוב אַרְחַת יִרְק וְאַהֲבָה שָׁם מְשׁוֹר אָבוּס וְשִׁנְאָה בּוֹ' (משלי טו, טז-יז), פירוש: "טוב מעט וגו' - המעט שיאסוף האדם ביראת ה', הוא טוב יותר ממה שיאצור רב ומהומה בו, מלא מרמות וגזילות.

והעניין הוא, להורות בדרכי לימוד תורת ה' תמימה, כי לפעמים ילמוד אדם הרבה מאוד אבל מלא פניות לכבוד וגאווה ומרמות וקנטור ודומיהן, ובתוך הרוב שלומד יקרה מעט שלמד 'ביראת ה' - אותו מעט הוא יותר טוב מכל האוצר שקיבץ ולמד ומהומה בו.

'טוב ארוחת' וגו' - 'ארוחת' הוא מזונות, כמ"ש 'וארוחתו ארוחת תמיד' וז"ש שטוב לאדם שיהיה לו כדי מזונו ולא יותר וגם אותו המזונות יהיה מאכילת הירק אך אהבה שם, והוא בתורה גם כן מורה להלמוד (ללמוד) מאהבת ה' ית' ב"ה, ממה שיהיה לו שור שלם, וגם יהיה ה'שור אבוּס וְשִׁנְאָה' שם" (פי' הגר"א למשלי שם).

חלק ב

'השגחה פרטית מיוחדת' על אשה

כג. אשה – ככל שְׁרָפָה דבקותה בה' על ידי האדרת לימוד התורה ועידודה את בעלה ובניה לכך^[נ], צניעותה, יראתה ואהבתה את ה'^[נא], כך רָפָה ההשגחה הפרטית המיוחדת

« ביאורים והרחבות »

ג. אמר ליה רב לרב חייא: נשים, במאי זכיין לעולם הבא? שהרי ודאי הקדוש ברוך הוא אינו נותן עולם הבא אלא בזכות לימוד התורה. ומבאר הגמרא: באקרויי בנייהו לבי כנישתא – בזכות שהן דואגות ללימוד התורה של בניהן, ומביאות אותן למקום הלימוד בבית הכנסת. ובאתנויי גברייהו בי רבנן – שהן מאפשרות לבעליהן לְשָׁנוֹת בבית המדרש, ששם שונים משנה וגמרא. ונטרין לגברייהו עד דאתו מבי רבנן – ממתנינות לבעליהן, ונותנות להם רשות ללכת וללמוד תורה בעיר אחרת. וגדול המעשה יותר מן העושה, לכן זוכות לעולם הבא בזכות התורה של בניהם ובעליהם (חברותא, גמ' ברכות יז, א).

נא. כותב הרמב"ם: "כי כל מי שהביא עצמו (לידי כך) עד ששפע עליו השכל ההוא (השפע האלוהי), תדבק בו ההשגחה וְיִמְנְעוּ מִמֶּנּוּ הרעות כולם, וכו', ועל זה הענין רמזו החכמים בְּמִזְוֹת מִשֶּׁה, אהרן ומרים, ששלשתם מתו בנשיקה (מיתת נשיקה), שְׁאֵמְרוּ וְיִמְתוּ שם משה עבד ה' בארץ מואב על פי ה', מלמד שמת בנשיקה, וכן נאמר באהרן 'על פי ה' וימת שם, וכן במרים אמרו, אף היא בנשיקה מתה, אבל לא זכר בה 'על פי ה' להיותה אשה ואין טוב לזכור זה הַמְשָׁל בה. הכוונה בשלשתן, שמתו בענין הנאת ההשגחה היא מרוב החשק, ונמשכו החכמים ז"ל בזה המאמר על דרך מליצת השיר המפורסמת, שתקרא שם ההשגחה המגעת עם חיזוק חשק הש"י 'נשיקה', באמרו 'שקני מנשיקות פיהו'" (מורה נבוכים, חלק ג פרק נא). הרי שמבואר ברמב"ם, שגם

עליה, ואם בנוסף לזאת היא גם מפרנסת את בני ביתה – אף על פי שהאשה פטורה מכך – וזאת כדי שבעלה יוכל לעסוק רק בתורה, הרי שהיא כזבולון המפרנס את יששכר, ואז בוודאי ההשגחה הפרטית המיוחדת עליה גדולה לאין ערוך, וממילא על כל משפחתה, ואין קץ לשכרה בזה ובבא, ועל זאת תתפלל כל אשה לה' ית' לעת מצוא, לזכות ולעמוד במדרגה זו^[נג].

ההשגחה על עם ישראל

כד. היחידים עליהם יש השגחה פרטית באופן ישיר^[נג] מאת

❧ ביאורים והרחבות ❧

מרים זכתה לדבקות ולהשגחה זו אע"פ שאיננה בת לימוד תורה, אלא רק מפני דבקותה בה' במצוותיו בשמחה, באהבה וביראה וכדלעיל אות מ"ט בדברי הכוזרי ורח"ק.

נג. ראה לקמן אות פ"ד בענין החזקת תורה. והרשב"א כותב: "על כן, מי שיתעסק בעניני העולם וישוב, לכוונה שיעסוק בתורה מי שמתעסק, נוטל שכר עמו, כי לולי זה – לא יעסוק זה, שצרכי אדם רבים, יכלה האדם ימיו בהם אם יצטרך כל אחד להכין לעצמו. והוא מה שגילו לנו רבותינו ז"ל ממה שכתוב 'שמח זבולון בצאתך ויששכר באהלך', והוא מאמר בן עזאי שאמר כשראה אוכלוסי ישראל 'ברוך שברא כל אלו לשמשני'" (רשב"א, פירושי ההגדות, עבודה זרה ב, א).

נג. ראינו לעיל אות מ"א, שהאומות מושגחים בהשגחה פרטית לקבל שכר ועונש לפי שהם בעלי בחירה אלא שאין זו השגחה ישירה מאת ה', כי מאת ה' הם מושגחים רק בהשגחה כללית ואילו ההשגחה הפרטית עליהם היא על ידי השר שלהם.

עוד כותב רמ"מ משקלוב בפירושו לאדרא רבא 'מים אדירים' (מהדו' תשמ"ז, עמ' כז): "כל הפעולות תמיד בכל עת, והטעם שעשה הקב"ה ב'

אורות אלו (שמש ולבנה), כי הנהגת העולם הם בב' בחינות, בכללות ובפרטות, ובכללות - מנהיג את העולם כולו ברחמים והיינו על ידי השמש שהיא מאירה תמיד אורה בלי הפסק (וראה דברי הרמב"ם לעיל אות י'). והלבנה - היא מאירה בפרטיות לפי העת, כשהיא קרובה לַחֲמָה אז היא אינה מאירה כפי קרובה, וכשהיא רחוקה מן השמש אז היא מאירה יותר כפי ריחוקה, והכל תלוי כפי מקום הארץ, כידוע לבעלי תבונה. ולכן אומות העולם מונין לחמה, שהם נשגחין בהשגחה כלליית, וישראל ללבנה - בהשגחה פרטיית".

ור' אברהם שמחה מאמציסלאב (מבעלי הפנימיות כפי שקיבל מהגר"א, הוא אחיינו של רבי חיים מוואלוז'ין ומי שְׁעָזְרוּ לְהוֹצִיא לְאוֹר אֶת הַנֶּפֶשׁ הַחַיִּים, והוא בעל המכתב המפורסם על רמח"ל, ששמע מפי ר' חיים ששמע מפי הגר"א, מובא בדעת תבונות, עמ' רלו) כותב במאמרו על ההשגחה (נדפס בסוף מגילת רות עם פירוש הגר"א, לקט אמרים עמ' י'): "וקודם מתן תורה שהיתה השגחתו ית' בעולם רק מצד חסד לבד כנ"ל, היתה השגחה כללית, הגם כי ודאי שההשגחה היא תמיד בפרטי פרטיות על כל דבר פרטי בפני עצמו, ועל כל בעלי חיים שבעולם, מקרני ראמים עד ביצי כינים, כל עת ורגע בפרטיות אבל רצה לומר 'כללית', היינו לא לפי ענין מעשי האדם בפרטות, עם רעים ח"ו, אלא מצד חסד עליון, בלי להבחין בין טובים לרעים וכו'".

ומעת נתינת התורה, עיקר השגחתו ית' היא עלינו בפרטי פרטיות, ביושר ובדקדוק לפי ענין מעשינו ביום, רצונו ית' שבתורה בכל יום ושעה לאן נוטים, ומזאת ההשגחה העיקרית משתלשל ומסתבב תמיד בכל יום ורגע גם ההשגחה הכללית על האומות, לא לפי מעשיהם, דלפי מעשיהם לא היו מתקיימים כלל, רק מצד קו החסד לבד, חסד עליון גדול מאוד, שלכן הם שלוים ושקטים" (וראה שם עוד בכל דבריו באריכות כי קשה להעתיק הכל).

וכדבריו כותב רי"א חבר: "וזה סוד ההנהגה, שמובדלים בזה ישראל מכל עובדי אלילים כמ"ש רז"ל 'אדם אתם, אתם קרויים אדם' וכו'. והיינו, שהגויים שלא נתנה להם התורה והמצוות, סיומם והעמדתם הוא בבחינת 'עיוגולים', והיינו, לפי הטבע שניתן בתחילת הבריאה מצד חסדו ית'. והם נקראים בחינת חיצוניות העולם בכללו, מאחר שאינם פנימיות כוונתו ית"ש בבריאת עולמו. אבל ישראל - להם ניתן התורה ומצותיה וכללותיה ופרטותיה, ממש בציור אדם שהוא תכלית מעלת האדם שעליו נברא הכל שיהיה מתנהג ע"פ התורה,

ה' והשגחה פרטית מיוחדת – הם עם ישראל [נד].

« ביאורים והרחבות »

והם נקראים בחינת 'יושר' של העולם שהוא בציור קווין ואברים, שהוא קומה שלימה המסודר ע"פ דרכי התורה ופרטיה. וגם הנהגת הגויים גם כן משתנה לפי ערך שינוי מצב ישראל ועל פי עבודתם, לפעמים להעניש אותם, ולפעמים להיטיב אותם, הכל על פי עומק השגחה הפנימית הזו אשר הוא מסודר על פי התורה ומצות שישראל עוסקים בה.

נמצא, שבאמת ההשגחה העיקרית ההולכת בסדר ציור דמות אדם בכל הפרטים, הוא רק בישראל לבד. ומזאת ההשגחה העיקרית, משתלשל ומסבב תמיד בכל יום ובכל רגע גם ההשגחה כלליות על הגויים, לא לפי מעשיהם, אלא לפי מעשה ישראל שבתוכם. ולכן, בעת שהיו ישראל עושים רצונו של מלכם, היו נתונים עליון על כל גויי הארץ וגו', לפי שהיה מאיר מאד בחינת יושר שלהם באור הפנים עליון" (פתחי שערים, נתיב עיגולים ויושר, פתח ג).

נד. "כאמרם ז"ל במס' סוכה (דף מב) יודע לדבר אביו מלמדו תורה וק"ש, ושאלו בגמרא, תורה מאי היא, ואמרו, 'תורה צוה לנו משה' כו' וק"ש 'שמע ישראל' כו'. והנה שבחרו בב' הפסוקים האלה להיות, כי בהם כלולים רוב פינות עיקרי התורה. בפסוק שמע ישראל כלול מציאות האל והיינו ה'. עוד בהיותו משגיח ואפילו השגחה פרטית וזהו פירוש 'אלקינו'. כי עם היות מציאותו מחויב מצד כל העולם כלו והוא היה הוה ויהיה ומהוה כל היות שזהו פי' שם בן ד' בכתבתו (הויה), ועם היותו רבון כל העולמים עליונים ותחתונים שזהו פי' קריאתו באדנות, ומזה יוכרח היות השגחתו כוללת בכל העולם, עם כל זה 'אלוקינו' פירוש: משגיח בפרטיות בנו" (רמ"ק, פרדס רמונים, שער א, פרק ט).

וכותב הגר"א: "ז'כח' נקרא 'אל', לכן נקרא 'אלהים' בלשון רבים, כי הוא סובל הכל ומשפיע לכל אחד ואחד. ונקרא 'אלהי ישראל', וכן 'אלהי אבותינו אברהם יצחק ויעקב', לפי שהיו מושגחים מאתו השגחה פרטיות" (הגר"א, אדרת אליהו, בראשית פרק א פסוק א).

"ברכה - לשון נגלה ונסתר. ושם הוי"ה ברוך הוא הוא מורה על צד עצמותו יתברך, ו'אלהים' הוא מורה על השגחתו על בריותיו, ולכן כתיב בכל

« ביאורים והרחבות »

פרשת בראשית שם 'אלהים' לבדו. ובהשגחה יש שני ענינים: השגחה כללית, דהיינו על כל בריותיו ועל כל העולם בכללות; והשגחה פרטית - שמשגיה על ישראל לבד, וכנגדו הוא שם 'אלהים'. וכן בתורה יש נעלם ונגלה כידוע" (הגר"א, אדרת אליהו, דברים פרק א פסוק ו).

"הענין, שהשגחה פרטית אינה אלא בעם סגולתו, שהוא אדם הפרטי בעולם, וכן בכל העולמות, והוא האדם הישר בעולם, אבל ממנו נמשך ההשגחה כללית לכל העולם והוא בחינת העיגולים, 'ערום שאול נגדו' (איוב כו, ו, ראה רלב"ג), אבל באור פניו - השגחה פרטית, נקרא 'אבדון' (המשך הכתוב שם 'ואין פסות לאבדון'), שנאבד מגמת פניו, שנאמר (בראשית ד, יד) 'ומפניך אסתר' (הגר"א, בליקוט שבוסף ספרא דצניעותא, ליקוט יב).

מבואר כאן בגר"א, שהפסוק 'ערום שאול נגדו ואין פסות לאבדון' (איוב כו, ו) מדבר על השגחה פרטית והשגחה כללית. 'ערום שאול נגדו' - השגחה כללית, 'ואין פסות לאבדון' - השגחה פרטית. ופירושו: השאול, והוא הדרגה הנמוכה ביותר, הוא ערום וגלוי לעיני ה' וגם שם הוא משגיה, אבל היות וזהו שאול, הרי ששם יש השגחה כללית. אבל בני אדם המושגחים בהשגחה פרטית, הם כנגד מגמת פניו של ה' ומחמת דרגתם הם מושגחים בהשגחה פרטית ואין להם כסות להיסתר מפניו ית', כמו שאמר קין לה' 'ומפניך אסתר', שבגלל שהאדם מושגח בהשגחה פרטית, אזי מחמת עוונו ה' מסתיר את פניו ממנו ונאבד ממגמת פניו וזהו 'אבדון', ועם תשובתו אל ה' - יאר ה' פניו אליך ויחנך בהשגחה פרטית מיוחדת.

"כי בשני דרכים מנהיג הקב"ה את האדם לקבל שכר או עונש בעוה"ז, אם שנותן עצה בלב איש להרע לעצמו או לזולתו בגוף או בממון, ולכאורה נראה שהוא גרם לעצמו, אבל היודע ומבין יעריך שהוא 'עצת קדוש ישראל' שמשגיה בישראל על כל פרט ופרט, וזהו שאמר 'עצת קדוש ישראל ונדעה'. ודרך השני שמענישו בענין שנראה בעליל כי הוא מעשה ה'" (הגר"א בפירושו לישעיה ה, יט, מהדורת מה"ק). ואין כאן גזירה וביטול הבחירה אלא רק בחינת 'עצה', ואם ירצה יבחר בטוב.

ונאמר בספר מלכים (א, פרק יח) שאליהו אמר לעובדי הבעל (עע"ז) "עד מתי אתם פוסחים על שתי הסעיפים" וגו'. ואחר כך נאמר 'ויהי בעלות הפמנה ויגש אליהו הנביא ויאמר ה' אלהי אברהם יצחק וישראל היום ינדע פי אתה אלהים בישראל ואני עבדך ובדברך עשיתי את כל הדברים האלה, ענני ה'

עֲנִי וַיִּדְעוּ הָעָם הַזֶּה כִּי אֵתָּה הוּיָה הָאֱלֹהִים וְאֵתָּה הִסַּבְתָּ אֶת לִבְּךָ אֶחְרָנִית, וְתַפְּלֵ אִשׁ ה' וְתֹאכַל אֶת הָעֵלֶה וְאֶת הָעֵצִים וְאֶת הָאֲבָנִים וְאֶת הָעֶפֶר וְאֶת הַמַּיִם אֲשֶׁר בַּתְּעֵלָה לַחֲכָה' (מלכים-א יח, לו - לח). ואחר כך: וַיִּרְא פֶּל הָעָם וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם וַיֹּאמְרוּ הוּיָה הוּא הָאֱלֹהִים הוּיָה הוּא הָאֱלֹהִים' (מלכים-א יח, לט).

ועל כך אמרו בגמרא: "אמר רבי חלבו אמר רב הונא: לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה, שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת המנחה, שנאמר 'זיהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר וגו'. ענני ה' ענני' (ברכות ו, ב).

על דברי הגמ' אלו כותב הגר"א: "אמר רבי חלבו כו' לעולם יזהר כו' שהרי אליהו כו'. הנה אליהו בחינה החמישית ד'עניי ה'" והוא המשלים ליצחק, והוא 'אלהי לצור מחסי', 'בהמות בהררי אלף', 'קנא קנאתי', 'וראה אותו וחי', לכן דוקא בתפלת המנחה.

והענין, כי הם טעו בהשגחה פרטית שנתנו לעובדי גילולים, ולכן הודו שה' הוא אלהים, פי' שהוא משגיח בהשגחה פרטית כמ"ש 'אם ה' הוא האלהים" כו' (פי' הגר"א לברכות ו, ב אות כג).

פירוש, לפי ששם 'אלוהים' הוא השגחה, כמבואר בדברי הגר"א בכמה מקומות (ראה לעיל אות כ"ח), ולכן הוא ית' נקרא 'אלוהינו', כלומר משגיח עלינו בהשגחה פרטית כמבואר בגר"א (ראה להלן אות נ"ה), מבאר כאן הגר"א שזו היתה טעותם, שהם חשבו כי העבודה זרה (הבעל) היא זו שמשגיחה עליהם בהשגחה פרטית וממנה ומכוחה באה עליהם כל הברכה והטובה, אך אחרי שראו שהאש יורדת על עולת אליהו, הודו ואמרו ש"הויה הוא האלוהים", ה' משגיח עלינו בהשגחה פרטית, אך על האומות אין השגחה פרטית, וזוהי מעלת תפילת המנחה, שבשעת תפילת המנחה יש השגחה פרטית מיוחדת כמבואר בגר"א.

עוד כותב הגר"א: "הן חמש דרגין כסדר, מלמטה למעלה, שהם כלל העולמות שהקב"ה מנהיג כולם, וכמו שנאמר אצל אליהו (מ"א יח, לט) 'ה' הוא האלהים, ה' הוא האלהים'. 'ה' הוא האלהים' - לתתא, 'ה' הוא האלהים' - לעילא. מפני שהיו יודעין שה' הוא האלהים לעילא, אבל בזה לא היו יודעים שה' הוא האלהים לתתא, שהיו סוברים שהם ככל האומות, והם לא ידעו שלכך נקרא (בראשית לג, כ) 'אלהי ישראל' מפני שהוא על ישראל

הכוונה בברכות - השגחה פרטית וכללית

כה. רבינו הגר"א כותב, שבמאה ברכות שאנו מברכים בכל יום, עלינו לכוון - וזאת מאה פעמים ביום! - את הכוונה הבאה: "ברוך אתה הויה אלוהינו", ברוך אתה ה' (הויה) המשגיח רק עלינו עם ישראל בהשגחה פרטית (אלוהינו). "מלך העולם" - ואילו על שאר אומות העולם אתה משגיח רק בהשגחה כללית, וזהו 'מלך העולם', שהוא ית' מושל עליהם שלא בהשגחה פרטית כמו עלינו עם בחירו, אלא באמצעות שרי מעלה^[יה] והמזלות^[גי].

« ביאורים והרחבות »

ביחוד, וזהו שאמר (ד, כ) 'ואתכם לקח' גו', ולכך נקרא 'אלהי ישראל' - אף שהוא שליט בכל העולם. ונקרא אלהי אבות, מלמעלה, וכמו שאמרו (בר"ד מז, ח) האבות הן המרכבה כו', וזהו שנאמר (שמות טו, ב) 'זה אלי ואנוהו אלהי אבי' כו'. וכנגדן אמר ארבעה דברים: 'הרבה אתכם' - בארץ. 'ככוכבי השמים' - בשמים. 'יסף עליכם' - דרגא דמשה. 'זיברך' (הגר"א, אדרת אליהו, דברים פרק א פסוק יא).

נה. "וזה שאנחנו אומרים, ה' אלוהינו מלך העולם, עלינו משגיח בפרטות, כמו (שמות ב, כה) 'זידע אלהים' (לשון חיבור ונישואין) ידיעה פרטית ושל חיבה, ועל כל האומות הוא 'מלך העולם', כמו שנאמר (תהילים קג, יט) 'זמלכותו בכל משלה', לכן נקרא 'מלך הגויים', כמו שנאמר (ירמיה י, ז), 'מי לא יראך מלך הגויים' (הגר"א, אדרת אליהו, בראשית פרק א פסוק א).

"ולכך אומרים בברכה 'אלוקינו', הוא המשגיח שלנו בפרטות - מכל מקום הוא 'מלך העולם' כמו שנאמר 'זמלכותו בכל משלה' ולכן נקרא 'מלך הגויים' (חומש הגר"א, מהדו' קרויזר, אדרת אליהו מכת"י, בראשית א, א עמ' י).

"ושם 'הויה' ברוך הוא מורה על צד עצמותו ית', ו'אלהים' הוא מורה על השגחתו על בריותיו, ובהשגחה יש שני ענינים: השגחה כללית, דהיינו על כל בריותיו ועל כל העולם בכללותו. והשגחה פרטית שמשגיח על ישראל לבד.

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

ולכן אומרים בכל ברכה 'השם אלהינו מלך העולם', דהיינו 'הויה' - מצד הנעלם, ו'אלהינו' - שהוא משגיח עלינו בפרטות, ו'מלך העולם' - שאף על פי שמשגיח עלינו בפרטות, משגיח גם כן על כל העולם כולו בכללות ומושל עליהם" (הגר"א, אדרת אליהו, דברים א, ז).

"אלהי ישראל' מפני שהוא על ישראל ביחוד, וזהו שאמר (ד, כ) 'זאתכם לקח' גו', ולכך נקרא 'אלהי ישראל' - אף שהוא שליט בכל העולם" (הגר"א, אדרת אליהו, דברים א, יא).

"וענינם, כי ההשגחה בבני אדם והיכולת ביד האל, וכל שכן ישראל שהשגחתו תמיד עליהם לפיכך אמר 'כן אתם בידי ישראל'" (רד"ק ירמיהו פרק יז).

"אמר, הלא תתמה באמרי לך, כי גם ליחיד יברך הוא ית' בעצמו ולא על ידי שליח, כי תאמר בלבבך היתכן כי אל רבים עמים לא יחשיב הוא יתברך להרע או להיטיב להם או להנהיגם על ידי עצמו רק על ידי שר או מזל, ולאחד מישראל אפילו יחיד ייטיב לו הוא יתברך על ידי עצמו, באופן כי תהיה כמהרהר בלבך על השגחתי בעצמי אפילו ליחיד מישראל. אל תחוש, כי דע לך אתה היחיד מישראל, כי ברוך וחשוב תהיה מכל העמים יחד, כי את כולם יתן תחת שרים ומזלות, ואותך אפילו יחיד יברך מאתו ובידו יתברך.

והמופת שכן הוא להחזיק אמונה זו בלבך הוא, כי הלא אראך, כי לא יהיה בך עקר ועקרה ובבהמתך. והוא, כי כל אומה ולשון המושפעים רב טוב בעולם הזה מכל גויי הארץ, גם כי שפע רב טוב להם, לא יבצר מהימצא בהם עקר ועקרה ובבהמתם, אך אתה לא יהיה בך עקר ועקרה אפילו אחד ובבהמתך, אך אין זה כי אם שהעמים שתחת שר או מזל, אין בהם השגחה בפרטות, ועל כן גם כי יושפעו טובה והצלחה דרך כלל לא יחסר מהיות עקר פרטי או עקרה ובבהמתם, אך אתה ישראל שגם כל יחיד בפרטות מושפע מאתו יתברך לא ימצא אפילו אחד בכך עקר או עקרה ואפילו בבהמתך, הנה כי בהמתך חשוב לפני מאותם האומות" (ר"מ אלשיך, פרשת עקב. ומה שכתב בתהילים קד, י ובאיוב לט, ה על השגחה פרטית בבעלי חיים אין כוונתו שם אלא כפי שמבאר כאן, שה' משגיח על פרטי פרטים של בעלי החיים אבל לא בהגדרת השגחה פרטית. ובלשונו השגחה פרטית היא "השגחה בפרטות" כלשונו כאן, והשגחה על פרטים ופרטי פרטים מצד השגחה גמורה שיש על

— ביאורים והרחבות —

כל הבריאה היא נקראת בלשון האלשיך 'השגחה פרטית' וצריך לשים לב לכך, שאם לא כן סותר את דבריו).

"ולחיות כלל אומתנו, העם שבחר השם לנחלה לו, היתה השגחתו בהם, אם בזולת אמצעי, ואם באמצעות נביאיו וחכמיו, אשר תתחייב ממנה הישרה מיוסדת ומוגבלת ומתייחסת למדרגת המושגחים בשלמות, כפי העת והמקום. והיתה השגחתו ביתר האומות באמצעות הגרמיים השמימיים, אשר תתחייב ממנה הישרה כוללת, בלתי מתייחסת למדרגת המושגחים בשלמות כפי העת והמקום.

וזה ממה שיראה ממנו, שהגלגלים למטה במדרגה מהחכמים. למה שיראה, שכל אשר תהיה הישרתו יותר מתייחסת, מדרגתו יותר גבוהה. ואל הדעת הזאת נמשכו קצת חכמינו. ואיך שיהיה, נתאמת כפי התורה והקבלה האמיתית, שהאמצעים יתחלפו בהתחלף המושגחים" (ספר אור ה', מאמר ב, כלל ב, פרק א).

"הדרך שביארנו כיוצא בו שם בפ' כ"ד כ"ט ל' עמוד עליו כי הוא פלא. ועל כל אלה יביאהו אלקים במשפט, תורה אחת לכל מין האדם, אלא שיש לזרע ישראל השגחה אישית (פרטית), בקטן כגדול, אין נגרע. ומלת 'אך' מיעוטא הוא, כי יש ויש לאחרים השגחה כוללת מליאה וגדושה, רק המיוחדים שבהם, מלכיהם ושריהם, אשר המה מושגחים דרך פרט לתועלת הכלל" (הרמ"ע מפאנו, מאמר הנפש, חלק ב, פרק י).

"לפי שאינו משפיע על האומות כי אם ע"י אותם האמצעיים בסדר מוגבל טבעי, ומזה הצד הוא יתברך בהם סיבה רחוקה 'אלהי האלהים', אבל בישראל הוא משפיע קרוב ומשגיח בהשגחה פרטית מבלי אמצעי, ולכן נקרא אצלם (אצל ישראל) 'אלהים' לבד, 'והייתי להם לאלקים', 'אני ה' אלהיכם' (שמות כט, מה-מו) להורות על שלילת האמצעיים" (ספר מעיני הישועה לר"י אברבנאל, מעיין ח תמר ז).

"וכמו שיש עשר ספירות דעגולים, עשר מיני חכמות כלליות וכן השגחתו ית"ש על ידי עשר בחינות - כן יש עשר ספירות דיושר, השגחה פרטיות על ישראל שהן כלל הכל בפרטות, ולכן ר"ת של הע"ס, כח"ב גג"ת נה"ם, (הוא בגימטריה ישראל"ל, ומאלו עשר ספירות בוקע הקו, בקו המדה לישראל בפרטות, בעלי חכמה, בעלי בינה" (רמ"מ משקלוב, דרושים על סדר ההשתלשלות, דף רפב).

ו"עבודתם בב' מדריגות, א) במעשה, ב) במחשבה, לייחדו ולאהבה וליראה שמו ולקיים כל מצוה לעשות נחת רוח ליוצרו לקיום ציוויו. וכמו כן ענין התקשרותו ית' לישראל גם כן בב' אלו: א' בהשגחה פרטית, שמתנהג עמהם לפי מעשיהם ע"פ התורה, והב' באהבה ובמחשבה, והיינו שאם עבודת ישראל במעשה, ולא במחשבה זכה, אז השגחתו ית' ג"כ להם במעשה, בהסתר פנים, בניסים נסתרים" (רי"א חבר, ספר ביאורי אגדות, אפיקי ים, מנחות דף לה ע"ב).

"ויום השמיני עצרת תהיה לכם פר אחד וגו' - נגד ישראל, גוי אחד בארץ. והענין כתבתי במקום אחר באריכות, שכל האומות מתנהגים ע"י שבעים שרים וע"י המזל והטבע, וישראל מתנהגים בהשגחה פרטית מאתו יתברך לבד" (רי"א חבר, ספר יד מצרים, פירוש הגדה של פסח).

נו. על הפס' "והיו למאורות ברקיע השמים להאיר על הארץ" (בראשית א, טו) כותב הגר"א: "להאיר על הארץ" - להתנהג בו 'גבולות עמים' (דברים לב, ח) שהם 'למספר בני ישראל', מנהיגים את הארץ והגוף, אבל ליבא (לב) ישראל - אין מזל לישראל' (שבת קנו, א), שהן למעלה מן הטבע, ומתנהג באור דנהיר בה" (אדרת אליהו, ע"ד הרמז, מהדו' קרויזר, בראשית שם).

וכותב שם על כך רי"א חבר לפרש: "וזהו ההפרש שבין ישראל לגוים שהגויים הם תליין בכוכבים ומזלות - המאורות התחתונים, כמו שנאמר אשר חלק הויה לכל העמים' (דברים ד, יט) וכו', וכן הם תלויים במזל, אבל ישראל הם בסוד אור הפנימי של המאורות (ליבא, לב, פנים) ולכן הם למעלה מן המזל, והוא סוד מה שאמרו (בר"ר א, ד) 'ישראל עלה במחשבה' (חכמה, ראה שערי אורה, ט) והוא השכל במוחא למעלה" (באר יצחק ע"ד הרמז, שם).

וכן: "ברוך תהיה מכל העמים". יותר מכל העמים. אפילו בברכת הארץ שהיא תחת המזלות בירך את ישראל שיהיו מושפעים יותר מכל האומות שהמה תחת ממשלת המערכה" (הגר"א, אדרת אליהו, דברים ז, יד).

"וכן, אין מזל לישראל', וזהו 'בגלגלוי', והן 'נהירין', שמאירין באור אין סוף שאין מפסיק, דה'טהירו' מאיר עליהם" (באור הגר"א על תקו"ז, תיקון יא מתיקונים אחרונים, ד"ה בגלגלוי טהירין).

"והענין, כי כל האומות פלחי כוכביא, יש להם מזל כפי הכוכבים, אבל ישראל כשהן מונין ללבנה אין להם מזל ולכן כשהם יורדין יורדין עד עפר, וכשעולין עולין כו' בהשגחה פרטית שהוא למעלה מן המזל" (באור הגר"א

ההשגחה על צדיקים

כו. הצדיקים מבני ישראל, ה' משגיח עליהם בהשגחה פרטית מיוחדת, לפי דרגתם, ופעמים שאף עושה להם ניסים גלויים^[נז]. והיא הברכה אותה מברכים הכהנים את העם

— ביאורים והרחבות —

על תקו"ז, תיקון ו מתיקונים אחרונים). וראה עוד בביאור הגר"א למשלי י"ב, ב' ובביאורו להיכלות, יהל אור, בראשית דף י"ז טור ד' מדפי הספר ד"ה מהאי היכלא.

נז. "כשיוודע זה יהיה נודע גם כן, שהשפע האלהי הנמצא מדובק במין האדם, ר"ל השכל האנושי, אמנם הוא מה שנמצא מן השכלים האישיים (הפרטיים), והוא מה ששפע על ראובן ושמעון ולוי ויהודה, ואחר שהוא כן, יתחייב לפי מה שזכרתיו בפרק הקודם, כי אי זה איש מאישי (איזה פרט מפרטי) בני אדם שהשיג מן השפע ההוא חלק יותר גדול כפי הכנת החומר שלו וכפי התלמודו (השתלמותו, כן) תהיה ההשגחה עליו יותר בהכרח, אם ההשגחה היא נמשכת אחר השכל כמו שזכרתי, ולא תהיה אם כן ההשגחה האלהית בבני אדם כולם בשווה, אבל יהיה יתרון ההשגחה עליהם כיתרון שלמותם האנושי זה על זה, ולפי זה העיון יתחייב בהכרח שתהיה השגחתו בנביאים עצומה מאד ולפי מדרגותם בנבואה, ותהיה השגחתו בחסידים ובטובים כפי חסידותם וישרונם, אחר שהשיעור ההוא משפע השכל האלוהי הוא אשר שם דבר בפי הנביאים, והוא אשר ישר מעשיהם הטובים והשלים חכמות החסידים במה שידעו" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יח).

"וכן יש ראייה גדולה על ההשגחה - מן המטר היורד בתפלת הצדיקים והחסידים שבכל דור ודור (רומז כאן לנס שחולל רבו רבי חסדאי קרשקש, ראה המעשה ב'צורר המור' לר"א סבע, פרשת בחוקותי), ומצד ההשגחה האלהית שהיא דבקה בהם בכל איש ואיש כפי שלמותו, או ברבים כפי שלמותם. וכן אמר דוד 'ביום קראתי ותענני תרהיבני בנפשי עוז' (תהלים קלח, ג), כלומר אות חזק על ההשגחה. וכן משה רבינו הביא ראייה על ההשגחה מקבלת תפלת הרבים, ואמר (דברים ד, ז) 'כי מי גוי גדול אשר לו אלהים

קרובים אליו כה' אלהינו בכל קראנו אליו" (ספר העיקרים, מאמר ד פרק ח).

"איך אעלה ומי ילך עמדי בדרך, בודאי צריך להנהגתך בדרך. ובפרשת משפטים אמר (כג, כ) 'הנה אנכי שולח כו' לשמרך בדרך ולהביאך, ואתה אמרת ידעתך בשם' הוא השגחה פרטית עלי בכל עת בלבד, וזו היא מדרגה גדולה" (הגר"א, אדרת אליהו, שמות פרק לג פסוק יב).

"לפי שעם היות ה' ברוך הוא משגיח בפרטי בני אדם ויודע כל מעשיהם וכל אשר יקרה להם טוב או רע בגזרתו ובמצותו לפי זכותן או חיובן, וכענין שאמרו זכרונם לברכה (חולין ז, ב) 'אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה, אף על פי כן צריך האדם לשמור עצמו מן המקרים הנהוגים בעולם, כי האל ברא עולמו וּבְנָאוּ על יסודות עמודי הטבע, וְגָזַר שיהיה האש שורפת, והמים מכבין הלהבה, וכמו כן יחייב הטבע שאם תיפול אבן גדולה על ראש איש שתרצץ את מוחו או אם יפול האדם מראש הגג הגבוה לארץ - שימות. והוא ברוך הוא חנן גופות בני אדם ויפח באפיו נשמת חיים בעלת דעת לשמור הגוף מכל פגע ונתן שניהם, הנפש וגופה, בתוך גלגל היסודות והמה ינהגם ויפעלו במ פעולות. ואחר שהאל שְׁעָבַד גוף האדם לטבע, כי כן חייבה חכמתו, מצד שהוא בעל חומר, ציוהו לשמור מן המקרה, כי הטבע שהוא מסור בידו יעשה פעולתו עליו אם לא ישמר ממנו.

ואמנם יהיו קצת מבני אדם אשר המלך חפץ ביקרם לרוב חסידותם ודבקות נפשם בדרכיו ברוך הוא, המה החסידים הגדולים אשר מעולם אנשי השם כמו האבות הגדולים והקדושים והרבה מן הבנים שהיו אחריהם כמו דניאל חנניה מישאל ועזריה ודומיהם, שמסר האל הטבע בידיהם, ובתחלתם היה הטבע אדון עליהם, ובסופן לגודל התעלות נפשם נהפוך הוא שיהיו הם אדונים על הטבע (כמו 'משה איש האלוהים', 'בעלה דמטרוניתא', ראה לעיל אות ט"ו בדברי הגר"א), כאשר ידענו באברהם אבינו שהפילוהו בכבשן האש ולא הוזק, וארבעת החסידים הנזכרים ששמו אותם לגו אתון נורא יקידתא, ושער ראשיהון לא איתחרך. ורוב בני אדם בחטאם לא זכו אל המעלה הגדולה הזאת, ועל כן תצוונו התורה לשמור משכנותינו ומקומותינו לבל יקרנו מות בפשיעותינו ולא נסכן נפשותינו על סמך הנס" (ספר החינוך, פרשת כי תצא, מצוה תקמו. וראה כן באריכות בעקידת יצחק, שער נו).

— ❖ ביאורים והרחבות ❖ —

"מצוה אחת שהוא עושה הוא מכריע עצמו וכל העולם כולו לכף זכות, וכן בעבירה, וזה המאמר, עם היותו נאמר להשתדלות הערה לבד, רמז בו על השגחה בפרט ובכלל, להיגמל הצדיק בהשגחה פרטית" (חבור התשובה למאירי, משיב נפש, מאמר שני, פרק א).

"נמסר ונוהג כפי מערכת הכוכבים, אם לא שעבודת הש"י תבטל הרושם המתחייב ממנה. ונמשך מזה, שאם לא יחזק זכות האדם כל כך שתשתנה המערכת בשבילו. או שיהיה מושגח בהשגחה פרטית דבקה, עד שישים הש"י בלבו לעשות איזה פועל, יגן בעדו מרעת המערכת" (דרשות הר"ן, הדרוש השמיני).

"בזמן מגיפה הצדיק אף שילך בשווקים וברחובות לא ינזק, והרשע אף שיתחבא במערות ובמחילות עפר ינזק ולא יועיל לו, אבל הבינונים צריכים להתחבא" (הגר"א, על שבת נד ע"ב).

"והנה על זה הוא גם כן תפילת כל הצדיקים תמיד, שלא ישלוט הטבע עליהם אלא שיתנהג כל אחד רק ממנו ית"ש תמיד בהשגחה פרטית על כל פרטי עניניו אשר בכל רגע ורגע, בלי הפסק, והוא מה שאמר יעקב אבינו ע"ה, 'זוהיה הויה לי לאלהים' כי 'אלהים' הוא גימטריה כמספר 'הטבע' (ספר שערי הלשם, חלק א, סימן יב, פרק א).

"יָדַע' פירושו, לזכור חפץ על פי סימניו המובהקים, להכיר. לגבי היחס בין איש לאשה מציין אותו שורש את קרבת היחסים של חיי האישות. ביחס האלהים אל האדם הוא מציין את ההשגחה הפרטית, וכו'. הצדיקים, המקדישים את עצמם להיות כלי שרת לרצון ה' עלי אדמות ורואים את עשיית רצונו כמטרה יחידה לחייהם ולמעשיהם, ומשליכים את יהבם וכל צרכיהם על ה' המכלכלם, הרי גם הוא ית' הולך לפנייהם בהנהגתו המיוחדת ומשגיח עליהם בהשגחתו הפרטית. השגחה פרטית זו נקראת - 'ידע' (רש"ד הירש, בראשית יח, יז).

ומחמת השגחה זו אמרו בגמרא, "שהקדוש ברוך הוא מדקדק עם סביביו אפילו כחוט השערה" (בבא קמא נ, א. 'סביביו' - 'צדיקים הדבקים בו', רש"י), כענין מיתת בנו של רבי חנינא בן דוסא בצמא (ב"ק שם), כדי שלא יסזו מדרך יושרם, והיא מידת מלכותו ית', צדק תתאה, המשמרת אותם מלחטוא, ראה שערי אורה, שער א בכינוי 'צדק', צדק ילין בה, וראה להלן אות ס"ד.

'ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום' שתהיה עליהם השגחה פרטית מיוחדת כשל הצדיקים [נט].

ההשגחה על נשברי לב

כז. עניים, נשברי לב ונדכאי רוח יש עליהם השגחה פרטית מיוחדת לפי דרגתם כמו על הצדיקים, בגלל דלותם, שברון ליבם והיכנעותם לה' ולרצונו [נט].

ההשגחה על בני תורה

כח. בחור בן ישיבה גיבור חיל ואיש מלחמה הגובר על יצרו [ס] ושקוע בעסק התורה, וכן תלמיד חכם (כלומר, צדיק),

— ביאורים והרחבות —

נח. "ו(המונח) 'פנים' - גם כן שם ההיזהר (הדאגה) וההשגחה, 'לא תשא פני דל', 'ונשוא פנים', 'אשר לא ישא פנים' וכו', וזה הרבה. ולפי זה הענין גם כן נאמר 'ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום', רצה לומר, ללוות השגחתו אלינו (שההשגחה תלווה אותנו)" (רמב"ם, מורה נבוכים, חלק א פרק לז).

נט. "ההשגחה בחכמים הזכיר אותה דוד ע"ה בפסוק 'קרוב ה' לכל קוראיו', יכול לכל? ת"ל 'לכל אשר יקראוהו באמת', באמת ממש. ור"ל לכל מי שישגח לדעת האמת, והבן זה. וכשם שההשגחה היא על החכמים כך היא על העניים המרודים הה"ד (תהלים לד, ז) 'זה עני קרא וה' שמע ומכל צרותיו הושיעו', וכתוב (תהלים כב כה) 'כי לא בזה ולא שקץ ענות עני ולא הסתיר פניו ממנו ובשוועו אליו - שמע', והרבה כיוצא בזה.

וכשם שההשגחה היא על שתי כתות אלו, כת החכמים מצד חכמתם וכת עניים מצד דלותם, כך ההשגחה על נשברי לב ונדכאי רוח מצד שברון לבם, הה"ד 'קרוב ה' לנשברי לב ואת דכאי רוח יושיע'" (תורת המנחה, פרשת שלח, דרשה נ"ח, עמוד 517). ושברון הלב מביא לידי הכנעה בפני הדר גאונו ית'.

ס. על הפסוק 'שחת לו לא בגיו מומם דוד עקש ופתלתל' (דברים לב, ה)

כותב הגר"א: "ומפני שיש שלשה כללי עבירות, גילוי עריות, עבודה זרה, ושפיכות דמים. ובגילוי עריות שלשה פרטים: א) השחתת זרע; ב) בעל בת אל נכר; ג) ערוה. 'שחת לו' - זה השחתת זרעו. 'לא בניו' - זה בעל בת אל נכר, שהוולד הולך אחר הפגום (קידושין סו, ב, והם לא בניו אלא אחריה, הפגום). 'מומם' - זה ערוה, שהוולד ממנה ממזר (יבמות עו, ב, 'מומם' הוא) מום זר" (הגר"א, אדרת אליהו, מהדו"א, דברים פרק לב פסוק ה).

וכותב רבנו בחיי: "תְּנֵה בְּנֵי לִבְךָ לִי וְעֵינֶיךָ דְּרָכֵי תְצוּרָה. (משלי כג, כו). שלמה המלך ע"ה יזהיר בכתוב הזה שימסור (האדם) לבו לעבודת השם יתעלה ושיתרחק מתאוות העולם אשר הלב והעיניים נמשכים אחריהם, ואמר: 'תנה בני לבך לי', כלומר לחלקי, לא לחלק התאוות, אבל יצטרך שיביא תאוותיו כולן בשעבוד עבודת הש"י יתעלה ותחת רצון יראתו ואהבתו, ושלא ישתמש בכולן ולא במקצתן כי אם במזכרה בענין שיהיו אליו הכנות להבין במושכלות, ועל זה אמר דוד ע"ה (תהלים לח, י) 'ה' נגדך כל תאוותי, שיבח את עצמו שכל מה שהשיג מתאוות העוה"ז לא כוון בהם אלא לנגדו, כדי שיפיק בהן רצונו. ודבר ידוע שכל האברים שבגוף הם נמשכים אחר הלב והעיניים, והלב עיקר הכל, כי אם הלב שלם עם הש"י הכל שלם, ואם הלב חסר עמו - הכל חסר, ודרשו רז"ל (סנהדרין קו, ב) 'רחמנא לבא בעי'.

ואמרו במדרש (ירושלמי ברכות א, ה) 'תנה בני לבך לי, אי את יהיב לי לבך ועיניך ידע אנא דאת דילי, ואי לא, לית את דילי. ביאור זה: כי הלב והעיניים הם שורש גדול לקרבה אל אלהים או להתרחק ממנו, כי הן סרסורי העבירות, וכן דרשו (שם) 'ליבא ועינא תרין סרסורי דחטאה נינהו, שנאמר (במדבר טו, לט) 'זלא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים אחריהם, למדך הכתוב הזה, כי כל ההולך אחרי שרירות לבו ועיניו יקרא 'זונה' כי הוא חוטא ומתפתה ביצרו, כבא אל אשה זונה, ועל כן הזכיר לשון זונים.

וכן עשה שלמה ע"ה בכאן אחר שהזכיר 'תנה בני לבך ועיניך דרכי תצורנה', סמך לו מיד 'כי שוחה עמוקה זונה ובאר צרה נכריה, בא להורות כי המתקרב אל פתח ביתה לא ינקה מן המכשול כשם שלא ינקה הנופל בשוחה עמוקה מן המכשול והנזק, וכן יקרה לאשר יתור אחר לבו ועיניו שלא ינקה ממכשול עוון. 'זבאר צרה נכריה, אם אינה מיוחדת לינות אלא שהיא נכריה, ותמיד לבו עליה, הנה היא כמי הבאר שהם נובעים וכל עת שיוסיף לשאוב מהם עוד יוסיפו ויתחדשו אחרים תחתיהן, כן ענין האשה,

שהוא גם עני וגם נשבר לב אל ה', כמו רבים מהאברכים חובשי בית המדרש בימינו שתורתם אומנותם והם עמלים באורייתא קדישא תדירא, בוודאי יש עליהם השגחה פרטית מיוחדת, ואשרי חלקם בזה ובבא [סא].

— « ביאורים והרחבות » —

מן השיחה יבוא האדם אל ההסתכלות, ומן ההסתכלות אל ההרהור, ומן ההרהור אל המגע, עד שיפול ל"ע בְּשִׁחַת העוון. והסמך שלמה שני פסוקים אלו כאחד להזהיר את העם שימסרו לבם ועיניהם לחלק הש"י, לא לחלק התאוות, לפי שהתאוות יטרידו (יאבידו) [כמו 'לטורדו מן העולם'] את האדם מן העולם הזה ומן העוה"ב" (רבינו בחיי, דברים כא, י).

"וכל אלו הן הלכות פסוקות בש"ס ובשו"ע (ראה נדה יג, ב; נדה טז, ב; שו"ע או"ח ג, יד-טז; שו"ע אבן העזר סי' כא-כד), ואיסור ראיות נשים הוא חמור מאד וחשוב כזנות, שכן כתוב 'ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים אחריהם' וכו', וכתב הרמב"ם שנקרא משומד לדבר אחד, ועל מי שאינו מסתכל בנשים אמר הקדוש ברוך הוא 'הדין דידי' (פלא יועץ, עריות). הרי, שעל הנזהר ומתקדש, הקב"ה אומר 'הדין דידי', שהוא שלו ומשמרו מכל רע, והנזהר בזה בכל כוחו והוא גיבור הכובש ומכניע את יצרו תחתיו בתחכום ובחכמה, 'בתחבולות תעשה לך מלחמה', 'הן יראת ה' היא חכמה' - זוכה בשבילו ובשביל משפחתו [שבהווה או] שבעתיד לכל הצלחה וברכה, כי כל השפע טוב בא מיסוד, דוכרא, צדיק יסוד עולם, למלכות, למאן מלכי - רבנן, ולאמה של מלכות, אשת חיל עטרת בעלה.

ובזה יש לפרש את הכתוב "ולא תתורו וגו' ואחרי עיניכם וגו' ועשיתם את כל מצוותי והייתם קדושים לאלוהיכם", שאם אתם 'קדושים' ומשמרים ברייתכם אזי אתם 'לאלוקיכם', 'קדושים' - לאלוקיכם", כלומר שהוא ית' ישגיח עליכם בהשגחה פרטית מיוחדת, כי 'אלוקינו' פירושו משגיח עלינו בהשגחה פרטית מיוחדת, כאמור לעיל בדברי הגר"א אות נ"ה.

סא. "ולזאת האדם המקבל על עצמו עול התורה הקדושה לשמה לאמיתה, כמו שהתבאר לעיל פירוש לשמה, הוא נעלה מעל כל עניני זה העולם, ומושגח מאתו ית' השגחה פרטית למעלה מהוראת הטבעים והמזלות כולם,

ת"ח תורתם משמרתם

כט. לכן תלמיד חכם פטור מאגרת שמירה על העיר כי תורתו היא משמרתו^[סב].

ייסורי הצדיקים

ל. פעמים, שהצדיקים, העניים והנדכאים עוברים עליהם קשיים אף יותר משאר בני אדם וזאת בגלל אהבת ה' אותם במיוחד, ורצונו שיהיו קרובים אליו, כמו שנאמר באותו כתוב נורא פ'י אֶת אֲשֶׁר יֵאָהֵב ה' יוֹכִיחַ וּכְאֵב אֶת בֶּן יִרְצֶה' (משלי ג, יג) ^[סג]

— ביאורים והרחבות —

כיון שהוא דבוק בתורה ובהקב"ה ממש כביכול, ומתקדש בקדושה העליונה של התוה"ק שהיא למעלה לאין ערוך מכל העולמות והיא הנותנת החיות והקיום לכולם ולכל הכחות הטבעיים, הרי האדם העוסק בה מחיה ומקיים את כולם ולמעלה מכולם, ואיך אפשר שתהא הנהגתו מאיתו ית' ע"י הכחות הטבעיים? (נפש החיים, שער ד, פרק יח).

סב. רבנן לא צריכי נטירותא "אחרי שבאמת תורתן מגנת עליהם ואינם נתונים תחת מקרי הטבע כשאר בני אדם, כי השגחתו ית' היא לפי מידת הבטחון שאדם משליך יהבו על בוראו ית'" (חזון איש, חו"מ ב"ב סימן ה' סעיף יח), ות"ח הוא ודאי צדיק המשליך יהבו על ה'.

ו"אף על גב דבלא דינא לא מיית אינש. משום דשטן מקטרג בשעת הסכנה, ואדם נידון בכל יום. וגם בדין יום הכפורים קובעין לפעמים להניחו אחרי טבע העולם ולא לעשות לו נס" (חזו"א מסכת בבא בתרא ליקוטים לדף יד, א).

סג. "מצות עשה לצדק את הדין על כל המאורע, שנאמר (דברים ה, ה) 'וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלוהיך מיסרך'. דְּרָשְׁתִּי הַעֲשֵׂה הַזֶּה לְרַבִּים: אם אחד שעשה תשובה לא יבא עניינו בטוב כאשר בתחילה, מצוות עשה לחשוב בליבו כי לטובתו נשתנו ענייניו, כי קודם שעשה תשובה היה הקדוש ברוך הוא משלם לו שכר המצות שעשה בעולם הזה כדי

וזאת גם כדי לשלם להם שכר מושלם בעולם הנצח^[סד], ועל

— ביאורים והרחבות —

לטורדו מן העולם הבא שנאמר (דברים ז, י) 'זמשלם לשונאיו אל פניו להאבידו לא יאחר לשונאו אל פניו ישלם לו'. וכדרך שהוא עושה לשונאיו לשלם להם שכר המצות שעשה בעולם הזה, כך משלם לאוהביו לעולם עונש העבירות שעשו בעולם הזה כדי שיהיו זכאין וקיימין לחיי העולם הבא.

וכל אדם צדיק או בעל תשובה שמהרהר על המאורעות, שאינם לטובתו, עליו הכתוב אומר (הושע ז, טו) 'זאני יסרתי חזקתי זרועותם ואלי יחשבו רע', אמר הקדוש ברוך הוא, אני שלחתי להם יסורין בעולם הזה כדי לחזק זרועותם לעוה"ב ואלי יחשבו רע (ילקוט שמעוני) והיה להם לחשוב 'כי את אשר יאהב ה' יוכיח' (ספר מצוות גדול, עשין, סימן יז).

ויש "לצדק את הדין על כל המאורע, כדכתיב (דברים ח) 'זידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלהיך מייסרך'. לצדק, דרשו חכמים (ברכות דף ס) אם הריעוך הרבה יהא בעיניך מעט, ואמור מעט מחובי נגבתי. יהיה שמח ביסורין כשבאין עליו, ואם אינו יכול לסובלן, מכל מקום לאחר שיעברו ישמח בהם וישתוק ואל יתפאר בהם כדאמרינן (ברכות דף ו) אגרא דיסורין - שתיקותא. ומצוה זו נוטה מאד אל האהבה כאשר דרשו רבותינו (ברכות נד, חלק דף קא) 'בכל מאודך', בכל מדה ומדה שהוא מודד לך. גם מציינו דורות הראשונים שהיו מחבבין היסורין, וגם דרש רבי עקיבא, חביבין יסורין" (ספר מצוות קטן, מצוה ה).

סד. "ואם תאמר, כיון שהוא משגיח באלו הפתות, מפני מה רוב הכתות האלו הם ביסורין וצרות, לכן השיב ואמר 'רבות רעות צדיק ומכולם יצילנו ה'", (משלי ג יב) 'כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ירצה' (תהלים נ ג) 'וסביביו נשערה מאד', וכל זה כדי לזכותם ולתת להם אחרית ותקוה, הה"ד (ירמיה כט יא) 'כי אנכי ידעתי את המחשבות אשר אנכי חושב עליכם נאם ה', מחשבות שלום ולא לרעה לתת לכם אחרית ותקוה'. אבל ברשעים מה נאמר בהם (תהלים לד, כב) 'תמותת רשע רעה ושונאי צדיק יאשמו', (יחזקאל יח ד) 'זהנפש החוטאת היא תמות' (תורת המנחה, פרשת שלח, דרשה נ"ח, עמוד 517). וראה לעיל סוף אות נ"ז.

"ועדיין הקושיא במקומה עומדת, אם כן למה רוב הצדיקים בצער

כגון דא אמרו, "אשריך שנתפסת על דברי תורה" [סה].

ההשגחה המיוחדת על צדיקים בעוה"ז

לא. פעמים, שלצדיק יש קשיים גדולים וגם צרות ל"ע וזאת בגלל שהוא צדיק רק במצוות שבין אדם למקום ולכן הוא מקבל את שכרו רק בעולם הבא, אבל אם הוא צדיק גם

— ביאורים והרחבות —

ובייסורים בעולם הזה. דע, כי ההשגחה אינה כי אם ליישר ולתקן דרכי הצדיק כדי שלא יחטא, ולשמרו מלטבוע בים התאוה ולהצילו מפח יקוש הטמון ללכוד הפתאים. והיסורין שבאין עליהם, הם כדי למרק מיעוט עונות שעשו, כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא, וכדי להתיש רתיחת הטבע ולכבות שלהבת התאוה, שבחלישות הגוף וְהַתְּשֵׁת התאוה יתחזק כח השכל, הה"ד 'לשבת עמדי', כלומר השגחתי בנאמני ארץ אינה כי אם 'לשבת עמדי', כדי שתתקיים נשמתם לעדי עד ותדבק עמי. ולשון 'לשבת' כמו (תהלים קכג, א) 'היושבי בשמים' (תהלים כט, י) 'וישב ה' מלך לעולם', שהוא לשון קיום ועמידה לעד" (תורת המנחה, פרשת וישב, דרשה טז, עמוד 118). וראה לשם הדע"ה, דרושי עולם התוהו ח"ב דרוש ה' ענף ד סימן ד שמאריך בענין הצדיקים, ההשגחה והבטחון.

סה. "אמר ליה פפוס לרבי עקיבא, אשריך שנתפסת על דברי תורה, אוי לו לפפוס שנתפס על דברים בטלים" (ברכות סא, ב).

וכותב הגר"א: "הואיל ונפקי בפגימו כו', כלוהו אתברו ואתפגימו בכמה צערין, בכמה כאבין, ואלין אינון נשמתין דאתרעי בהו קב"ה לבתר דאתברו, ואע"ג דנשמתין בעציבו ולא בחדוון. רזא דמלה, שריין כגוונא דלעילא גופא אתפגים ונשמתא לגו" וכו' (פי' הגר"א להיכלות, היכל שישי, פ"ז דף לא טור ג מדפי הספר יהל אור דפו"ר).

מדברי הגר"א אלו עולה סיבה נוספת הגורמת לפעמים לצערן דצדיקיא (עיי"ש). ואומר הגר"א, שהקב"ה רוצה בהם, בצדיקים אלו, דאתרעי בהו קב"ה, דווקא בהם ה' רוצה. ואשרי חלקם.

במצוות שבין אדם לחבירו והוא טוב ואהוב לבריות, דהיינו צדיק שאישיותו מפותחת ויש לו מידות טובות וקרבתו נעימה ומשמחת, כענין "תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם", אזי הוא מקבל את שכרו כבר כאן בעולם הזה^[סו], אך זאת רק אם ישנם צדיקים נוספים עימו בדור ואין הוא

— ❧ ביאורים והרחבות ❧ —

סו. 'אמרו צדיק כי טוב, כי פרי מעלליהם יאכלו' (ישעיהו ג, י) אמר רבא, רב אידי אסברא לי, ביאר לי, מדוע לא שנה התנא במשנה את שילוח הקן, לפי שאין הוא נכלל בדברי הכתוב המלמד על אכילת פירות בעולם הזה. כי המקור לאכילת פירות של המצוה בעולם הזה נלמד מהא דכתיב בספר ישעיה (פרק ג) "אמרו צדיק כי טוב, כי פרי מעלליהם יאכלו".

ודברי הכתוב הזה צריכים, לכאורה, ביאור: וכי יש צדיק "טוב", ויש צדיק ש"אינו טוב"? אלא, בהכרח, כך אומר הכתוב: צדיק שהוא טוב לשמים ולבריות, זהו צדיק טוב. ועליו אומר הכתוב "כי פרי מעלליהם יאכלו", שזוכה לאכול את פרי מעשיו הטובים בעולם הזה. ואילו צדיק אשר הוא טוב לשמים ורע לבריות, זהו צדיק שאינו טוב, ובו לא אמר הכתוב שיאכל את פרי מעלליו הטובים (חברותא, גמרא קידושין מ, א).

"אם קיים האדם המצוות המיוחדות לו בעצמו במה שבינו לבין בוראו, יש לו על זה שכר יגמלוהו ה' על כך לעולם הבא, כמו שנבאר בפרק חלק. ואם קיים האדם המצוות התלויות בתקינות יחסי בני אדם זה עם זה, יש לו על זה שכר לעולם הבא על קיימו המצוה, וישיג תועלת בעולם הזה להתנהגותו התנהגות טובה עם בני אדם, לפי שאם הלך בדרך זו והלך זולתו בה, יהנה גם הוא מאותה תועלת. וכל המצוות שבין אדם לחברו נכללים בכלל גמילות חסדים, התבונן בהם תמצאם. הלא תראה שהלל הזקן כשאמר לו הגוי למדני תורה על רגל אחת אמר לו 'דעלך ביש לחברך לא תעביד', וכשתחקור זאת תמצא תלמוד תורה שקול כנגד כולם, כי בתלמוד תורה ידע האדם את כל זה כמו שביארנו בהקדמה, שהתלמוד מביא לידי מעשה" (פירוש המשנה לרמב"ם, פאה א, א).

— ביאורים והרחבות —

נאמר 'אמרו צדיק פי טוב פי פרי מעלליהם יאכלו, אזי לרשע רע פי גמול ידיו יעשה לו' (ישעיהו ג, י-יב). מפרש הגר"א: "מה שאמר 'צדיק כי טוב, שאין הצדיק אוכל פירות אלא אם הוא צדיק לשמים וטוב לבריות. ומה שאמר 'אזי לרשע רע', היינו שכל העונשים של עבירות הכתוב בתורה הכל בצדק והכל בדין, אלא כשהרשע טוב לבריות אזי הקב"ה מטיב עמו גם כן ומענישו בחסד לא לפי הגמול הראוי על פי הצדק. וזהו שאמרו (ר"ה יז, ב) בתחילה צדיק, רצה לומר בתחילת העונש - לפי הכתוב, על פי הצדק, ולבסוף בחסד. וזה שנאמר (תהילים קמה, יז) 'צדיק ה' בכל דרכיו' היינו דרכי התורה על פי הצדק, והעונש על פי הדין. 'זחסיד בכל מעשיו' - ולבסוף בשעת מעשה העונש מתנהג בחסד. אבל כשהוא רע לבריות, אזי אין מנכין לו מן העונש כלל אלא כגמול ידיו בשלימות יעשה לו, וזה שנאמר (משלי יא, כא) 'יד ליד לא ינקה רע', היינו מי שהוא רע לבריות לא ינקה מעונש הכתוב אלא משלמין יד ליד" (הגר"א, אדרת אליהו, ישעיה ג, יא).

ונאמר 'מפרי פי איש יאכל טוב ונפש בגדים חמס' (משלי יג, ב), ומפרש הגר"א: "שהפירות של הצדיק אינן ניתנין לעוה"ז אלא אם כן הוא טוב לבריות - אז נותנין לו הפירות, וזהו 'מפרי פי איש', שהצדיק נקרא 'איש', כמ"ש 'איש צדיק תמים' כו', ועיקר הפירות הוא מתלמוד תורה שהיא כנגד כולם, לכן אמר 'פי איש יאכל', אם הוא 'טוב'. 'ונפש בוגדים חמס' - אבל ה'בוגדים' יאכלו ה'חמס' אשר בפיהם והוא החמס דברים, כי מה שמחרפין לחבריהן הוא נקרא גם כן 'חמס' כמ"ש 'כי מלאה הארץ חמס', ואמרו במדרש, גם הנגזל היה מלא חמס, שהיה מחרף והיה מלא חמס דברים. כלומר, כאשר הוא רע לבריות אז יאכלו החמס בעוה"ז כמ"ש 'אזי לרשע רע כי גמול ידיו יעשה לו' ואמר 'ונפש בוגדים' לומר, שהעיקר החמס דברים יאכל הנפש שהוא בעוה"ב, וכאן - מעט מפירותיהן" (הגר"א משלי יג, ב).

"כי מה שהצדיק אוכל הפירות בעוה"ז היינו אם הוא טוב לבריות כמ"ש בישעיה 'אמרו לצדיק כי טוב כי פרי' גו' (הגר"א, משלי יג, כב).

"כמ"ש בישעיה על פסוק 'אמרו לצדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו' והיינו כאשר הצדיק טוב לבריות אז נוטל הפירות בעוה"ז" (הגר"א, משלי יד, יד). "והיינו כמ"ש למעלה, שהצדיק וטוב לבריות אוכלין פירותיהן בעוה"ז אבל הצדיק שבינו למקום אם אינו טוב לבריות הוא אינו אוכל פירותיו בעוה"ז" (הגר"א, משלי יד, יט).

הצדיק היחיד בדורו, שאם לא כן, גם הוא לא יקבל את שכרו אלא רק בעולם הבא [סז].

ההשגחה על נערים

לב. ילדים, משעה שמחנכים אותם למצוות והם אומרים "תורה צווה וגו', ועונים אמן ו'אמן, יהא שמיה רבה' בבית

— ביאורים והרחבות —

"העניין הוא, כי להצדיקים יש ג"כ פירות, כמ"ש 'אמרו לצדיק כי טוב כי פרי מעלליהם' ופירותיו הוא בעוה"ז (הגר"א, משלי כח, י).

ונאמר 'זָכַר נָא מִי הוּא נְקִי אָבֵד וְאִיפֹה יִשְׁרִים נִכְחָדוּ' (איוב ד, ז), ומפרש הגר"א: 'נקי' - הוא לשמים, ו'ישרים' - הם לבריות ממשאם ומתנם עמהם, כמו שאמרו חז"ל (קידושין מ, א) 'אמרו צדיק כי טוב' וכי יש צדיק טוב וצדיק שאינו טוב, אלא טוב לשמים ולבריות זהו צדיק טוב, טוב לשמים ורע לבריות זה צדיק שאינו טוב. היינו, כי אותו שהוא אך טוב לשמים ואין טובו ידוע לבריות אין לו שכר בעולם הזה אבל טובו צפון וגנוז לעולם הבא, ואותו שהוא טוב לשמים ולבריות המכונה 'צדיק טוב' עליו נאמר 'אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו'" (הגר"א, אדרת אליהו, איוב ד, ז).

והמו"ל נכד הגר"א שם כותב בטעם הדבר: "ויש לתת טעם לדברי רבינו הגאון המחבר נ"ע. כי כבר אמרו חז"ל 'שכר מצוה בהאי עלמא ליכא, רק עם כל זה, כדי שלא יהרהרו העם על הנהגות הקב"ה עם הצדיק, יקח (הוא) ית' פירות של מצות הצדיק ויהנה אותו בעולם הזה. אמנם הצדיק אשר אין צדקתו ידוע לבריות ואם כן לא יהיה הרהור, יצפין הוא ית' בעבורו גם הפירות עם הקרן לעולם שכולו טוב וארוך".

סז. "אמרו צדיק כי טוב' בו'. שבחו את הצדיק, כמו (תהילים צד, ד) 'תאמרו כל פעלי' בו', 'כי פרי מעלליהם'. היינו שהקרן קיימת לעולם הבא, אבל הפירות שנאכלין בעולם הזה אימתו, בזמן שיש בדור הרבה צדיקים, אבל אם אינו אלא צדיק אחד, גם פירותיו אין נאכלין בעולם הזה, וזה שאמר 'כי פרי מעלליהם יאכלו', בלשון רבים" (הגר"א, אדרת אליהו, ישעיהו ג, י).

הכנסת, זוכים הם להשגחה פרטית מיוחדת, כל אחד בהתאם למעלתו, ולפי רצונו ית' [סח]. אמנם, בהשגחה פרטית להיענש משמים ב'משפט' זהו רק מעת היותם בני עשרים [סט]. ויש פעמים שהסיבה לפטירת נער שבין שנת י"ג לבין שנת כ' הוא לטובתו כדי שימות זכאי ולא ימות חייב ל"ע, ועל זה נאמר 'יש נספה בלא משפט' [ע] (משלי יג, כג), ואף על פי

❦ ביאורים והרחבות ❧

סח. "השלישי, מה שנמצא מהם מה שהפליגו בשכר תינוקות של בית רבן, כמו שאמרו (שבת קיט, ב), 'אינו דומה הבל שאין בו חטא להבל שיש בו חטא'. ובה בתנחומא, 'בשם רבי מאיר אמרו, אימתי תינוקות זוכים לחיי העוה"ב, משיודעין לומר אמן. הדא הוא דכתיב 'פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר אמנים', אל תקרי אמנים אלא אמנים, שיודעים לומר אמן'. והוא מסכים למה שאמרו במסכת שבת (קנב, ב), 'והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה, תנה לו כמו שנתנה לך" (רבי חסדאי קרשקש, ספר אור ה', מאמר ב, כלל ו, פרק א). כלומר, לא לפי השכלתם בתורה, שהרי הם פעוטות, אלא כפי דבקותם במצוות ואהבת ה' וכמבואר גם בדבריו בארוכה לעיל אות מ"ט, ואם כן בזה הם זוכים לעוה"ב וממילא גם להשגחה פרטית מיוחדת.

סט. "דל עשרין דלא ענשת להו. שכך מצינו בדור המדבר שלא ענש הקדוש ברוך הוא אלא מעשרים שנה ומעלה, דכתיב (במדבר יד) 'במדבר הזה יפלו פגריכם וגו' מבן עשרים שנה ומעלה אשר הלינותם עלי' (רש"י שבת פט, ב). "אבל מי"ג ועד עשרים אין דנין אותו כלל" (הגר"א, זוהר היכלות, פקודי כב, א ד"ה אזיל). וראה להלן אות ע' מדברי הזוהר הק'.

וכיון ש'השגחה פרטית' היא לשכר ועונש כאמור, אזי אין עליו השגחה כזו לנתינת עונש, 'משפט', כי הוא אינו בר עונשין ומשפט. רק יש עליו השגחה פרטית מיוחדת וכאמור.

ע. נאמר בזוהר: "וכל אינון רביין, דלא אשלימו שנין, עד תליסר שנין ויומא חד, כלהו אתמסרו בידא דהאי, (רס"ד ע"ב) מתליסר שנין עד עשרין, כלהו

אתמסרו על ידא דרוחא אחרא, דאקרי אגיריסו"ן, דנפקא מהאי נחש [ס"א עקימא] עמיקא, דגרים מותא לכל עלמא, ואיהו יצר הרע. מעשרין שנין ולעילא, אתדן בר נש מבי דינא, אתר דאקרי זכותא, איהו בגרמיה אתא, ובחובוי אתדן, ואתמסר בידא דהאי חויא דאיהו מלאך המות. [בגין דהא מעשרין שנין ולתתא, עד תליסר שנין], האי רוחא דקיימא (דף רמ"ט ע"א) ביה כנחש, אזיל אבתריה, דא אגיריסו"ן דקאמרן. בגין דלא אתנטיר כד הוה רביא דקיק כדקא יאות. וחמי ביה סימן דיתפגים לבתר. והאי אתנטיל בלא רשו, ועל דא כתיב, (משלי יג) ויש נספה בלא משפט. ורזא דא כתיב (בראשית א) והנה טוב מאד, ותנינן, והנה טוב מאד, דא מלאך המות, דאקדים ליה עד לא יתפגים לבתר. והאי ממנא דקאים על האי פתחא, אעיל נשמתיה וסלקא לה לעילא" (זהר, חלק ב דף רמט, א).

[תרגום: וכל אותם הילדים שלא השלימו שנים, עד שלש עשרה שנים ויום אחד, כולם נמסרים בידו של זה. משלוש עשרה שנים עד עשרים, כולם נמסרים על ידי רוח אחרת שנקראת אגיריסו"ן, שיוצאת מהנחש (העקם) העמק הזה שגרים מוות לכל העולם, והוא יצר הרע. מעשרים שנים ומעלה, נדון העולם מבית דין, המקום שנקרא זכות, הוא בעצמו בא, ובחטאיו נדון, ונמסר ביד הנחש הזה שהוא מלאך המות (משום שהרי מעשרים שנה ומטה עד שלש עשרה שנים) הרוח הזו שעומדת בו כנחש הולכת אחריו, זה אגיריסו"ן שאמרנו, כי לא נשמר כשהיה ילד קטן כראוי, וראה בו סימן שייפגם אחר כך. וזה נלקח בלי רשות, ועל זה כתוב (משלי יג) 'ויש נספה בלא משפט'. וסוד זה כתוב 'והנה טוב מאד'. ושנינו, (בראשית א) 'והנה טוב מאד' - זה מלאך המוות, שמקדים אותו טרם שייפגם לאחר מכן. והממונה הזה שעומד על הפתח הזה מכניס נשמתו ומעלה אותה למעלה.]

מבואר, שבין י"ג שנה לכ' שנה, והוא לא חוטא אלא רק יש בו סימן שייפגם אחר כך, הוא נלקח טרם שייפגם, שלא במשפט, דהיינו שלא לפי השגחה פרטית של גמול שכר ועונש ('משפט'), שהרי קודם כ' הוא לא נענש משמים כאמור, אלא הוא נלקח בלי רשות טרם זמנו כדי שימות עכשיו כשהוא זכאי, ולא ימות חייב כשייפגם אחר כך וימות בחטאו.

וכן מבואר במקום אחר (ח"א קיט, א) בזוהר: "אמר ליה אי חייבא הוא ולא מטון יומוי לעשרין שנין מהו כיון דאסתלק מעלמא במאי הוא עונשיה. אמר ליה בדא אתקיים (משלי יג) ויש נספה בלא משפט. דכד עונשא נחית

— ביאורים והרחבות —

לעלמא איהו (דינא) אערע בלא כונה לעילא ותתא בההוא מחבלא ויתענש כד לא אשגחו עליה מלעילא. ועליה כתיב, (משלי ה) עוונותיו ילכדנו את הרשע. א"ת לאסגאה מאן דלא מטון יומיו לאתענשא. עוונותיו ילכדנו (את הרשע) ולא בי דינא דלעילא, ובחבלי חטאתו יתמך ולא בי דינא דלתתא. בגין כך כתיב כי שמע אלהים אל קול הנער באשר הוא שם".

[תרגום: אמר לו רשב"י לרבי אלעזר, אם אינו חייב ולא הגיעו ימיו לעשרים שנה, כיון שהסתלק מהעולם במה הוא עונשו? אמר לו, בזה מתקיים (משלי יג) 'זיש נספה בלא משפט', שכשעונש יורד לעולם, הוא (הדין) פוגע בלי כוונה למעלה ולמטה באותו משחית, וייענש כשלא משיגים עליו מלמעלה. ועליו כתוב (שם ה) 'עוונותיו ילכדנו את הרשע'. 'את' - לרבות מי שלא הגיעו ימיו להיענש. 'עוונותיו ילכדנו' (את הרשע), ולא בית הדין שלמעלה. 'ובחבלי חטאתו יתמך', ולא בית דין שלמטה. לכן כתוב 'כי שמע אלהים אל קול הנער באשר הוא שם'.]

ומבואר מהזוהר, שאם הוא לא חוטא והוא פחות מכ' שנה (ומעל י"ג) הוא נספה בלא משפט כדי שימות זכאי כעת כשהוא זכאי, ולא ימות אחר כך בחטאו כשיהיה חייב, וזהו פירוש הפס' "כי שמע וגו' באשר הוא שם". שה' שומע כביכול בקולו לקחתו כעת באשר הוא שם כעת צדיק, ולא אחר כך בחטאו חייב.

אבל אם הוא חוטא, אמרו בזוהר: "באשר הוא שם". הא אוקמוה דלאו בר עונשא הוא לגבי בי דינא דלעילא, דהא בי דינא דלתתא ענשין מתליסר שנין ולעילא, ובי דינא דלעילא מעשרים שנין ולהלאה. ואף על גב דחייבא הוה, לאו בר עונשא איהו. והא אוקמוה, ודא הוא דכתיב באשר הוא שם. אמר רבי אלעזר אי הכי מאן דאסתלק מעלמא עד לא מטון יומיו לעשרין שנין, מאן אתר אתענש, בגין דהא מתליסר שנין ולתתא לאו בר עונשא איהו אלא בחטאוי דאבוי. אבל מתליסר שנין ולעילא מהו, אמר ליה קודשא בריך הוא חס עליה דלימות זכאי (ולא לימות חייב) ויהיב ליה אגר טב בההוא עלמא, ולא לימות חייב דיתענש בההוא עלמא, ואוקמוה" (זהר, חלק א דף קיה, ב).

[תרגום: 'באשר הוא שם', הרי פירשוה שלא בר עונש הוא אצל בית הדין שלמעלה, שהרי בית דין של מטה מענישים משלוש עשרה שנה ומעלה, ובית של מעלה מעשרים שנה ומעלה, ואף על גב שהיה רשע, אינו בן עונש.

והרי פירשוה, וזהו שכתוב 'באשר הוא שם'. אמר רבי אלעזר, אם כך, מי שמסתלק מהעולם בטרם הגיעו ימיו לעשרים שנה, מאיזה מקום נענש, משום שהרי משלוש עשרה שנים ומטה אינו בר ענשים אלא בחטאי אביו, אבל משלוש עשרה ומעלה מהו? אמר לו, הקדוש ברוך הוא חס עליו שימות זכאי (ולא ימות חייב), ונותן לו שכר טוב בעולם ההוא, ולא ימות חייב שיענש באותו עולם, ובארוה.].

ומבואר, שאם הוא כעת חוטא, אזי כדי שלא ימות כשהוא כעת חייב וייענש בעולם הבא, הוא מת טרם זמנו שנקבע לו, כדי שימות זכאי, כלומר, כדי שמיתתו תכפר לו ועל ידי זה יהיה כעת זכאי, ואז הוא מקבל שכר טוב בעולם הבא. וגם על זה אמרו "יש נספה בלא משפט" וכמבואר גם בתיקונים: "אמר ליה, אי חייבא הוא ולא מטון יומיו לעשרין שנין מהו, כיון דאסתלק מעלמא במאי הוא עונשיה, אמר ליה בדא אתקיים ויש נספה בלא משפט (משלי יג, כג), דכד ענשא נחית לעלמא איהו דאערע בההוא מחבלא אתענש, דלא אשגחו עליה מלעילא, ועליה כתיב (משלי ה, כב) עונותיו ילכדונו את הרשע, את לאסגאה מאן דלא מטון יומיו לאתענשא, עונותיו ילכדונו ולא בי דינא דלעילא, ובחבלי חטאתו יתמד (שם) ולא בי דינא דלתתא" (תיקוני זהר, דף פא, א).

[תרגום: אמר לו, אם הוא רשע ולא הגיע ימיו לעשרים שנים מה הוא? כיון שהסתלק מן העולם במה הוא ענשו? אמר לו: בזה התקיים 'יש נספה בלא משפט', שכשעונש יורד לעולם, אותו שפוגש באותו המשחית - נענש, שלא השגחו עליו מלמעלה, ועליו כתוב 'עונותיו ילכדונו את הרשע'. 'את' - לרבות מי שלא הגיעו ימיו להיענש, עונותיו ילכדונו, ולא בית הדין שלמעלה, 'ובחבלי חטאתו יתמד', ולא בית הדין שלמטה.].

מבואר מהזוהר כאן (דף קיח) ומהתיקונים דלעיל (דף פא), שאם הוא חוטא, היות והוא פחות מכ', הוא נספה בלא משפט, דהיינו, שלא לפי השגחה פרטית לשכר ועונש, שהרי אין עונש משמים אם הוא פחות מעשרים שנה, וזאת כדי שימות זכאי על ידי כפרת מיתתו ויזכה לחיי העולם הבא ולא ייענש, כאמור.

ועולה מהזוהר ומהתיקונים, שיש שני דינים לנער מעל גיל י"ג ומתחת לגיל עשרים: א) אם הוא לא חוטא אלא שיש בו כבר כעת סימנים שייפגם בעתיד, מתקיים בו 'יש נספה בלא משפט', כדי שימות כעת כשהוא זכאי

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

ולא בעתיד כשהוא חייב; ב) אם הוא חוטא כעת, כדי שימות זכאי, הוא מת טרם זמנו כדי שמיתתו תהיה כעת כפרתו והוא ימות כעת זכאי, ומתקיים בו 'יש נספה בלא משפט'.

הגר"א מביא את דברי הזוהר הללו (ח"א קיח) בפירושו למשלי (יג, כא) על הפסוק "חטאים תרדוף רעה", ומבאר, שהזוהר מדבר על חוטא, וזה לשונו: "חטאים תרדוף רעה". לאותן החטאים תרדוף אחריהן הרעה (היינו, דומה) ונוטל אותן בלא זמנן כמ"ש בחגיגה (ה, א) על פסוק 'יש נספה בלא משפט' והיינו בשביל חטאים, כמ"ש בזוהר (ח"א, קיח, ב) ימות זכאי כו', והטוב שלהם שהם השנים שלהם יתנו לצדיקים כמ"ש שם והנך שני מאי עבדת ביה, מוסיפין אצורבא מרבנן, כו"ם.

והנה, הגר"א מציין את הגמ' בחגיגה שם בה נאמר:

רב יוסף כי מטי להאי קרא, בכי: "יש נספה בלא משפט". ותמזה הגמרא: מי איכא דאזיל בלא זמניה [וכי יש מי שנפטר מן העולם קודם זמנו], ומתרצת: אין, אכן יש מי שנספה קודם זמנו. כי הא דרב ביבי בר אבוי, הוה שכיח גביה מלאך המות [מלאך המות היה שכיח בביתו, ומספר לו מעשיו, תוספות]. וסיפר לו מלאך המוות: פעם אחת אמר ליה מלאך המות לשלוחיה: זיל אייתי לי מרים מגדלא שער נשייא [לך הרוג והבא לי את נשמת מרים, קולעת שער הנשים], אזל אייתי ליה מרים מגדלא דרדקי [הלך השליח, ובטעות הרג את מרים מגדלת התינוקות] כי נתחלף לו "מגדלא שער נשייא" ב"מגדלי דרדקי". משראה כן מלאך המוות, אמר ליה לשלוחו: הרי אנא מרים מגדלא שיער נשייא אמרי לך [הרי את מרים קולעת שער הנשים אמרתי לך להרוג] ולא את מרים זו. משנוכח השליח בטעותו, אמר ליה השליח למלאך המות: אי הכי, אהדרה [אחזיר לך נשמתה], אמר ליה מלאך המות לשלוחו: לא תחזיר, כי הואיל ואייתיתיה [והבאת אותה] - ליהוי למנינא, למנין הנשמות שאני צריך לאסוף. אלא, היכי יכלת לך [אבל כיצד היית יכול להורגה, הואיל ולא הגיע זמנה למות],

אמר לו השליח למלאך המות: הוה נקטא מתארא בידה [אוחזת היתה בידה אוד של תנור], והות קא שגרא ומחריא תנורא [היתה מכבדת את התנור], שקלתא, ואנחתה אגבא דכרעה [לקחה את האוד, והניחתו על גב רגלה].

קדחה, ואיתרע מזלה, ואייתיתה [נשרפה רגלה, והורע מזלה, שמתה, והבאתי לך נשמתה].

 « ביאורים והרחבות »

אמר ליה רב ביבי בר אביי למלאך המות: האם אית לכו רשותא למיעבד הכי [ניתנה לכם רשות לעשות כן], אמר ליה מלאך המות לרב ביבי: והאם לא כתיב: ויש נספה בלא משפט,

אמר ליה רב ביבי למלאך המות: והכתיב: דור הולך, ודור בא, ומשמע שנשלמים אצל כל אדם שנים של "דור", שהן השנים המיועדות לו, ואינן נפסקות באמצע, ללא משפט. אמר לו מלאך המות לרב ביבי: יכול אני להפסיק את שנות חייו של אדם גם ללא משפט, וביאור הפסוק "דור הולך ודור בא", הוא כך: דרעינא להו אנא, עד דמלו להו לדרא [רועה אני ושומר את נשמותיהם אצלי, והן שְׁטוֹת ומתגלגלות עמי עד שיתמלאו שנות הדור], ורק הדר, משלימנא ליה לדומה [לאחר מכן מעביר אני את הנשמות לשומר המתים, ששמו דומה].

אמר ליה רב ביבי למלאך המות: סוף סוף, שניה מאי עבדת [שנות החיים שהוקצבו לאדם זה, מה יהא עליהם], אמר לו מלאך המות לרב ביבי: אי איכא צורבא מרבנן דמעביר במיליה, מוסיפנא להו ליה, והויא חילופיה [אם יש תלמיד חכם המעביר על מדותיו, מוסיף אני לו את שנותיו של זה, כדי שיחיה בחילופיו של המת] (חברותא, גמרא חגיגה ה, א).

בדברי הגמ' אלו נתקשו המפרשים מאוד, עד שכתב רבנו חננאל: "ויש מי שאומר כענין חלום ראה דברים הללו. ולא עוד אלא רב ביבי בן אביי היה מתעסק בראיית השדים לפיכך יש לומר כדרך הזה ראה, ואין סומכין עליו" (רבינו חננאל, חגיגה ה, א). אבל בגר"א כאן מבואר, שהנאמר בגמ' בחגיגה ובזוהר שם, זה היינו הך, וכשם שאמרו בזוהר שאירי בחוטא שאין עליו דין משפט (בזוהר הוא על נער פחות מכ' שנה), שעל ידי מיתתו הוא מת זכאי כי מיתתו מכפרת לו, כך הוא גם ביאור דברי הגמ' בחגיגה על "יש נספה בלא משפט", שזהו בחוטא שאין עליו דין משפט. וממילא צריך לומר, שהגר"א מפרש את דברי הגמרא כך, שמרים מגדלא אכן היתה חוטאת, אלא שהיא היתה למטה מגיל עשרים ולכן היא נענשה שיקוים בה "יש נספה בלא משפט", ועוד מבואר בגר"א שדברי הזוהר שם, הם מטעם "יש נספה בלא משפט" וכאמור קודם (כי בזוהר דף קי"ח שם לא הוזכר הפס' 'יש נספה' וכו'), ולהלן אות קט"ו יתבאר מדברי הגר"א פירוש נוסף לדברי הגמרא בחגיגה.

שאינו ב'משפט' אבל הוא ב'צדק' גמור, 'צורי' ולא עִוְלָתָהּ
בן' [עא] (תהלים צב, טז).

« ביאורים והרחבות »

עא. על דברי הזוהר דלעיל (לעיל אות ע) בדף רמ"ט (זוהר ח"ב רמט, א) "וחמי ביה סימן דיתפגים לבתר, והאי אתנטיל בלא רשו" וכו', כותב הגר"א: "רצונו לומר, שלא הלך בדרך הישר כל צרכו ורואה בו סימן שיחטא אחר כך, ועכשיו הוא צדיק, וכמו שנאמר 'הן בקדושו לא יאמין'. 'ועל דא כתיב ויש נספה בלא משפט' כו' (המשך הזוהר שם). שעד י"ג שנה מענישין אותו על (חטאי) אביו, ומעשרים שנה ולמעלה - על (חטאי) עצמו, אבל מי"ג ועד עשרים אין דנין אותו כלל, וכל שמת מי"ג עד עשרים - הכל על דרך זה, וזהו 'יש נספה בלא משפט', אבל הכל בצדק, וזהו שחלקו תוספות (ברכות מו, ב סוד"ה מר זוטר) על 'הלכות גדולות' שמחקו 'לוקח נפשות במשפט' (הגר"א, פירושו להיכלות פקודי כב, א ד"ה אזיל).

הגר"א מבאר כאן, שהזוהר בדף רמ"ט שם איירי שהוא לא חוטא אלא צדיק, וכאמור. וכוונת הגר"א כאן היא למה שכתבו שם התוס' על נוסח ברכת האבל "אל אמת, דיין אמת, שופט בצדק ולוקח במשפט" וכו', ובעל הלכות גדולות כתב, דאין לומר 'במשפט', שהרי קיימא לן בגמ' שבת (נה, ב) דיש מיתה בלא חטא ויש ייסורים בלא עוון (כמו ייסורים של אהבה), ועל כך חולקים תוס' וכותבים שאומרים 'במשפט', ולא פירשו אמאי, ובגר"א כאן מבואר, שאין למזחקו כיוון שאומרים בתוך ברכה זו - 'בצדק', כלומר, שהגם שהוא נספה בלא משפט "אבל הכל בצדק" (לשונו).

לאמור, באי משפט סתם, אדם לא נספה, אבל באי-משפט והוא בצדק הוא כן נספה, שגם אי-המשפט נעשה בצדק. ולמדנו מאדוננו הגר"א, שהגם שמשנת י"ג ועד שנת כ' הוא לא במשפט, אבל הוא כן בצדק. וכן הוא בכל מקום שאומרים בו 'יש נספה בלא משפט' פירושו, אכן בלא משפט אבל בצדק. ולפי זה, בגמ' בחגיגה שם, מרים מגדלא לא נלקחה במשפט אבל כן נלקחה בצדק וכאמור, ואת שנותיה נתנו לצורבא מדרבנן, שהוא צדיק טוב, ראה לעיל אות ס"ו.

ובמקום אחר כותב הגר"א (ליקוט סוס"ד על הצמצום [והוא מכת"ק של הגר"א כמבואר ב'קדוש וברוך' עמ' 243 והלאה]) וזה לשונו: "וז' תחתונים

(חג"ת נה"י) הן הַדְּבָרִים עצמם (כמו מדברנא דאומתיה, המנהיגים עצמם), והוא (מנהיגים אלו הם) ג' כללי ההנהגה, (והם) חד"ר (חסד, דין, רחמים. 'דין' הוא) להנהיג לְאִמָּה או לאדם פרטי לפי המשפט והצדק". נמצא שאלו הן שתי הנהגות שונות מאתו ית'.

ונאמר בתיקונים: "אנת חכים ולאן בחכמה ידיעא, אנת הוא מבין ולא מבינה ידיעא, לית לך אתר ידיעא אלא לאשתמודעא תוקפך וחיילך לבני נשא, ולאחזאה לון איך אתנהיג עלמא בדינא וברחמי, דאינון צדק ומשפט, כפום עובדיהון דבני נשא, דין איהו גבורה, משפט עמודא דאמצעייתא, צדק מלכותא קדישא, מאזני צדק תרין סמכי קשוט, הין צדק אות ברית, כלא לאחזאה איך אתנהיג עלמא, אבל לאו דאית לך צדק ידיעא דאיהו דין, ולא משפט ידיעא דאיהו רחמי, ולאן מכל אלין מדות כלל" (תיקוני זהר דף יז, ב).

[תרגום: אתה חכם ולא בחכמה ידועה (כלומר, חכם לא מתוקף חכמה המושגת לנו בשם חכמה, והוא כמו ברמב"ם יסודי התורה א, יא), אתה הוא מבין ולא מבינה ידועה (כלומר, כנ"ל), אין לך מקום ידוע אלא להודיע תוקפך וחוזקך לבני אדם, ולהראות להם כיצד מתנהל העולם בדין וברחמים, שהם צדק ומשפט, לפי מעשיהם של בני אדם, 'דין' זה 'גבורה', 'משפט' זה 'עמוד האמצעי' (תפארת), צדק זה מלכותא קדישא (מלכות), מאזני צדק שתיהם עמודי האמת, הין צדק אות ברית, כולם להראות כיצד מתנהל העולם אבל אין לך צדק ידוע שהוא דין ולא משפט ידוע שהוא רחמים (כלומר, כנ"ל) ולא מכל אלו המידות כלל.]

ומבאר הגר"א: "ואיך יתנהגון כו' - ר"ל שבתחתונים בעוה"ז, מכירין בשינוייהם והתהפכותם, מכירין היאך עולמות עליונים ותחתונים מנהיגין אותן. ואיך אשתמודעא כו' - ר"ל להכיר כבודו בעליונים ותחתונים. ואנת אשתמודעא כו' - שאין מכירין מהותו אלא מציאותו שהוא אדון הכל. אלא לאשתמודעא כו' - ר"ל שאינו מנהיג בספירות אלא להכירו ולידע, שכפי שאדם מודד מודדין לו, שיש על הכל מדה ידועה והוא מעניש ומשלם שבר בהם. דאינון צדק ומשפט - שמלכות הוא בית דין דלתתא (שערי אורה, שער א), ותפארת הוא רחמים" (באור הגר"א על תקו"ז, הקדמת תקוני הזהר).

ומבואר בלשון הגר"א, ש'מלכות' היא 'צדק', ו'משפט' הוא 'רחמים', 'תפארת'. ומשמע שאין מרחמים עליו מלמעלה מקום אור הרחמים בגלל

— ביאורים והרחבות —

רשעתו, אבל בהנהגת אור המלכות, הכל מונהג בצדק כענין יקוב הדין את ההר. והכל לפי מה שהוא אדם כך מודדין לו.

וכמבואר גם בזוהר במקום אחר: "כמה דאת אמר, ופניהם איש אל אחיו, בשעתא דהוו חד בחד משגיחין אנפין באנפין, כתיב, מה טוב ומה נעים. וכד מהדר דכורא אנפוי מן נוקבא, ווי לעלמא. כדין כתיב, (משלי יג) ויש נספה בלא משפט. בלא משפט ודאי, וכתיב, (תהלים פט) צדק ומשפט מכון כסאך, דלא אזיל דא בלא דא, וכד משפט, מתרחק מצדק, ווי לעלמא. (כדין כתיב, (משלי יג) ויש נספה בלא משפט)" (זהר חלק ג דף נט, ב).

[תרגום: כמו שנאמר 'פניהם איש אל אחיו'. בשעה שהיו אחד עם אחד, משגיחים פנים בפנים, כתוב 'מה טוב ומה נעים'. וכשהדוכרא מחזיר פניו מן הנוקבא - אוי לעולם, שאז כתוב, (משלי יג) 'ויש נספה בלא משפט'. 'בלא משפט' ודאי. וכתוב (תהלים פט) 'צדק ומשפט מכון כסאך', שלא הולכים זה בלי זה. וכשמשפט מתרחק מצדק - אוי לעולם (אז כתוב (משלי יג) ויש נספה בלא משפט)].

ומבואר, ש'צדק' נוקבא כשהוא ללא דוכרא 'משפט' הוא מצב של 'יש נספה בלא משפט' אבל הוא בצדק, כלומר, בתוקף הדין בלי נטיה לרחמים וותרנות, וכמבואר במקום אחר בזוהר: "כד אתער צדק, דאין דינא לכלא כחדא, דלית ביה רחמי, ולא וותרנותא. כד אתער משפט, אית ביה רחמי. יכול יהא כלא במשפט. אתא קרא ואמר, בצדק תשפוט עמיתך. מאי טעמא. בגין דצדק לאו דאין לדא ושביק לדא, אלא כלהו כחדא בשקולא חדא. כגוונא דא לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול, אלא כלהו בשקולא חדא, בצדק. יכול יהא כלא דינא בצדק בלחודוי. אתא קרא ואמר תשפוט, דבעי לחברא להו כחדא, דלא ישתכח דא בלא דא, והאי שלימו דדינא" (זהר חלק ג דף פה, ב).

[תרגום: כשמתעורר 'צדק', הוא דן את הכל כאחד, שאין בו רחמים ולא וותרנות. כשמתעורר 'משפט', יש בו רחמים. יכול יהיה הכל במשפט, בא הכתוב ואומר, 'בצדק תשפוט עמיתך'. מה הטעם, משום שצדק לא דן את זה ועוזב את זה, אלא כולם כאחד במשקל אחד. כמו כן, 'לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול', אלא כולם במשקל אחד, בצדק. יכול יהיה הכל בצדק לבדו, בא הכתוב ואמר 'תשפט', שצריך לחבר אותם כאחד שלא ימצא זה בלי זה, וזוהי שלמות הדין.] וראה על כך גם רמב"ן דברים ט"ז, כ'.

כל יהודי מושגח ב'השגחה פרטית'
לג. כל יהודי באשר הוא, יהיה אשר יהיה, אפילו זה הנמצא
בשפל המדרגה, הוא ית' משגיח עליו בהשגחה פרטית^[עב].

הבטחון בה' - עיקר התורה

לד. כאמור (סעיף כו) כל יהודי ירא שמים מושגח מאתו ית'
בהשגחה פרטית מיוחדת בהתאם למדרגתו הרוחנית בעסק
התורה אהבת ה' ויראתו, וככל שרמתו הרוחנית עולה, כך
ההשגחה הפרטית המיוחדת עליו הולכת וגדלה^[עג], ולכן כל
יהודי ירא ה' שש לברך^[עד] את ה' ית' תמיד על כך שהוא

« ביאורים והרחבות »

עב. כפי שהתבאר לעיל סעיף י"א, היות וכל יהודי מחוייב לקיים תורה
ומצוות והוא בעל בחירה ודעת אזי הוא מושגח בהשגחה פרטית לתת לו
כגמולו שכר או עונש בהתאמה, וזהו העיקר הי' והי"א מי"ג עיקרים (ראה
לעיל אות י"א), וגם הרשע הגדול ביותר ל"ע, מושגח הוא תמיד לעולם
בהשגחה פרטית לתת לו כגמולו שכר ועונש. וגם ההשלכה למקרים היא
השגחה פרטית להיות מושגח ב'השגחת המקרה', ומיד עם התשובה, הוא
בעליית מדרגה להיות מושגח כשאר בינוניים, ואם הגיעו למדרגת צדיק, יונהג
בניסים גלויים, כאמור לעיל אות מ"ב, "יאר ה' פניו אליך וישם לך שלום",
כאמור לעיל אות נ"ח.

עג. אלא אם כן הוא רשע, שאז אינו בכלל השגחה פרטית מיוחדת כלל. כל
זה התבאר לעיל אות מ"ב.

עד. "מפני שאנחנו צריכין לברך את ה' על שבראנו ומשגיח עלינו בכל עת"
(הגר"א, אדרת אליהו, מהדו"א דברים לב, טו).

"ועוד, שמשגיח עליו בכל עת ומושיע לו" (חומש הגר"א, מהדו' קרויזר,
שם, העתקה מכת"י).

מְלֶךְ עוֹזֵר וּמוֹשִׁיעַ וּמַגֵּן' המשגיח עליו תמיד ומגן עליו מפני הצרה ומושיע אותו בעת צרה, והיא מצוות הבטחון בה', והאדם – תהיה מדרגתו אשר תהיה – זכאי וּמְצַנֵּה לבטוח בה', כי כל עיקר נתינת התורה לישראל היא כדי שנשים ביטחוננו בו ית' [ע"ה] שיגן עלינו מכל רע, שנאמר 'טוֹב לְחַסוֹת בַּהוִיָּה' [ע"ו] (תהלים קיח, ח), וכל המצוות כלולות

— ביאורים והרחבות —

עה. "להיות וגו', כמ"ש 'זיקם עדות ביעקב ותורה שם בישראל אשר צוה את אבותינו להודיעם לבניהם למען גו' וישימו באלהים כסלם ולא ישכחו וגו' ומצותו. פירוש, 'זיקם עדות' – הם נביאים וכתובים. 'ותורה' – הוא התורה, שם בישראל, ועיקר נתינתו התורה לישראל הוא כדי שישומו בטחונם בה' כמ"ש 'וישימו באלהים כסלם' וגו' וג"כ לספר אח"כ לבניהם כמ"ש 'למען ידעו דור אחרון', והוא, לפי שעיקר הכל הוא הבטחון השלם, והוא כלל כל המצות, כמ"ש 'ולא ישכחו וגו' ומצותיו' וגו' וז"ש כאן להיות בטחונך, כלומר כדי שבטחונך יהי בה' הודעתך היום ברוה"ק שזה אות על שריית השכינה בתוך בני ישראל וישימו בטחונם בו, אף אתה כלומר אף אתה תודיע לבניך אחריו כמ"ש 'למען ידעו דור אחרון' וגו' (הגר"א, משלי פרק כב פסוק יט).

עו. "ביראת' וגו'. פירוש, כמ"ש 'טוב לחסות בה' מבטוח בנדיבים' והפסוק הזה בעצמו אין לו פירוש לכאורה. והענין, כי יש ב' חלקי בטחון: אחד – שהקב"ה מבטיחו לתת לו הון רב ועושר כמו שמצינו שהבטיח לו הש"י לאברהם שיעשירו וזה נקרא בטחון. וחלק הב' הוא – שהקב"ה אין מבטיחו, אך האדם בעצמו שם בטחוננו בה' וזה נקרא 'חסיון' וכמ"ש 'צור חסיו בו' שהצור הוא למחסה לאדם מזרם וממטר כאשר ינוח שם בעצמו אך הצור לא הבטיחו שיהיה לו למחסה.

וז"ש 'טוב לחסות בה' הוא חלק הב', כלומר שמעצמו ישים וישליך ית' על ה' אף שלא הבטיח לו ה', ממה שישים בטחוננו באדם אף לאחר שהבטיח האדם לו לעשות הטוב, וזהו 'מבטוח באדם', וז"ש כאן 'ביראת ה' כלומר

במצוות הביטחון, והביטחון היא האמונה^[עז], שהמנהל את

« ביאורים והרחבות »

מחמת היראת ה' יגיע שהקב"ה יבטיחנו לעשות לו טוב וכשהקב"ה יבטיחנו הוא מבטח עוז וחזק וגם לבניו שלא הבטיח יהיה להם למחסה שיגיין עליהם ה' צבאות" (הגר"א, משלי פרק יד פסוק כו).

עז. 'כָּל אִמְרַת אֱלֹהִים צְרוּפָה מְגֵן הוּא לְחַסִּים בּו' (משלי ל, ה), פירושו: "כל אמרת' וגו', כי התורה היא מזוקק שבעתים והוא מ"ט פנים לתורה כמ"ש חמישים שערי בינה נבראו בעולם, ומשה השיג מ"ט, אך התורה עצמה כוללת כל המ"ט פנים והיא אינה אלא אחת, וכן המצוות המה תרי"ג והם נכללים באחת כמ"ש 'בא חבקוק והעמידן על אחת' והוא הבטחון כמ"ש 'וצדיק באמונתו יחיה', וז"ש 'אגור' ('דְּבַרֵי אָגוּר בֶּן יִקְה' משלי ל, א, אגור מלשון אגירה ואצירה באוצר), שאין לכם עסק בנסתרות לידע תעלומות חכמה (איוב יא, ו) 'כי כל אמרת' וגו' כלומר התורה צרופה ומזוקק שבעתים והכל כלול בה ואין לך מדה טובה הימנה ולכן סיב ובלה בה, ומינה לא תזוע (אבות ה, כב). 'מגן' וגו', וכן אל תזועו וְתִפְרְשׁוּ מֵהַמְצוּת אֲשֶׁר מִגֵּן הוּא לְכָל הַחוֹסִים בּו לְמִי שְׁבוּטָח בּו, והוא כי יש במדת הבטחון שהוא מגן לבל יכשלו בשאר המצוות כי כולן כלולין במדה זו ומהם לא תזועו, ובנסתרות אל תחקרו" (הגר"א, משלי פרק ל פסוק ה).

מבואר, שכל המצוות כלולות באחת, והוא בבטחון בה, ועל זה נאמר וצדיק באמונתו יחיה. ועוד מבואר כאן בגר"א ענין אחר, והוא, שנסתרות שהם מחוץ לתורה, הם הבל, כי באמת הכל כלול בתורה וגם הנסתרות שבתורה - תורה הם (סוד דפרד"ס), ואין לנו נסתרות אחרים וקבלה אחרת מחוץ לתורה ולהלכה, ואם עושים משהו שלא כתורה ואומרים שהוא על פי נסתרות ו"קבלה", כך שלפי הפשט צריך לעשות כך, אך לפי הנסתר וה"קבלה" צריך לעשות אחרת - גם זה הבל הוא ואל תחקרו בו, כי לנו עם ישראל יש רק תורה אחת, אותה קיבלנו ממשה רבינו בסיני, והפשט צמוד לסוד והסוד צמוד לפשט במדרג עולה מהפשט עד לסוד, ואם הסוד אינו לפי הפשט וההלכה שבגמרא ובפוסקים, וכן להיפך, אין כאן לא סוד ולא פשט אלא רק הבל חוצני אחר מחוץ לתורה, חוצות, חו"ל, ראה דברי הגר"א בזה ביתר אריכות בספר 'קדוש וברוך' שהו"ל עמ' 188.

חיו על פיה – חי חי יקרא, שנאמר 'וְצַדִּיק בְּאֲמוֹנָתוֹ יִחְיֶה' [עח] (חבקוק ב, ד).

שכר הבטחון – השגחה מיוחדת

לה. ואפילו אם בעוה"ר הוא לא במדרגה להיות זכאי לסיוע מה', אך היות והוא בוטח בה', אזי בשכר זאת ה' ית' משגיח עליו בהשגחה פרטית מיוחדת וינצל מהצרה, שנאמר

— ❧ ביאורים והרחבות ❧ —

עח. נאמר, 'ויאמר אסתירה פני מהם אראה מה אחריתם, כי דור תהפוכות המה, בנים לא אמוך בס', ומפרש הגר"א: "כי במתן תורה נתן להם לישראל ארבע מתנות, דרכי תורה, ויראה, והתורה, והמצוה. והן בארבע דרגין הידועין, וזה שאמר, 'אסתירה פני מהם' ('פני' לשון רבים, שתי פנים לדבר) זה החכמה והבינה (י"ה דהויה), כמו שנאמר (שמות לג, יט) 'וקראתי בשם הויה לְפָנֶיךָ, שהם (החכמה והבינה) נקראים 'פנים' (וזהו 'לפניך', ודורש הגר"א 'לפניך' לשון 'פנים'), וכמו שנאמר (ישעיה כט, יד) 'הנני יוסיף להפליא וגו' ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר' ('חכמת חכמיו' – חכמה. 'בינת נבוניו' – בינה, ואת שניהם אסתיר ממכם עד לעת"ל, וכ"כ בשערי אורה, שער ט). 'אראה מה אחריתם' – זו היראה והאהבה, וכמו שנאמר (קהלת יב, יג) 'סוף דבר וגו' את האלהים ירא' (אם כן, האחרית והסוף, כלומר התכלית, היא היראה, והאהבה כלולה ביראה כמש"כ הגר"א במק"א), וכמו שאמרו (אבות ג, יז) 'אם אין חכמה אין יראה' (הרי, שאם מסתיר את החכמה, אין יראה ולכן יראה מה יעשה עמהם). 'כי דור תהפוכות המה' – במעשיהם, אומרים לטוב רע ולרע טוב. וזה שאמר 'דור', פירוש על כל הדור, אף על פי שעוסקין בתורה – 'לא אמוך בס', לשון קיום, שלא נתקיימה תורתם בידם מחמת חסרון בטחון, כמו שאמרו (מכות כד, א) 'בא חבקוק והעמידן על אחת', והוא בטחון, שנאמר (חבקוק ב, ד) 'וצדיק באמונתו יחיה', וכן אמרו (חגיגה יב, ב) העולם – על עמוד אחד עומד, שנאמר 'וצדיק באמונתו יחיה' (הגר"א, אדרת אליהו, דברים פרק לב פסוק כ).

'מִשְׁמוּעָה רָעָה לֹא יִירָא, נִכּוֹן לְבוֹ בְּטִחַ בְּהוּיָהּ' [עט] (תהלים קיב, ז) וכן נאמר 'עֲזִי וְזִמְרַת יְהוָה לִי לִישׁוּעָה, זֶה אֱלֹהֵי וְאֹנֶהוּ אֱלֹהֵי אָבִי וְאַרְמְמָנְהוּ' [פ] (שמות טו, ב), ואחרי שה' מושיעו: 'וְאֲנִי בְּחֶסֶדְךָ בְּטַחְתִּי יִגַּל לְבִי בִישׁוּעַתְךָ אֲשִׁירָה לַה'

— « ביאורים והרחבות » —

עט. תנו רבנן: מעשה בהלל הזקן שהיה בא בדרך ושמע קול צווחה בעיר. אמר: מובטח אני שאין זה בתוך ביתי. ועליו [על הלל] הכתוב אומר (תהלים קיב, ז): "משמועה רעה לא יירא, נכון לבו בטוח בה". אמר רבא: כל היכי דדרשת להאי קרא, הריהו נדרש יפה. ובין מרישיה לסיפיה מדריש, ובין מסיפיה לרישיה מדריש. ומפרש כיצד הוא נדרש: מרישיה לסיפיה מדריש כך: "משמועה רעה לא יירא" - מה טעם? - מפני ש"נכון לבו בטוח בה". ומסיפיה לרישיה מדריש כך: מי ש"נכון לבו בטוח בה", הרי "משמועה רעה לא יירא" (חברותא, גמרא ברכות ס, א).

על גמ' זו כותב הגר"א בביאורו שם: "מרישא לסיפא' הוא שלא יירא, שיוודע שהשי"ת יעשה הנכון וטוב לו, אבל 'מסיפא לרישיה' הוא שכר הבטחון, שהוא 'משמועה רעה לא יירא', ואמר 'ההוא תלמידא כו' הוה קא מפחד אמר לו חטאה את', דאם לא כן אין לירא כדרשת מרישא לסיפא, ואמר יהודה ב"נ כו' הוא כדרשת מסיפא לרישיא דאדם אין לירא אלא לבטוח, כי כשמסיר בטחוננו, גם כן מסיר השי"ת" (ביאור הגר"א לברכות שם). הרי שבשכר הבטחון בה' הוא מושגח בהשגחה פרטית מיוחדת וניצל.

פ. "עזי וזמרת יה'. 'זמרת' כמו 'זמרת', ויו"ד של עזי מושך אחר עמו (אות י' של התיבה 'עזי' היא בסוף מילה ונדבקת למילה הבאה אחריה - 'זמרת', והיא נדרשת: 'זמרת'), ורצה לומר הוא עזי שאני מתלונן בצלו ואין לי מנוס אלא אליו, וכן הוא תושבחת, בטובתי אני משבח אותו ואיני תולה בכחי. 'זיהי לי לישועה'. רצה לומר, כמו שאני תולה בו, כן הוא לי לישועה. וכן אמר, 'זה אלי'. הוא כחי ומכבדני, ואני גם כן אנוהו, לשון ייפוי. וכמו כן 'אלהי אבי' הוא, ואני 'ארוממנהו'" (הגר"א, אדרת אליהו, שמות טו, ג).

פִּי גַמְלַ עֲלָיִ (תהלים יג, ו), וגילה זו היא שלמות מידת הביטחון [פא].

מדרגת הבוטח על רחמיו וחסדיו המרובים ית' לֹו. המתפלל לה' ית' שיצילנו מצרותיו הגשמיות והרוחניות ובוטח (חכמה) בו בכל ליבו ונפשו שיעשה עימו חסד בתורת צדקה (גדולה) למען רחמיו הרבים (כתר) ולא לפי מעשיו מצד הדין (גבורה), אפילו יש בידו חטא, אין לו להתיירא שמא יגרום החטא כלל אלא יהיה נְכוֹן לְבוֹ בְּטַח בַּה' (תהלים קיב, ז) שישגיח עליו בהשגחה פרטית מיוחדת וינצל, שנאמר 'הִנֵּה אֵל יְשׁוּעָתִי אֶבְטַח וְלֹא אֶפְתָּד פִּי עֲזִי וְזָמַרְתָּ יְהוָה וְיִהְיֶה לִּי לְיְשׁוּעָה' (ישעיהו יב, ב), וזוהי מדרגה גבוהה ממדרגות מצוות הבטחון ולא כל אדם זוכה להגיע לכך [פב].

« ביאורים והרחבות »

פא. כותב רבי אברהם בן הגר"א: "פירש מרי אבא הגאון זצלה"ה 'ואני בחסדך בטחתי יגל ליבי בישועתך'. שלימות הבטחון הוא כאשר ימצא בשלש זמנים אלו: א) כאשר הוא בעת צרה - אליו (אל ה') ישא את נפשו, ב) כאשר יבא לו הישועה לא יבקש ישועה מבני אדם רק מאת ה', ג) כאשר יושע לו ה' - ביום ההוא ישיר לה' ולא ישכח ישועתו, אז הוא הבטחון בשלימות בלב ולב. לכן אמר, 'ואני ביום צרתי בה' בטחתי' ולא בזולתו, גם ביום ישועתו יגל לבי בישועתך, כי לא בקשתי מזולתו, 'אשירה לה' כאשר תושע לי זרועו ויירום ימיני, אשירה לו 'כי גמל עלי' (פי' רבי אברהם בן הגר"א על תפילת שמו"ע, ברכת ריבה ריבנו). וכ"ה בביאור הגר"א לשיר השירים, ב', י"ד פירוש א', ובאמרי נעם ברכות כ"ה, ב'.

פב. כותב הגר"א: "הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד' היינו על דרך מה שנאמר 'והאמין בה' ויחשבה לו צדקה' ולכאורה קשה, מאי רבותיה קמשמע

 « ביאורים והרחבות »

לן גבי אברהם שהאמין, הלא מילתא זוטרתיה לגביה. הענין הוא, לפי שמצינו גבי יעקב, אף על פי שהבטיח לו הקב"ה 'ושמרתיו בכל אשר תלך' - אף על פי כן 'ויירא יעקב מאוד' שמא יגרום החטא, אבל אברהם, לפי שחשב ההבטחה הזאת מצד הצדקה ולא מצד הדין, לכן לא היה מתיירא שמא יגרום החטא, כי 'חסד ה' מעולם ועד עולם' אף אם יחטא. וזהו שנאמר 'עד הנה עזרונו רחמיו ולא עזבונו חסדיו' ולא מצד מעשינו, ואם כן - 'אל תטשנו ה' אלהינו לנצח', אף כי חטאנו.

וידוע ש'אל' הוא 'חסד', וזהו שאמר 'הנה אל' שהוא מדת החסד, 'ישועתי', ולא מצד מעשי, 'אבטח ולא אפחד' שמא יגרום החטא ח"ו. 'אל ישועתי' הוא 'כתר עליון', שמשם הישועה, 'אל עליון' ששם הרחמים פשוטים, 'אבטח' חכמה, כי בו הבטחון, כמ"ש 'והמלך שלמה ברוך' וכו', וכתובת 'וה' נתן חכמה לשלמה' וכמ"ש 'ברוך שם כבוד מלכותו' ונכללין בו כל העשר ספירות וזהו שנאמר 'והיה ה' מבטחו' (הגר"א, ישעיהו יב, ב במהדורת מה"ק ובמהדורת וילנא תר"פ).

עוד כותב הגר"א: "בְּאַרְךְ אַפִּים יִפְתָּה קִצִּין וְלִשׁוֹן רַכָּה תִשְׁבֵּר גֵּרִים" (משלי כה, טו). 'בארך אפים יפתה קצין' - כאשר הקצין מאריך אפו, על ידי זה יפתה, כי בהמשך הזמן יפתה אותו, ופעמים אף שהקצין מאריך אפו אי אפשר לפתות אותו כי יש בני אדם אשר המה קשים כְּעֵצְמוֹת ומונעים מלהתפתה, אך כאשר הוא מדבר תמיד בלשון רכה ותחנונים אז משבר אפילו אותן הקשים כעצמות, וזהו 'ולשון רכה תשבר גרם'.

והיינו, שהקב"ה הוא ארך אפים, ומחמת זה יכול האדם להקדים תפלה לצרה. אך יש ב' מיני תפלות: א) שמבקש שהקב"ה יעשה למען רחמיו וחסדיו כמ"ש 'עד הנה עזרונו רחמיו ולא עזבונו חסדיו' ואל תטשנו ה' אלקינו לנצח' כלומר, מה שאתה 'עד הנה עזרונו' הוא 'רחמיו' ולא למענינו ומה שאתה 'לא עזבונו' הוא 'חסדיו' ולכן אנו בטוחים ש'אל תטשנו ה' אלקינו לנצח', כי אם היה בשבילנו היינו מתייראים שמא יגרום החטא אבל כאשר הוא למען חסדיו אין אנו מתייראין כלל, כי חסדיו המה קיימים תמיד, וזהו כמ"ש בזוהר (זהר ח"א דף צ ע"ב) 'והאמין בה' ולא היה מתיירא אפילו שמא יגרום החטא והיינו משום ש'זיחשבה לו צדקה', כלומר כל מה שנותן לו ה' הוא צדקה ואינו בשבילו כלל וזהו 'הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד', כלומר

ההשגחה על התומך בת"ח

לז. יהודי כשר העוסק לפרנסת בני ביתו ואין לו פנאי לעסוק בתורה תמיד אלא שהוא קובע עיתים לתורה בכל יום^[פג] – אם הוא מכבד תלמידי חכמים ומוזיל להם מכספו, תומכם ומחזיקם תמיד, הרי שהוא מתקשר ונדבק בהם ובכך הוא מתקשר ונדבק בשכינה ונחשב לו הדבר כביכול הוא לומד תורה בעצמו, וזוכה הוא על ידי כך להשגחה פרטית מיוחדת^[פד].

— ❧ ביאורים והרחבות ❧ —

א' שהוא מדת החסד כאשר בחסדו הוא 'ישועתי אבטח' תמיד 'ולא אפחד' אפילו שמא יגרום החטא וכמו שביארתי בישעיהו שם.

ב) והב' הוא, שמבקש מהקב"ה שיעשה בשביל מצותיו וחסדיו אשר עשה כמ"ש 'קטונתי מכל החסדים' גו' ולכן 'יירא יעקב מאד' שמא יגרום החטא, וזהו שמבקש בשביל מצותיו – המקטרגים מונעים, וזהו ש'בארך אפים יפותה קצין', מחמת שהקב"ה מאריך אף, מחמת זה יפותה כי (בגלל שהוא) יתפלל אליו. אך אם יתפלל שיתן למענו – יהיה הרבה מקטרגים, לכן אומר 'ולשון רכה', כשמדבר תחנונים ורכות, והיינו שלא יתן בשביל מעשיו, רק בשביל חסדי ה' המרובים, על ידי זה 'ישבר הגרם' שהן המקטרגים, שלא יהיה להם מקום לקטרג כלל כי אינו מבקש לפי מעשיו כלל" (הגר"א, משלי פרק כה פסוק טז). וראה לשון השו"ע או"ח צח, ה. והיא מדרגת אברהם אבינו.

פג. "אמר רבא: בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו: נשאת ונתת באמונה, קבעת עתים לתורה, עסקת בפריה ורביה, צפית לישועה, פלפלת בחכמה, הבנת דבר מתוך דבר" (שבת לא, א).

פד. כבוד התורה: "בעא מיניה רבי מרבי ישמעאל ברבי יוסי: עשירים שבארץ ישראל במה הן זוכין? אמר לו: בשביל שמעשרין, שנאמר עשר תעשר – עשר בשביל שתתעשר. שבבבל במה הן זוכין? – אמר לו: בשביל שמכבדין את התורה" (שבת קיט, א).

דבקות בת"ח והנייתם מממונו: "א"ל: רבי, מצאתי להך תקנה מן התורה, ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כולכם היום - וכי אפשר לדבוקי בשכינה? והכתיב: כי ה' אלהיך אש אוכלה! אלא, כל המשיא בתו לתלמיד חכם, והעושה פרקמטיא לתלמידי חכמים, והמהנה תלמידי חכמים מנכסיו, מעלה עליו הכתוב כאילו מדבק בשכינה. כיוצא בדבר אתה אומר: לאהבה את ה' אלהיך ולדבקה בו - וכי אפשר לאדם לידבק בשכינה? אלא, כל המשיא בתו לתלמיד חכם, והעושה פרקמטיא לתלמידי חכמים, והמהנה תלמידי חכמים מנכסיו, מעלה עליו הכתוב כאילו מדבק בשכינה" (כתובות קיא, ב).

"הרי שנו רבותינו, כל כתבי הקדש מצילין אותן מפני הדליקה, למה כדי שלא ישרפו דברי תורה, ותיק הספר מפני מה מצילין אותו, כדי שלא ישרף, וכי דברי תורה כתובין בתוכו, אלא בשביל שהוא דבוק לספר זכה להנצל עמו, אמר שלמה 'הולך את חכמים יחכם ורועה כסילים ירוע' (משלי יג, כ), אוי להם לרשעים ולדבוקים עמהם, ואשריהם לצדיקים ולדובקיהם, מה כתיב בהם בדור המבול 'זימח את כל היקום' (בראשית ז, כג), אם אדם חטא בהמה מה חטאת, אלא אוי להם לרשעים ולדבוקים שהם מחייבין עצמן ודובקיהם, אמר ר' יהודה בר אידי לא נחתם גזר דינם של דור המבול, עד שכתבו גמיקיסוס (שטר כתובה) לזכר ולבהמה, לפיכך 'מאדם ועד בהמה' (בראשית ז, כג), אוי להם לרשעים ודובקיהם, ואשריהם לצדיקים ולדובקיהם, שנאמר 'וגם ללוט' וגו' (בראשית יג, ה), הוי אשריהם הצדיקים ואשריהם דובקיהם" (מדרש תנחומא הקדמון, פרשת בראשית, סימן כא).

"והוא הענין שאמרו עליו ז"ל (כתובות קה): כל המביא דורון לת"ח כאילו הקריב בכורים. וכן אמרו (יומא עא): ימלא גרונו של ת"ח יין במקום נסכים, ואין הדבר הזה שיהיו הת"ח להוטים אחרי האכילה והשתיה ח"ו שימלאו גרונו כמלעיט את הגרגון, אלא הענין הוא לפי הכונה שזכרתי, כי הת"ח הקדושים בדרכיהם ובכל מעשיהם הנה הם ממש כמקדש וכמזבח, מפני שהשכינה שורה עליהם כמו שהיתה שורה במקדש ממש, והנה הנקרב להם כנקרב על גבי המזבח, ומילוי גרונו תחת מילוי הספלים (ספלים שהיו על גבי המזבח שהיו מנסכים לתוכם יין).

ועל דרך זה כל תשמיש שישתמשו מדברי העולם אחרי היותם כבר דבוקים לקדושתו יתברך, הנה עילוי ויתרון הוא לדבר ההוא שזכו להיות תשמיש לצדיק, וכבר הזכירו ז"ל בענין אבני המקום שלקח יעקב ושם

— ביאורים והרחבות —

מראשותיו (חולין צא): אר"י מלמד שנתקבצו כולך והיתה כל אחת אומרת עלי יניח צדיק ראשו" (מסילת ישרים, פרק כו).

וכותב החפץ חיים זצ"ל: "הנה עתה בפרק זה נבוא לבאר הפרט השלישי שפרט לנו הכתוב 'ומחזיקים בברית', דהיינו החזקת התורה, ואך מתחלה נבאר גודל חיובו בכל אדם. איתא ביו"ד ריש סימן רמ"ו כל אחד מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר בין שלם בגופו בין בעל יסורים בין בחור בין זקן גדול אפילו עני המחזר על הפתחים אפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לת"ת ביום ובלילה שנאמר והגית בו יומם ולילה. ומי שא"א לו ללמוד מפני שאינו יודע כלל ללמוד או מפני טרדת הזמן יספיק לאחרים הלומדים ותחשב לו כאלו לומד בעצמו כמו שדרשו חכמים בפסוק 'שמח זבולך בצאתך ויששכר באהליך', ועיין בבאור הגר"א ז"ל שם דמקור הדברים הוא בבראשית רבה פרשת צ"ט 'זבולך לחוף ימים ישכון' הרי זבולך קדם ליששכר, ולמה כן, אלא לפי שהיה זבולון עוסק בפרקמטיא ויששכר עוסק בתורה וזבולון בא ומאכילו [במד"ר פ' נשא איתא מאכילו ונותן לתוך פיו ור"ל שלא היה צריך יששכר לבקש מזבולון על מזונותיו אלא זבולון מעצמו היה מאכילו] לפיכך קדמו, עליו הכתוב אומר 'עץ חיים היא למחזיקים בה', וכן משה אמר 'שמח זבולך בצאתך' לימוד של יששכר שלך הן, שאתה מסייעו לישוב בהן [והכוונה במה שאמר 'ויששכר באהליך' שהיה משמח זבולון בענין הזה כל כך עד שנתן לו אוהליו ללמוד בהן, וכמו שמצוי אצל עשיר שמצליח בעסקו על ידי שותפו שהוא חכם גדול להנהיג את העסק לאשורו הוא חביב בעיניו מאד וכשבא השותף לאהלו להתיישב אודות עסקים והוא יודע שמעסקים אלו יהיה אח"כ ריוח גדול הוא שמח בישיבתו באהלו לפיכך אמר הכתוב 'שמח זבולון בצאתך' וגו' היינו אתה זבולון צריך לשמוח בצאתך מן העולם מאחר שהיה יששכר כ"כ חביב בעיניך עד שאתה נתת לו אהליך ללמוד בהן בודאי תקבל שם חלקך בשמחה].

ואיתא במ"ר פרשת קדושים, אילו נאמר עץ חיים היא לעמלים בה לא היתה תקומה לישראל ח"ו אלא למחזיקים. אילו נאמר ארור אשר לא ילמד לא היתה תקומה לישראל ח"ו אלא אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לכך אמר 'עץ חיים היא למחזיקים בה' וכו'. כי בצל החכמה בצל הכסף, א"ר אחא בשם ר' תנחום בר חמא למד אדם ולימד והיה סיפוק בידו להחזיק ולא החזיק הרי הוא בכלל 'ארור אשר לא יקים' וכו', לא למד ולא לימד לאחרים

ההשגחה על תלמיד הדבק ברבו שמלמדו תורה
 לה. הדבק בתלמיד חכם ועושהו לרבו, לומד מתורתו ומקבל
 ממנו דרך בעבודת ה', זוכה להשגחה פרטית מיוחדת כמו
 של רבו שלא לפי מדרגתו האישית, היות והשפע החל על
 רבו חל גם עליו [פה].

— ביאורים והרחבות —

ולא היה סיפוק בידו להחזיק והחזיק הרי הוא בכלל 'ברוך' וכו', ומוכח להדיא
 דאף מי שלמד בעצמו מחוייב להחזיק את התורה [ומה שמשמע מטוש"ע
 הנ"ל דדוקא מי שא"א לו ללמוד מחוייב להחזיק נראה דהתם הכוונה דמחוייב
 להחזיק הרבה עד שיעלה כל כך כמו אם היה לומד בעצמו אבל הכא אינו
 מחוייב כ"כ רק כדי לצאת ידי מצות החזקת התורה, וכ"כ בספר עץ פרי].

ומצות חיזוק ידי ת"ח הוא בכלל מצוות עשה גמורה, כמו שכתב הרמב"ם
 בפ"ו מהלכות דעות בה"ב וז"ל מ"ע להדבק בחכמים ותלמידיהם וכו' וכי
 אפשר לאדם להדבק בשכינה כו' לפיכך צריך אדם להשתדל וכו' ולאכול
 ולשתות עם ת"ח ולעשות פרקמטיא לת"ח כו' שנאמר ולדבקה בו" (חפץ
 חיים, שם עולם, חלק א פרק טו).

הרי, שבכך הוא מתברך בהשגחה פרטית מיוחדת.

פה. במכילתא: "וכן אתה מוצא בברוך בן נריה שהיה מתרעם לפני המקום
 אמרת 'אוי נא לי כי יסף ה' יגון על מכאובי' (ירמיה מה, ג) מה נשתניתי אני
 מכל תלמידי הנביאים. יהושע שמש משה ושרתה עליו רוח הקודש. אלישע
 שמש אליהו ושרתה עליו רוח הקודש. מה נשתניתי אני מכל תלמידי
 הנביאים" (מכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא, פרשה א ד"ה לאמור).

ולפי זה, "אין ספק שראוי שנאמין, שכמו שבזמן שבית המקדש קיים,
 היה המעון ההוא המקודש, מקום מוכן לחול שפע הנבואה והחכמה, עד
 שבאמצעות המקום ההוא, היה שופע על כל ישראל, כן ראוי שיהיו הנביאים
 והחכמים מוכנים לקבל החכמה והנבואה, עד שבאמצעותם יושפע השפע
 ההוא על המוכנים מבני דורם, גם אם לא ישתתפו עמם, אבל מצד המצאם
 בדורם, שהם עצמם כמו המקדש המקודש.

— ביאורים והרחבות —

והרמב"ן ז"ל כתב בסוף סדר 'והיה עקב' (דברים יא, כב), 'זיתכן באנשי זאת המעלה, שתהיה נפשם גם בחייהם צרורה בצרור החיים, כי הם בעצמם מעוון לשכינה, כאשר רמזו בעל ספר הכוזרי' (מאמר ג, א), עד כאן. ואפשר שנתכוין גם לזה.

ולפיכך, בהימצא לחכמים והחסידים בדורות - יהיה השפע שופע עליהם, ובאמצעותם אפשר (-מתאפשר) שיהיה שופע על כל המוכנים מבני דורם, וכל שכן לאותם שהם מתקרבים אליהם ומשתתפים עמם" (דרשות הר"ן, דרוש ח).

ועל זה "אמרו בספרי החכמה, כי בהיות האדם מתכוון אל רבו ונותן אליו לבו, תתקשר נפשו בנפשו ויחול עליו מהשפע אשר עליו ויהיה לו נפש יתירה, וזה נקרא אצלם 'סוד העיבור' בחיי שניהם, וזה הוא שנאמר 'זהו עיניך רואות את מוריד' וזהו 'והתיצבו שם עמך' - ואצלתי מן הרוח' וגו'. וכן התהלל רבינו הקדוש שאם היה רואה את פני רב, היה מגיע למדרגה עליונה. וכל שכן אם הרב מתכוין גם הוא, וקרא זה אל זה להשפיע וזה לקבל.

ומשום הכי אמר ר' יוסי, לא מן הכל אדם זוכה ללמוד תורה, ומכאן התירו שילך אדם למקום אחר ללמוד תורה אף על פי שאביו אומר לו שלא ילך ועובר מצות אביו. שלא מן הכל אדם זוכה ללמוד תורה" (שו"ת רדב"ז ג, תעב).

"שידבק בלומדי תורה שהם מרכבה לשכינה" (אור החיים, דברים יג, ה, ע"פ כתובות קיא, ב) ו"היינו משום שרגיל עם התלמיד חכם המאציל עליו מאמרי תורה המביאים לידי כך" (הנצי"ב, שיר השירים ג, ד).

והוא הענין שהיה עם שאול: 'וְהָיָה כִּהְפַנְתּוּ שְׂכָמוֹ לְלֶכֶת מֵעַם שְׂמוּאֵל וַיִּהְיֶה לּוֹ אֱלֹהִים לֵב אַחֵר וַיָּבֵאוּ כָּל הָאֲתוֹת הָאֱלֹהִים בַּיּוֹם הַהוּא, וַיָּבֵאוּ שָׁם הַגְּבַעַתָּה וַהֲנִה חֶבֶל גְּבָאִים לְקִרְאָתוֹ וַתִּצְלַח עָלָיו רוּחַ אֱלֹהִים וַיִּתְנַבֵּא בְּתוֹכָם, וַיְהִי כָּל יוֹדְעוֹ מֵאֲתָמוֹל שְׁלֹשׁ וַיֵּרְאוּ וַהֲנִה עִם גְּבָאִים נִבָּא וַיֹּאמֶר הָעָם אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ מַה זֶה הָיָה לָכֵן קִישׁ הָגַם שְׂאוּל בְּנִבְיָאִים' (שמואל-א י, ט-יא). וראה קונטרס 'חכמה ומוסר לרלב"ג' שהו"ל בערך 'רב ותלמיד'.

וכל דבקות זו ברבו היא באם מתקיים בו שרבו מְרַבָּה (רב' לשון ריבוי הוא) את ה"נברא אדם יחידי" "החייב לומר בשבילי נברא העולם" החשוב כעולם מלא (רש"י סנהדרין לז, א) שלו, על ידי השפעת חכמת התורה והקדושה מנשמת הרב לנשמת תלמידו המתנוצצת על רוחו (של תלמידו)

ההנהגה בעת מגיפה

לט. בזמן מגיפה אין סומכים על הנס, ויש לעשות את כל הנדרש להצלה כפי שמורים בתי הדין על פי רופאים מומחים^[פיו], ואף על פי שהכל בהשגחה פרטית על פי שכר ועונש, אבל לפעמים אפילו שלא נגזר על אנשים מסויימים באופן אישי שיינזקו, אך הם נלכדים רק מחמת חטא אדם הראשון^[פז], או מחמת מזל כללי^[פח] שנגזר על כלל

— ביאורים והרחבות —

מלמעלה ומשפעת ומתפשטת בכל גידי רוחו ונפשו לעלייה ייחודית דצלם אלוקים שלו, אבל אם הוא לא מתרבה מרבו אלא מתאדה ונעלם בתוך שְׁכָל רבו וחדל מלהיות, אין זו דבקות כלל אלא קטנות וחדלון דעת המביאים לידי ביטול היש העצמי וממילא לידי ירידה רוחנית, נפשית ופיסית (אא"כ הוא נולד כן מראש וגם בלי זה יש בו מחסרון ריבוי הדעת, שאז רבו זה הוא כמצילו מים סוער וממים רבים שלא ישטפוהו בגשם וברוח, וטוב הוא. והכל לפי מה שהוא אדם, ועל זאת יתפלל אליך כל חסיד לעת מצוא). וראה דליות יחזקאל (ר' יחזקאל סרנא), ב', עמ' קל"ז מה שמוסר מהסבא מסלבודקא ושם בעמ' קל"ז בשם הרי"ס.

פו. "עוד כתבו, שיש לברוח מן העיר כשדבר בעיר, ויש לצאת מן העיר בתחילת הדבר, ולא בסופו. וכל אלו הדברים הם משום סכנה, ושומר נפשו ירחק מהם ואסור לסמוך אנס (על הנס) או לסכן נפשו בכל כיוצא בזה" (רמ"א, יורה דעה, הלכות מאכלי עובדי כוכבים קטז, ה).

פז. "שאז אינו מבחין כמו שאמרו (ב"ק ס, ב) דבר בעיר כו', ואינו (אלא) רק מחמת חטא אדם הראשון" (הגר"א, ביאורי אגדות לברכות ה, א ד"ה ובשעת המגפה).

פח. "דלכאורה קשה, אותן שחוזרין מעורכי מלחמה אם נגזר עליהם שימותו - לא ינצלו אף בביתם, וכן קשה על צדיקים שברחו בשעת הזעם. והענין, כי יש 'מזל כללי' ומזל פרטי, ואם נגזר על עיר אחת או על אומה אחת

התושבים בחטאם^[פט], והכל נעשה בידי שמיים בצדק^[צ]. אבל על אדם צדיק יש השגחה פרטית מיוחדת שלא ינזק

— ביאורים והרחבות —

במזל כללי ליהרג, לא ימלט אף האיש שלא נגזר עליו בפירוש, כמו שכתוב (משלי יג, כג) 'יש נספה בלא משפט', שמזל כללי נוצח למזל פרטי, על כן מועיל לברוח, שמא לא נגזר עליו בפרטות' (הגר"א, ישעיהו ה, ל).

"כי בעת המלחמה ציווה הקב"ה 'מי האיש אשר נטע כרם וכו' יחזור לביתו'. וידוע, שהכל הוא בידי שמים, אם נכתב לו שימות אותה שנה מה יועיל לו אם יחזור לביתו, ואם נכתב בספר החיים, גם כי ילך למלחמה ישאר בחיים חיותו. אבל הענין הוא, שיש 'מזל כללי' של אומה או של המדינה, ויש 'מזל יחיד' (פרטי), ומפני זה ציווה להחזירו מן המלחמה שלא ילכד ב'מזל הכללי', וכן אמר דוד 'או יבוא יומו ומת, או במלחמה ירד ונספה', שנספה במזל הכללי. וכן אמרו במסורה 'ג' ויעתר': 'זיעתר יצחק לה' לנוכח אשתו', 'זיעתר אלוהים לארץ אחרי כן', 'זיעתר ה' לארץ ותעצר המגיפה', והוא מפני ש'בני חיי ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא', לכן נאמר אצל שלושא אלו 'זיעתר'. ודרשו רז"ל אל תקרי 'זיעתר' אלא ויחתר, והיא ההשפעה שלא על ידי הטבע. וה'זיעתר' הראשון, אצל יצחק, הוא בנים. השני אצל הרעב, הוא מזוני. ואצל המגפה נאמר 'זיעתר', הוא חיי" (הגר"א, כת"י הגר"א שבביאור הגר"א למשלי יא, ח, מהדורת רמ"פ, פ"ת תשע"א, הערה 55). וראה עוד בפי' הגר"א לאסתר ג, ז.

פט. ראה אות קודמת. ועוד כותב הגר"א על הפסוק "ערום ראה רעה ונסתה, ופתאים עברו ונענשו" (משלי כב ג): "ערום וגו'. כי 'יש נספה בלא משפט' הגזירה עליו, אלא שנספה עם אותן שעליהן נגזר, ולכן הערום מסתיר את עצמו, 'פתאים עברו ונענשו' ואף שלא נגזר עליהם, אלא מאשר לא סתרו את עצמם יספו עמהם". ועם זאת, הכל במשפט צדק מאת ה', כדלעיל אות ע"א.

צ. התבאר לעיל אות ע"א.

גם בשעת מגיפה^[צא], אך מי יאמר זכיתי ליכי והרי אפילו האבות הקדושים השתדלו בהצלה ואמרו, שמא יגרום החטא^[צב], ופעמים שאף שהוא צדיק גמור ללא חטא, הוא נספה מחמת 'מזל כללי'^[צג] וגם זה הוא בצדק כנ"ל, או

— ביאורים והרחבות —

צא. "בזמן מגיפה, הצדיק, אף שילך בשווקים וברחובות לא ינזק, והרשע אף שיתחבא במערות ובמחילות עפר ינזק ולא יועיל לו, אבל הבינונים צריכים להתחבא" (הגר"א, על מסכת שבת נד, ב).

צב. על יעקב אבינו ששלח מלאכים לרצות את עשיו אחיו, כותב הרמב"ן (בראשית לב, ד): "וללמדנו עוד, שהוא (יעקב אבינו) לא בטח בצדקתו, והשתדל בהצלה בכל יכולתו".

ובגמרא: "כתיב 'ויירא יעקב מאד', אמר, שמא יגרום החטא, כדתניא: 'עד יעבר עמך ה' עד יעבר עם זו קנית'; 'עד יעבר עמך ה' - זו ביאה ראשונה, 'עד יעבר עם זו קנית' - זו ביאה שניה. מכאן אמרו חכמים: ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון, אלא שגרם החטא" (ברכות ד, א). ואם הוא במדרגת אברהם אבינו, ראה לעיל אות פ"ב.

צג. כותב הגר"א: "ומי יקום בחרון אפו, כאשר יחרה אפו לא יקום גם גוי צדיק יהרוג, כיון שניתן רשות למשחית אינו מבחין בין צדיקים לרשעים" (אדרת אליהו, נחום א, ו).

לשון הגמרא: "כיון שניתן רשות למשחית אינו מבחין בין צדיקים לרשעים; ולא עוד, אלא שמתחיל מן הצדיקים תחלה, שנאמר: 'זהכרתי ממך צדיק ורשע'. בכי רב יוסף, כולי האי נמי לאין דומין, א"ל אביי: טיבותא הוא לגבייהו, דכתיב: 'כי מפני הרעה נאסף הצדיק'" (בבא קמא ס, א).

ובפירושו לישעיהו (ה, ל, מהדורת מה"ק) כותב הגר"א: "ואם נגזר על עיר אחת או על אומה אחת במזל כללי ליהרג, לא ימלט אף האיש שלא נגזר עליו בפירוש, כמו שנאמר 'יש נספה בלא משפט' וכמו שאמרו 'כיון שניתן רשות למשחית' כו' (בבא קמא שם), שמזל כללי נוצח למזל פרטי, על כן

כיוון שלא מיחה באנשי דורו על חטאם [צד], או שמשמים רחמו עליו ואספוהו כדי שלא יראה ברעה העתידה לבוא [צה].

« ביאורים והרחבות »

מועיל לברוח, שמא לא נגזר עליו בפרטות". ובכך מיושבים דברי הגר"א. מה שכתב בביאורו לאגדות מסכת שבת שם (לעיל אות צ"א), שהצדיק ניצל ממגיפה, זהו בסתם, אבל פעמים שמתקיימים דברי הגמרא בב"ק דף ס' דלעיל, שצדיק נספה עם הרשע מחמת מזל כללי, כפי שכותב הגר"א בישעיהו שם (לעיל אות פ"ח), אך כפי שביאר הגר"א בהיכלות שם (לעיל אות ע"א), גם מה שלא במשפט הוא בצדק ובידי שמים.

ולפעמים הוא כדי שהצדיק לא יראה ברעת "שונאיהם של ישראל", כמו שמבואר שם בגמרא וברש"י וכדלהלן אות צ"ה.

צד. "לעולם אל יתשל אדם בתוכחת הרעים והריקים, ואל ידון בעצמו (ויאמר), מכיוון שהטובים הולכים בישרת לב מה לנו ולריקים, שאין פורענות באה לעולם אלא בשביל הרעים וכשהיא באה, אינה מתחלת אלא בצדיקים, דרך סמך דרשו 'כי תצא אש' מה הוא סיבתו, 'ומצאה קוצים', ואמר 'זנאכל גדיש', שכבר נאכל תחלה, שכיון שנתנה רשות למשחית אינו מבחין בין צדיק לרשע, הדא הוא דכתיב (איוב ט) 'אם שוט ימית פתאום למסת נקיים ילעג' ונאמר (יחזקאל כא) 'והכרתי ממך צדיק ורשע', והכל במשפט על צד עונש וכו', ולפעמים קודמת על הצדיק לטובתו, שנאמר 'כי מפני הרעה נאסף הצדיק', ונאמר 'הנני אוסיף אל אבותיך וגו' ולא תראינה עיניך את הרעה' וגו' (בית הבחירה למאירי בבא קמא ס, א). עולה מדבריו, שהטענה על הצדיקים כאן היא מדוע לא הוכיחו את הרשעים.

צה. רש"י: טיבותא הוא. שלא יראו ברעה העתידה לבא, דכתיב כו" (רש"י בבא קמא ס, א).

ופעמים שהוא מחמת גלגול ראשון כמו שכותב הגר"א: "וירע אל יונה רעה גדולה". שְׁהִרַע לוֹ בחוסר מזונות ושאר דברים. והענין, כי בני חיי ומזוני

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

לא בזכותא תליא מילתא כו' (מו"ק כח, א). ואמרו (ברכות ז, א) צדיק וטוב לו - צדיק בן צדיק כו'.

והענין, כמו שאמרו בזוהר (ח"א קפא, א) כי מי שהיה בגלגול ראשון רע, וזה 'צדיק בן רשע' (כוונתו, שבגלגול זה הוא צדיק אבל בגלגול קודם הוא היה רשע, וזהו פירוש 'צדיק בן רשע') מורידו ה' יתברך (הוא נולד) בחסרון הלבנה שאין השמש זורחת נגדה, כי כל מעשה עולם הזה הכל משמש, והירח בקבלותה מהשמש, כמו שנאמר (תהילים קלו, ח) 'לממשלת ביום' כו', ואז הוא בחסרון כל ימיו אף על פי שהוא צדיק גמור עכשיו.

'זיחר לו' (יונה שם). שקינא באנשי נינוה שזכו לשתי שולחנות בחייהם. ועל זה בכי רבי ואמר (ע"ז י, ב) יש קונה עולמו בשעה אחת, ששב בחייו כו', ויש קונה בשבעים שנה ולא יזכה אלא בעולם הבא. וזהו: וחנינא בני דיו בקב חרובין (ברכות יז, ב), כי חרובין אינם אוכלים מפירותיו אלא לאחר שבעים שנה כמו שאמרו אצל חוני המעגל (תענית כג, א), לכך ניזון בקב כו'. והכל שקלקלו בגלגול הראשון כמו שאמרו בזוהר (ח"ג רטו, ב, וראה בפ' אור יקר להרמ"ק שם) דאפריד (בגלגול הקודם) יו"ד מן יב"ק (ר"ת ייחוד [כתר, אהי"ה, הוא], ברכה [תפארת, יהו"ה, אתה], קדושה [מלכות, אדני, אני]) ונשאר 'קב' (בלי 'ייחוד', ולכן הוא אוכל קב חרובים) כו'" (פירוש הגר"א ליונה ד, א).

ולא נכתב בסעיף מעלה ענין הגלגול, כי ענין הגלגול הוא עמוק ודורש הקדמות, ואם לא מבינים אותו על בוריו, מגיעים לידי טעויות ובלבולים באמונה, השגחה, עולם הבא, גן עדן ושכר ועונש, ולכן, "לדרוש בה ברבים נראה ודאי שהיא דבר בלתי הגון מאד כי לא טובים אנו מאבותינו ורבותינו ע"ה אותם שכתבוה בספריהם ולעולם לא דברו בה כי אם על דרך רמז וחיידה, וכתבו עליה שהיא סוד גדול.

ולשון הרמב"ן ז"ל בפירוש איוב יעיד" (שו"ת מהרלב"ח סימן ח), שכותב, "בסוד הנזכר הנכלל בשם סוד העיבור (גלגול), אם זכהו האלהים אליו לדעתו מפי הקבלה הנאמנה לאחר שישמר בו מאד מן המכשול והטעות, כי לא רבים יחכמו" (רמב"ן, תורת האדם, שער הגמול, קיט). ובמקום אחר פי' לך הגר"א, שקושר את הרוח בנשמה אחרת משהיתה לו בראשונה. פירוש הגר"א לתיקוני זוהר חדש, תיקון יא ד"ה זמנין עת כו'.

ההשגחה על ארץ חמדה ועל הו"ל

מ. על ארץ ישראל יש השגחה פרטית מיוחדת, שנאמר 'אַרְץ אֲשֶׁר הוּיָה אֶלְהֵיךָ יְרֵשׁ אֶתָּה תָּמִיד עֵינֵי הוּיָה אֶלְהֵיךָ בָּהּ מִרְשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרֵית שָׁנָה' (דברים יא, יב. תפארת דאצילות, הויה), מה שאין כן חוצה לארץ אין לדרים עליה השגחה פרטית מיוחדת^[צ"ו], "שכל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין

« ביאורים והרחבות »

צו. נאמר 'וַיִּירָא וַיֹּאמֶר מַה נֹּרָא הַמָּקוֹם הַזֶּה אֵין זֶה פִּי אִם בֵּית אֱלֹהִים וְזֶה שְׁעַר הַשָּׁמַיִם' (בראשית כה, יז). על כך "אמר הכוזרי: אם כן אתה מקצר בחובת תורתך, שאין אתה משים מגמתך המקום הזה, ותשימנו בית חיך ומוותך, ואתה אומר: 'רחם על ציון כי היא בית חיינו', ותאמין כי השכינה שבה אליו, ואילו לא היה לה מעלה אלא התמדת השכינה בה באורך תת"ק שנה, היה מן הדין שתכספנה (יִכְסְפוּ וַיִּיחַלוּ) הנפשות היקרות לה ותזכנה בה, כאשר יקרה אותנו במקומות הנביאים והחסידים, כל שכן היא שהיא שער השמים" (ספר הכוזרי, מאמר ב אות כג).

ו"סוד הדבר בכתוב שאמר (דברים לב, ח-ט) 'בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים וגו' כי חלק ה' עמו' וגו'. והענין, כי ה' הנכבד ברא הכל, ושם כוח התחתונים בעליונים, ונתן על כל עם ועם בארצותם לגוייהם כוכב ומזל ידוע וכו'. וזהו שנאמר (דברים ד, יט) 'אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים', כי חלק לכולם מזלות בשמים, וגבוהים עליהם מלאכי עליון, נתנם להיותם שרים עליהם, כענין שכתוב (דניאל י, יג) 'זשר מלכות פרס עומד לנגדי', וכתוב (שם פסוק כ) 'זהנה שר יון בא', ונקראים מלכים כדכתיב (שם פסוק יג) 'ואני נותרתי שם אצל מלכי פרס'.

והנה ה' הנכבד הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים לכל העולם, אבל ארץ ישראל, אמצעות הישוב, היא נחלת ה' מיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין שוטר ומושל, בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו, זרע אוהביו, וזהו שאמר (שמות יט, ה) 'זהייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ'" (רמב"ן, ויקרא יח, כה, וראה בכל דבריו שם בזה באריכות).

בגמרא אמרו "אמר ליה רב נחמן לר' יצחק, מאי דכתיב בקרבך קדוש ולא אבוא בעיר, משום דבקרובך קדוש לא אבוא בעיר, אמר ליה, הכי אמר ר' יוחנן אין הקדוש ברוך הוא נכנס לירושלים של מעלה עד שתבנה ירושלים של מטה. אמר ליה: ומי איבא ירושלים למעלה, אמר ליה: אין, דכתיב 'ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדיו'" (תענית ה, א).

ועל כך כותב הרשב"א: "יש בזה סוד (הרשב"א תלמיד הרמב"ן, שקיבל מר' עזריאל עד אליהו ע"ה). ודע כי ירושלים של מטה וציון ובית המקדש כולם ציורין הם לענינים שכליים דקים מאוד, גם כל ארץ ישראל, ועל כן נקראת הארץ 'ארץ החיים' ונחלת ה'", ועל כן תלויות בארץ כמה מצוות התורה. ועל זה אמרו, כל הדר בחוצה לארץ כמי שאין לו אלוה. וכלי המקדש - ציורים לענינים רוחניים, והוא אמרו 'זראה ועשה בתבניתם אשר אתה מראה בהר'" (חדושי הרשב"א, פירושי ההגדות, תענית ה, א).

עוד אמרו בגמרא: "ארץ ישראל הקדוש ברוך הוא משקה אותה בעצמו, וכל העולם כולו על ידי שליח, שנאמר (איוב ה, י) 'הַנִּתֵּן מָטָר עַל פְּנֵי אֲרֶץ וְשִׁלַּח מַיִם עַל פְּנֵי חוּצוֹת'" (תענית י, א), ומפרש הרשב"א: "החכם הזה סבור שארץ ישראל שהיא העיקר נקראת 'אֲרֶץ' סתם, כי היא תכלית הכוונה - בארץ, ומה שהוא טפל לה נקראת 'חוּצוֹת', מלשון חוץ, ר"ל דבר שהוא חוץ לעיקר. גם על דרך אמת תקרא ארצנו 'אֲרֶץ' כי היא ארץ חמדה ורצונו יתברך בה.

וכבר ידעת שארץ ישראל - נחלת ה', כאמרו: 'כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך' וגו'. ושם: 'ההר חמד ה' לשבתו, ועל כן ניתנה לעם בחר לנחלה לו, ואחר שהם נחלתו יתברך לא מסר הארץ והעם למזל או לשר משרי מעלה אשר חלק אותם לכל העמים, כי חלק ה' עמו והוא אלהי הארץ כאמרו 'זיורם את משפט אלהי הארץ', ואין מעשיהם נעשים לא על ידי מלאך ולא על ידי שליח, והוא שאמר משה ע"ה בבקשתו 'ובמה יודע איפה כי מצאתי חן בעיניך, הלא בלכתך עמנו ונפלינו אני ועמך מכל העם אשר על פני האדמה'.

וכל עניני הארץ בהשגחה מאתו יתברך תמידית, כאמרו 'תמיד עיני ה' אלהיך בה', ושם נרמז כי אין משקה אותה יתברך על ידי השליח רק בעצמו, ר"ל בהשגחה מאתו יתברך, כאמרו 'לא כארץ מצרים היא אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק, ואמר על ארצנו 'למטר השמים תשתה מים'.

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

וממה שאתה צריך לדעת, כי לא בא המאמר שם בגנות הארץ - רק בשבחה, ואם היו הדברים כמשמעם היה באמת בגנות הארץ שאינה כארץ מצרים שהיא כולה משקה וזו המעלה הגדולה שבארצות שהיא משקה, כ"ש מצרים שיאזרה משקה אותה, אלא שהתורה תגיד ותרמוז, וה'שמים' הנאמרים שם - רמז לשמים העליונים כאמרו 'ואתה תשמע השמים', ו'רגלך' - רמז לסיבות, מלשון 'ויברך ה' אותך לרגלי' (כמבואר במו"נ א, כח, וראה רשב"א פי' הגדות ברכות י, ב), וכאילו אמר והשקית בסיבותיך. ולשבח הארץ בתכלית השבח הזכיר ארץ מצרים, שסבת השקאתה - הנבחרת שבסיבות, שנילוס עולה ומשקה אותה.

ואמר עוד, כי ארצנו הנבחרת שאינה מסורה לשליח רק להשגחה מאתו יתברך, כי תמיד עיניו בה לא תסור השגחתו ממנה לעולם, ועל כן אינה שותה רק לכטר השמים, והוא שאמרו כאן שכל הארצות שותות ע"י השליח וארץ ישראל לבדה - הוא בעצמו משקה אותה, וכל המאמרים האחרים שתמצא כאן, ארץ ישראל שותה מי גשמים וכל העולם מי תמצית הארץ, וארץ ישראל שותה תחילה ולבסוף כל העולם, הכל רמז למה שאמרנו.

ואם תתבונן במה שאמרתי תבין זה, כי כל השקלים ומזלות השמים ששם ה' יתברך משטרם בארץ, אין פעולתם רק מן השפע הנשפע עליהם מן הסיבה העליונה ברוך הוא, ואחר היות ארץ ישראל שותה בהשגחה מאתו יתברך בלי אמצעות שליח ממזלות השמים, אם כן באמת גשמים שיורדים שם, הם עיקר הגשמים, גשמי רצון וברכה להרבות פירות, ועל כן היתה ארץ ישראל בזמן שעושים שם ישראל רצונו יתברך מוציאה רוב תבואות ופירות מרובין וגסים מאד שלא כדרך שאר הארצות, כמו שידעת שבא במאמרם ז"ל בכתובות, 'כי שם צוה ה' את הברכה', ושאר הארצות שהם תחת משטרי השמים כאילו הם שותים בדרך משל, מן התמצית של הגשמים ההם.

גם ארץ ישראל שותה תחילה על צד הכוונה הזאת, כי היא מקבלת מן הפְּרָכָה העליונה (מלכות) וכל העולם מן השפע הנשפע על המקבלים מן הפְּרָכָה ההיא שהם שלוחים להנהיג העולם ולהשקותו" (חדושי הרשב"א, פירושי ההגדות, תענית י, א).

והרמ"ק כותב: "הנה בפרק הראשון דיברנו בהשגחות, מהם רחוקות, מהם קרובות, וכן בפרקים הקודמים דיברנו בהשגחות פרטיות, הנה צריך שתרכיב אלו עם אלו, ונאמר, כי עם היות שהשגחות הנזכרות הם כוללות, (עם זאת)

 « ביאורים והרחבות »

ימצאו בפרטות, המשל בזה, אם יתרחק האדם מבוראו, יהיה מושגה השגחת השרים, כגון אם הולך לעצמו תחת יד השרים, כענין דוד שאמר 'אשר גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' וגו' וכגון יוסף לעצמו תחת יד מצרים בגלות וכיוצא (בזה). ואם יתקרב האדם ו(אפילו) יהיה יחיד בארץ ישראל, יהיה מושגה מהקדושה הוא לבדו! (רמ"ק, אלימה, עין כל תמר ה, לח).

והאריז"ל כותב: "ה' הפיר עצת גוים הניא מחשבות עמים". להיות אמת, שהשי"ת הפריד ארץ ישראל מכל הארצות. כי בכל הארצות חלק להם ממונים ושרים, אבל ארץ ישראל אין שום שר ומושל שולט עליה כלל, שנאמר 'ארץ אשר ה' אלהיך דורש אותה' וכו'. וכן ישראל הם חלקו, שנאמר 'כי חלק ה' עמו'. ולכן אפילו השרים של שאר ארצות, מורים איזו גזרה רעה על ישראל, וכן האומות שתחת ידם יועצים רע לעשות לישראל ח"ו, הקב"ה מפר ומבטל הכל מלמעלה, כמ"ש 'ה' הפיר עצת גוים' וכו'. כי בין מהשרים של מעלה, ובין המלכים של מטה שאותם שרים שולטים עליהם, הקב"ה מפר עצתם.

אבל ארץ ישראל אינו כן, כי היא חלקו ונחלתו, אעפ"י שנתחייבו ישראל, אחר שחשב עליהם להטיב להם אינו חוזר, וזהו 'עצת ה' הטובה לעולם תעמוד' וכו'. ומציל את ישראל מן האומות, ומטיב לעמו, וזהו 'לא נפל דבר אחד מכל דברו הטוב' וכו'. א"כ ראוי לשבח אל (את) המלך הקדוש אב הרחמן, וזהו אומרו 'אשרי העם שככה לו אשרי העם' וכו'.

ועוד יש הפרש אחד בין ארץ ישראל לחו"ל. כי בחו"ל כתיב 'משמים הביט ה' ראה' וכו', כי מן השמים מביט על כללות האומות עם שריהם, אבל לארץ ישראל אינו כן, אלא 'ממכון שבתו השגיח אל כל יושבי הארץ'. פירוש, משגיח עליהם בכלל ובפרט, בהשגחה גמורה להטיב להם. וזה 'ממכון שבתו', שהוא בית המקדש של מטה, המכוון כנגד בית המקדש של מעלה, משגיח על עמו ועל ארצו, שנאמר 'עיני ה' אלהיך בה'. אבל לחו"ל וליושביה מן האומות, אינו כן, (אלא) רק בהבטה אחת לבד" (אריז"ל, ספר הליקוטים, ספר תהלים, פרק לג).

לו אלוה" כי בה אחיזת הסט"א ושליטתו^[צ"ז]. לכן, כל

« ביאורים והרחבות »

צ"ז. על הנאמר בזוהר "שאר" במזרח וסיים במערב" כותב הגר"א בדמע כחווה פני העתיד: "רצה לומר, ש'ארץ ישראל' הוא מזרח ומערב של הארץ, ו'ציון' - א (כוונתו האחד הבלתי נספר, נקודת ההיכל, נקודה האמצעית שאין לה תפיסת מקום פיס, מקומו של עולם, הויה, לית אתר פנוי מיניה, והוא ה)טבור, באמצע. ורצה לומר, ארץ ישראל הוא מן הצוואר עד הירכיים, והוא מזרח של ה'מלכות', ומערבו ודרום - גן עדן, וצפון - גהינם (מצפון תפתח הרעה), ומן הירכין ולמטה הוא כל חוצה לארץ, והראש - בשמים, והצוואר - הוא בית המקדש, כמו שנאמר 'כמגדל דויד צוארך אלף המגן' בו, ואמרו (ברכות ל) 'בנוי לתלפיות - תל שכל פיות' בו' (הוא בית המקדש), ודימו (אותו) לצוואר כמו שאמרו, שכל תכשיטי אשה בצווארה, כן כל התכשיטים - בבית המקדש (כי בלי א"י ובית מקדש [סנהדרין] אין לנו כלום גם לא תורה, רק גמ"ח [פי' הגר"א למלכים-א ז, כא ובהרבה מקומות]) וזהו שנאמר 'אלף המגן תלוי עליו' בו, ואם נחתך הצוואר - מת האדם, כן בחורבן בית המקדש - 'כמת' עולם'. וסיני - הוא הפה, ששם 'יידבר אלקים' בו'.

וכמו שרגליים הם לבר מגופא (מחוץ לעיקר הגוף), כן כל הארצות נקראין חוץ לארץ (שהם מבחוץ), וכמו שכל אחיזת סטרא אחרא ברגלין (ברגליים) כמו שאמרו באדרא רבא, כן שולטנותם בחוץ לארץ, וזהו שנאמר 'עד לא עשה ארץ וחוצות וראש עפרות תבל', רצה לומר, הגוף ('ארץ') והרגלים ('חוצות'), וה'ראש' הוא וילון, ראשו של ארץ, כידוע. וחוט השדרה של הארץ - הוא הסולם שראה יעקב, וראשו בשמים, והפה - פתח, ולכן היו אוכלין מן מן השמים, שהפה בראש ואוכל משם, ואחר כך כשבאו לארץ - 'וישבות המן', שנסתם הפה ונפתח הטיבור, נקודת ציון, ואכלו מארץ, וזהו שאמרו 'מה שאמו אוכלת', וזהו שנאמר 'אל חדר הורתי', ומכל מקום טובה גדולה היא, שהיא אוכלת מן השמים, כמו שאם הוולד אוכלת בפיה ואחר כך הולך אל הוולד ממנה, כן 'עיני ה' אלקיך בה בו' דורש אותה תמיד, והוא סוד 'בתר דינקא - מתעברא מינייהו'.

ועל אותן ימים שהיינו שרויים בארץ ישראל הוא אומר 'ואין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מהן, ונר דלוק על ראשו ורואה בו' ומלמדין אותו'

כו'. ולידה השניה שיפתח הפה, הוא לעתיד לבוא, כמו שאמרו חגיגה פ"ב 'שחקים שבו' כו', אבל עכשיו אנחנו כנפל שנשמט מתוך אימו קודם זמנו, שהאם והזולד מעולפים, והפה והטבור סתומים, עד שיבואו ימי הלידה 'כי חלה גם ילדה ציון את בניה'" (ביאור הגר"א על זוהר חדש דף מח ע"ג, יהל אור דף לה עמ' א, ב).

מבואר בדברי הגר"א, שרצון ה' הוא, שחז"ל תהיה תחת שלטון הסט"א, שהם הרגליים, וכשם שהרגליים הם מחוץ לעיקר הגוף, כך הסט"א הוא הרגליים השולטות בחוץ לארץ, ולכן היא קרויה בכל מקום בחז"ל 'חוץ לארץ', שהיא מחוץ לקדושה ולשלטון ישיר של השגחה פרטית מאת ה', שכך רצה ה'. ועל פי זה מבואר מה שכותב הגר"א במקום אחר:

"עניא בגלותא, כמש"ו. והענין, כי כל האומות פלחי כוכביא, יש להם מזל כפי הכוכבים, אבל ישראל כשהן מונין ללבנה אין להם מזל ולכן כשהם יורדין יורדין עד עפר וכשעולין עולין כו' בהשגחה פרטית שהוא למעלה מן המזל. ולכן בגלותא, סיהרא, כנסת ישראל עניה ומהדקא בין רגלי האומות וכן הסיהרא היא בגלגל התחתון תחת כולם ואין לה אלא מה שמקבלת מהן וכמו אנחנו התמצית" (באור הגר"א על תקו"ז, תיקון ו מתיקונים אחרונים ד"ה עניא).

ומבואר בדברי הגר"א, שבגלות, כיוון שרצון ה' הוא, שחז"ל תהיה תחת שלטון הסט"א ואחיזתו, לכן כנסת ישראל כשהיא בחז"ל היא מהודקת בין רגלי האומות כמו במלחציים של פלדה ל"ע, והסיבה לכך היא, שחוץ לארץ זהו הרגליים, החוץ, וכשישראל דרים בחז"ל, הם דרים ל"ע תחת שלטון הסט"א ואחיזתו כמו שכותב הגר"א, וכשהם אוהבים את חז"ל, בתיה, כפריה, עיירותיה, שפתה, אופיה, מנהגיה ומנעמיה, מקושרים אליה ודבוקים בה, נמצא שהם אוהבים ל"ע את מקום וְנִהְיֶה שֶׁלְטוֹן הַסְט"א וְדְבוּקִים בּוֹ, ש"כ כל הדר בחז"ל דומה כמי שאין לו אלוה", כלומר, דבקות בה' והשגחה פרטית ('אלוקינו'), ולכן הרגליים הללו של הסט"א, אומר הגר"א, לוחצים על עם ישראל "ומהדקא בין רגלי האומות", שהם רגלי הסט"א, שהרגליים הם החוץ, חוץ לארץ.

והחזרה בתשובה היא - הישיבה בארץ ישראל והדירה בה בקביעות, שארץ ישראל היא המדרגה הראשונה לשיבת ישראל בתשובה וקירבה לה'. כי אם תשובה היא החזרה אל ה' והדבקות בו בקדושה ובטהרה, אזי אי אפשר זאת

הרוצה לזכות בהשגחה זו, יזרז ויזרו אחרים עימו לעלות לשכון בארץ הקדושה שהיא 'שַׁעַר הַשָּׁמַיִם' (בראשית כח, יז) חמדת כל ישראל וחמדת ה' ית', שכל העולמות העליונים

— ביאורים והרחבות —

כמעט בחו"ל שהוא מקום שלטון הסט"א, אך בארץ ישראל נכנסים למדרגה הראשונה של תשובה וחזרה אל ה' בשמירת תורה ומצוות והעסק והעמל בתורה עד למדרגת הנבואה השייכת רק בה (רש"י יונה א, ג), כדברי הנביא יחזקאל 'וְלִקְחֹתִי אֶתְכֶם מִן הַגּוֹיִם וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִכָּל הָאָרְצוֹת וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל אֲדַמְתְּכֶם, וְזָרַקְתִּי עֲלֵיכֶם מִיַּם טְהוֹרִים וְטַהַרְתֶּם מִכָּל טְמֵאוֹתֵיכֶם וּמִכָּל גְּלוּלֵיכֶם אֲטַהֵר אֶתְכֶם' (יחזקאל לו, כד-כה), פירוש, קודם 'והבאתי אתכם' ורק אחר כך - 'וטַהַרְתֶּם', כי הטהרה והדבקות השלמה בה' היא רק על 'אדמתכם', שהיא תנאי ראשון ומדרגה ראשונה להיכנס לתשובה ולטהרה, ואז אחר כך: 'וְנָתַתִּי לָכֶם לֵב חָדָשׁ וְרוּחַ חָדָשׁ אֶתֶן בְּקִרְבְּכֶם וְהִסַּרְתִּי אֶת לֵב הָאֲבֹן מִבְּשַׁרְכֶם וְנָתַתִּי לָכֶם לֵב בָּשָׂר, וְאֶת רוּחִי אֶתֶן בְּקִרְבְּכֶם וְעָשִׂיתִי אֶת אֲשֶׁר בְּחֶקֶן תֵּלְכוּ וּמִשְׁפָּטֵי תִשְׁמְרוּ וְעָשִׂיתֶם, וַיִּשְׁבַּתֶּם בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאֲבֹתֵיכֶם וְהִייתֶם לִי לְעָם וְאֲנִי אֶהְיֶה לָכֶם לֵאלֹהִים' (יחזקאל לו, כו-כח), בבנין בית המקדש ב"ב.

ופעמים שכח הסט"א בעוונה"ר הולך ומתגבר כל כך ל"ע מסיבת רצונו כי עז לפרוס את שלטונו על עם ה' כדי לקעקע ביצתם הרוחנית והגשמית של שונאיהם של ישראל, עד שמצליח לתעתע מאוד ולנטוע בלב בני אדם את מחשבתו שלו הוא עצמו, ולקבוע בנפשותם, שהשיבה בארץ ישראל שכל העליונים והתחתונים תשוקתם אליה (לשון הגר"א להלן אות צ"ח) היא מפעולות הסט"א ואחיזתו, ואילו השיבה בחו"ל, מקום שליטתו ואחיזתו שלו באמת, היא היא המקום הטוב והנבחר. בוא וראה אחי אהובי כמה גדול כוחו של הסט"א, והיזהר לנפשך לבל תלכד ברשת זו טומן לך, 'כִּי נָפַת תִּטְפְּנָה שִׁפְתֵי זָרָה וְחֶלֶק מִשְׁמֹן חֶבֶה, וְאַחֲרֵיתָהּ מָרָה כְּלֻעֲנָה חֲדָה בְּחָרֵב פִּיּוֹת, וְגִלְיָה יִרְדוֹת מְוֹת שְׂאוֹל צְעָדֶיהָ יִתְמַכּוּ' (משלי ה, ג-ה). 'ר' אליעזר שאל את ר' יהושע הלשון הזה 'כחרב פיות' מהו, אמר לו, בני, מה החרב אוכלת משני צדדין, כך זונה (הסט"א) מאבדת חייו של אדם מחיי העולם הזה ומחיי העולם הבא" (מדרש משלי ה, ד).

והתחתונים תשוקתם אליה [צה]. ולרום מעלתה, בישיבתו בה

« ביאורים והרחבות »

וכותב הרמ"ק: "ולזה ישראל העומדים בחוץ לארץ - עובדי עבודה זרה בטהרה הם (ע"ז ה, א), שהם משפיעים לשר ההוא (של חו"ל)" (רמ"ק, אור יקר, כרך יב, עמ' מא טור ב, עיי"ש בדבריו באריכות).

צה. ארץ ישראל היא "חמדת כל ישראל וחמדת ה' ית', וכל העליונים והתחתונים תשוקתם אליה" (הגר"א, אגרת הגר"א, עלים לתרופה).

וכותב הגר"א: "בגלגלוי טהירין'. כי עשר ספירות הן בעיגולים ויושר (עשר ספירות דעיגולים ועשר ספירות דיושר), שהעיגולים הן בסוד גלגלים, כמו עשר גלגלים דרקיעין שלנו. ובאמצע - שהוא כנגד ארץ ישראל - 'אדם דעשייה', שלכן אמרו בזוהר, שאין כוכב שולט על ארץ ישראל וכן אין מזל לישראל, וזהו 'בגלגלוי', והן 'טהירין', שמאירין באור אין סוף שאין מפסיק, דה'טהירו' מאיר עליהם, והוא כמו שאמרו 'כזוהר הרקיע'" (באור הגר"א על תקו"ז, תיקון יא מתיקונים אחרונים).

מבואר, שאור אין סוף שאינו מפסיק הוא רק על ארץ ישראל, דהטהירו מאיר עליהם.

"דאז השגחה עליו מעלמא דדכורא, כי השגחתו תמיד בה, 'ארץ אשר' כו', ועל ידו משגיח בה" (הגר"א, יהל אור שלח קסה א ד"ה ואי תימה מאן נטר). כלומר השגחה ישירה של ה' ולא על ידי שרי מעלה.

"וכן תמיד ההשגחה על האדם - בפרטות, ועל שארי ברואי בראשית - בכללות, וכן באדם על ישראל וארץ ישראל - בפרטות, ועל האומות וחוצה לארץ ועל העולם - בכללות, ותמיד מחמת הפרטות בא ההשגחה אל הכלליות גם כן, כי העיקר הוא הפרטי" (כללים בקבלה מהגר"א, תורת הגר"א, מהדו' קמנצקי, עמ' רפט, והוא לשון הרמ"מ משקלוב).

עוד כותב הגר"א: "כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו'. פירוש, כשחלק הקב"ה את העולם בדור הפלגה ונתן לכל שר ושר את נחלתו, כמו שכתבתי לעיל, אז לקח הקב"ה את ארץ ישראל לחלקו, ואחר כך נתנה לישראל, וכמו שאמרו (כתובות קי, ב) 'כל הדר בחוצה לארץ כאילו אין לו אלוה וכל הדר בארץ ישראל יש לו אלוה', לפי שאם הוא דר בחוץ לארץ אזי הוא תחת השרים, אבל אם הוא דר בארץ ישראל יש לו אלוה, לפי שאז שייך לחלקו

יזהר ביותר מכל נדנוד חטא ועוון [צט].

ההשגחה על לומדי ומחזיקי התורה בא"י

מא. הלומד תורה בארץ ישראל, והמחזיק מכספו את ידי לומדי התורה שבארץ ישראל, זוכה להשגחה פרטית מיוחדת עוד יותר [ק].

— ביאורים והרחבות —

של הקב"ה לבדו ואין שום ממשלה לְשׁוֹר עליה" (חומש הגר"א, מהדו' קרויזר, דברים לב, ט, העתקה מכת"י הגר"א).

ובבאר יצחק (חומש הגר"א שם, מהדו"ב פס' ט) מבאר את דברי הגר"א וכותב, שארץ ישראל היא כנגד עולם האצילות, ואצילות הוא חלק שם 'הויה' ית', "ד' פרצופים דאצילות, וְשֵׁם הוא שם הויה יתברך".

ותלמידי הגר"א, רבי סעדיה ב"ר נתן נטע מווילנא ורמ"מ משקלוב (ראה עליהם בהקדמת בני הגר"א לשו"ע) כותבים במכתבם ששלחו מקהילתם בצפת לקהילות בליטא בידי ר' ישראל משקלוב בעל 'פאת השולחן' על מעלתה של ארץ ישראל: "האנשים אנשי חיל, חיילא לאורייתא וכו' במתיבתא דילן ונקרא בשם רב הגולה מרן הגאון האמתי רבינו אליהו החסיד נ"ע מווילנא, לומדים בחבורא חדא וכו' הלכות שולחן ערוך עם ביאורי מרן הגאון נ"ע וכו', אמת מה נהדר ישיבת הארץ הטובה וכו', טוב השגת תורותיה וכו', התורה שיבחה ברבת שבחיה, התורה רוממה ברב רוממותיה, ומי יוכל לפאר גודל פאר הַמְלִיכָה בכל חלקיה!" (נדפס בפאת השולחן לר"י משקלוב, ירושלים תשי"ט, עמ' 9).

צט. שהיא פלטרין של מלך, והדרישה בה מדרי הארץ גבוהה יותר, כמו שמבואר ברמב"ן: "והנה הארץ שהיא נחלת השם הנכבד תקיא כל מטמא אותה ולא תסבול עובדי ע"ז ומגלים עריות" (רמב"ן ויקרא יח, כה) עיי"ש בדבריו בארוכה.

ק. כי אז יש לו גם מעלת ארץ ישראל וגם מעלת החזקת תורה יחד, שהתבארו לעיל בסעיפים ל"ז, מ'.

גזירת ה' ונזק מבעל בחירה

מב. הגם שהכל בהשגחה פרטית ואין אף אדם בעולם היכול להריע לחבירו בלא שנגזר מלמעלה שתבוא עליו רעה, אבל היות ולאדם המזיק יש בחירה, הרי זה כמקום סכנה שהקיטרוג מתגבר, ולכן על האדם לעשות כל השתדלות, שלא ייגרם לו נזק מחבירו ולהיזהר בכך, כי מעטים המה האנשים היכולים להינצל מרעת חברים בלא שהם עושים כל השתדלות למנוע זאת, וכמאמרם "כבדהו וחדדהו", וכדאמרי אינשי: תמים תהיה עם ה' אלוֹקֶיךָ – ולא עם בני אדם. וכל זה בטרם אירע, אבל אם אדם כבר ניזוק מחבירו, עליו לדעת שכך נגזר עליו משמים ואין אדם נוקף אצבעו וכו', ועם זאת מותר לו להוכיח את חבירו על פניו, לגעור בו, לתבוע ולהוציא ממנו בבית דין מה שבדין, אך אם הוא מוותר לו ברצון פְּנֵה ובלב שלם, עליו נאמר 'וְאַהֲבֵיו פְּצֵאת הַשָּׁמַשׁ בְּגִבְרָתוֹ', ולעולם תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם. כלל כללו צדיקים: המוותר איננו מפסיד [קא].

— ביאורים והרחבות —

קא. לאדם יש בחירה מוחלטת לעשות טוב או רע, וה' לא גוזר על האדם מה יהיו מעשיו אם טובים או רעים, ולכן יש לאדם שכר ועונש על פי בחירתו ומעשיו, וזהו יסוד ועיקר כל התורה ומוסכם על כל רבותינו (רס"ג, אמונות ודעות, ד, ד; ראב"ד הראשון, האמונה הרמה, מאמר שני, עיקר ו, פרק ב; רמב"ם, שמונה פרקים פרק ח, הלכות תשובה ה, ד, מורה נבוכים ב, מח, מורה נבוכים ג, יז, העיקר ה' והעיקר הי"א מי"ג עיקרי אמונה להרמב"ם בהקדמתו לפרק חלק בסנהדרין; ריה"ל, כוזרי ה, כ; אבן עזרא, שמות כג, כו;

« ביאורים והרחבות »

רמב"ן בראשית ב, ט; ר"י עראמה, עקידת יצחק, שער ח; ר"י אלבן, ספר העיקרים ד, ה; רמ"ק, אלימה, מעין א, עין כל הארץ, תמר א, פרק ז; האריז"ל, ספר ארבע מאות שקל כסף, במכתבו לר"א מונסון, דף רפא [ומדבריו שם עולה יותר, שידיעת ה' - כביכול - תלויה בבחירת האדם, עיי"ש]; הגר"א בפ"י לישעיהו ו, ג, למשלי יב, ב ולמשלי יד, א; רמח"ל, דעת תבונות, סי' קנח; ריא"ח, פתחי שערים, נתיב עיגולים ויושר, פתח ג. [ועל מש"כ א' בעלונו למעט הבחירה או לבטלה בכלל (determinism) כי מעשי האדם אינם שום וכלום וכו' ותולה עצמו באילן גדול האריז"ל ללא ציון מקור, היפך דברי האריז"ל במכתבו הנ"ל מכת"ק - עי' משלי פ"ה]].

וכשברח דוד משאול ורצה להיכנס לעיר קעילה שאל את ה' "היסגירו בעלי קעילה אותי ואת אָנְשֵׁי בֵּיד שאול?" נענה על כך: "ויאמר ה', יסגירו" ואחר כך מעיד הכתוב, שבני קעילה לא הסגירוהו (ראה שמואל-א כג, י-יג), וכותב על כך הראב"ד הראשון (האמונה הרמה ב, ו, ב) שתשובת ה' לדוד 'יסגירו' איננה גזירה, היות והדבר הרי נתון לבחירתם של אנשי קעילה האם להסגירו או לא, אלא היא רק נתינת אפשרות האומרת לדוד שעליו לבצע השתדלות שהם לא יסגירוהו, מה שלבסוף אכן אירע והוא ניצל משאול (וכ"כ מדיליה רבי זרחיה סלדין, תלמיד ר' חסדאי קרשקש [תלמיד הר"ן], דרשות ר' זרחיה הלוי סלדין, מהדור' תשע"ב, עמ' 95).

לכן כותב הראב"ד שם להעיר: "אחר שהבחירה היא אשר יעיד עליה השכל (החכמה), והכתוב (תורה שבכתב), והקבלה (תורה שבעל פה) גם כן, והוא אשר עליה בא הצווי אל האומה, ועליה יצאה השבועה מן האל ית' באמרו 'חי אני נאם ה' אם אחפוץ במות הרשע, כי אם בשובו מדרכו וחי' (יחזקאל לג, יא), אלה פסוקים הם אשר ראוי להאמינם כפשטם, ולא יקפוץ לבוא עליהם בפירוש (לתת להם פירוש שונה מפשוטו), ו(אילו את) הפסוקים הסותרים להם, ראוי שיפורשו (צריך לפרשם שלא כפשטם, ויוצאו מפשוטם), כי האמת לא תהיה קצוות (לא יתכן לאחוז את החבל משני הקצוות כי האמת אחת היא)".

אם כן, כאשר שמעון מזיק לראובן אין זו גזירה שנגזרה על שמעון וראובן, שהרי ה' לא גזר על שמעון להזיקו. והשאלה היא, כיצד נעשה דבר שהוא בלתי גזירת ה'? ואם נאמר שה' כן גזר זאת על ראובן ועל שמעון, הרי

בכך ניטלה הבחירה משמעון וזה דבר הסותר את עמוד הבחירה ומבטל את אמונת שכר ועונש?

הרבה נכתב על כך וצריך לקצר. יש מערכה של ראשונים ואחרונים הכותבים כי בעל בחירה לא יכול להזיק אילולי שנגזר על הניזוק להיזק ממנו (מהם, החובות הלבבות, שער הבטחון, ג) ואם שמעון הזיק את ראובן, הוא מכיוון שנגזר על שמעון להזיקו בגלל חטאת ראובן, ותקרא להלך דעה א'. וכנגדם יש מערכה של ראשונים ואחרונים הכותבים, שה' לא גוזר על בעל בחירה, ואפשר הדבר שבעל בבחירה מזיק לחבירו אפילו שלא נגזר על כך משמים (מהם, רבנו חננאל, חגיגה ה, א "ופתרון יש" וכו'), ותקרא להלך דעה ב', ודברי האור החיים' (בראשית לז, כא) בזה מפורסמים למדי.

יש שהציגו את שתי הדעות הללו כביכול הן סותרות - וזה אי אפשר כלל. לפי דעה א' נמצא, שיש כאן ביטול הבחירה של שמעון, וביטול הבחירה הוא ביטול שכר ועונש וביטול התורה. ולפי דעה ב' נמצא שיש מציאות הנוגדת את רצון ה'. או בלשון אחר, מציאות שהיא מחוץ לאין סוף, וזה גם כן אי אפשר לומר כלל.

ועל כרחק שיש כאן מהלך. ומהלך זה מבואר, בחדד ה', בדברי הגר"א. על הפסוק "ברעב פדך ממוות, ובמלחמה מידי חרב" (איוב ה, כ, והוא מכת"י רבי אברהם כפי ששמע מאביו הגר"א בעת למדו ספר איוב, ראה 'תורת הגר"א', קמינצקי, עמ' שני, ועל בנו זה כותב אביו שהוא "עטרת ראש" [עליות אליהו, קז]) כותב הגר"א: רעב ומלחמה, ב' מיני פורעניות, בידי שמים ובידי אדם, 'רעב' - בידי שמים, ו'מלחמה' - בידי אדם. וזה שאמר 'ברעב פדך ממוות ובמלחמה' כו'. והב' קשה מן הראשונה מפני שהיא הצלה מיד בעל בחירה, ואמר, כי הגם שכולם יהיו בסכנת רעב ובמלחמה, אתה תנצל". ויש לשאול, האם מלחמה היא לא בידי שמים? ולמה מלחמה קשה מרעב, הרי שניהם משמים! תשובה: מלחמה היא מיד בעל בחירה, והיות זה נתן כוח לבעל בחירה לבחור, אזי קשה יותר להינצל מבעל בחירה שעושה מלחמה, מאשר מרעב, שהוא לא ביד בעל בחירה אלא רק בידי שמים, וכמאמר דוד "נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו וביד אדם אל אפלה" (שמואל-ב כד, יד).

מבואר מדברי הגר"א, שלחינצל מיד בעל בחירה, זה לא דבר פשוט כלל, ולכן איוב היה צריך על כך הבטחה מיוחדת "מפני שהיא הצלה מיד בעל

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

בחירה", ממנה קשה להינצל ביחס לשאר צרות, כמו רעב, שאינם מיד בעל בחירה. נמצא, שקודם שניזוקים מיד בעל בחירה, יש לעשות השתדלות גדולה להינצל, כי בלא הבטחה מיוחדת מאת ה' כמו שקיבל איוב מאת ה', קשה מאוד להינצל מבעל בחירה כי ה' נתן את כוח הבחירה לאדם, ומאידך נמצא עוד, שאף על פי שהדבר קשה להינצל מבעל בחירה, זהו רק קושי, אבל במציאות כלפי שמיא, ה' יכול להציל גם מיד בעל בחירה, איננו יודעים כיצד זאת שהאדם המזיק נותר בעל בחירה - ובכל זאת ניתן לשנות זאת מן שמיא, ועל זה נאמר "כי גבהו מחשבותי ממחשבותיכם".

ועולה אם כן, שאחרי שבעל בחירה הזיק, הדבר אומר שמשמיא רצו והסכימו כן מאיזשהו טעם, אולי מטעם מגלגלין חובה על ידי חייב. ולכן, קודם שבעל בחירה הזיק, צריך לעשות כל תצדקי להינצל ממנו ואין סומכים על הנס אבל אחרי שכבר הזיק, על זה אנו אומרים שכבר נגזרה גזירה ומגלגלים חובה על ידי חייב וכו', ואין לדיב בחינם, אלא שאם אפשר לו להוציא ממנו בדין בבית דין על פי היושר, אז זהו חלק מההשתדלות הנדרשת מהאדם, ויוציא.

ובנוגע למחילה, הכל לפי מה שהוא אדם וכפי המבואר בשו"ע או"ח תרו, א; רמב"ם חובל ומזיק ג, ה; שו"ע חו"מ תכ, לה-לט; תכא, יג, ראה שם. ועל כך כותב החינוך: "אולם לפי הדומה, אין במשמע שאם בא ישראל אחד והתחיל והרשיע לצער חבירו בדברים הרעים שלא יענהו השומע, שאי אפשר להיות האדם כאבן שאין לה הופכים, ועוד, שיהיה בשתיקתו כמודה על החירופין, ובאמת לא תצוה התורה להיות האדם כאבן שותק למחרפיו כמו למברכיו, אבל תצוה אותנו שנתרחק מן המדה הזאת, ושלא נתחיל להתקוטט ולחרף בני אדם, ובכך ינצל אדם מכל זה, כי מי שאינו בעל קטטה לא יחרפוהו בני אדם, זולתי השוטים הגמורים, ואין לתת לב על השוטים. ואם אולי יכריחנו מחרף מבני אדם להשיב על דבריו, ראוי לחכם שישיב לו דרך סלסול ונעימות ולא יכעס הרבה, כי כעס בחיק כסילים ינוח, וינצל עצמו אל השומעים מחירופיו וישליך המשא על המחרף, זהו דרך הטובים שבבני אדם. ויש לנו ללמוד דבר זה, שמותר לנו לענות כסיל, לפי הדומה, מאשר התירה התורה הבא במחותרת להקדים ולהורגו, שאין ספק שלא נתחייב האדם לסבול הנזקין מיד חבירו, כי יש לו רשות להנצל מידו, וכמו כן מדברי פיהו אשר מלא מרמות ותוך, בכל דבר שהוא יכול להנצל ממנו. ואולם יש כת

מבני אדם שעולה חסידותם כל כך שלא ירצו להכניס עצמם בהוראה זו להשיב חורפיהם דבר, פן יגבר עליהם הכעס ויתפשטו בענין יותר מדי, ועליהם אמרו זכרונם לברכה (שבת פח, ב) 'הנעלבין ואינם עולבין, שומעין חרפתם ואינם משיבין, עליהם הכתוב אומר (שופטים ה, לא) ואוהביו כצאת השמש בגבורתו" (ספר החינוך, פרשת בהר, מצוה שלח).

והנה, ר' יוסף זונדל מסלנט כותב בכתביו: "שמעתי ממוהרי"ץ מקאוונא ז"ל: אמר הרב הגאון רשבה"ג מוהר"ח זלה"ה מוואלאזין שמעתי מהחסיד ז"ל, וגם אני אמרתי כן אפילו מנעורותי, שזה טעות מה שמורגל בפי העולם [וגם ברמב"ם איתא כן] שבעל בחירה יכול לעשות לאדם בלתי גזירת הבורא, רק שבכל דבר נגזר על האדם באיזה אבן ינגף אבל בבעל בחירה לא נגזר איזה בעל בחירה יעשה לו לטוב ולמיטב אבל אם לא נגזר לו מן השמים אין בעל בחירה יכול לעשות לו מאומה" (ספר רבי יוסף זונדל מסלנט, ירושלים תשנ"ג, עמ' קל"ז). שמועה זו ששמע ר' זונדל מהרי"ץ, ששמע מהגר"ח, ששמע מהגר"א איננה סותרת לדברי הגר"א בפירושו לאיוב שם, כי לפי מה שהתבאר, אחרי שהאדם יצא ניזוק מחבירו ודאי שזה משמים ואין דבר שהיה וקרה והוא לא משמים, והכל משמים, ואם לא - לא היה יכול לעשות לו מאומה כמו שאמור בשמועה מהגר"א, אבל ודאי שקודם שנגזרה הגזירה, כלומר, קודם שבעל הבחירה הזיק לו, עליו להיזהר ממנו ביותר, כי כפי שכותב הגר"א, קשה מאוד להינצל מידי בעל בחירה בגלל כוח הבחירה שנתן ה' לאדם לגמול שכר ועונש, והיינו קודם שאירע.

ודבר זה ביאר גם החזון איש, והוסיף לבאר שזהו כמקום סכנה ששכיח הזיקא, כמו שכותב בספר הזיכרון מכתב מאל"ה: "אמנם דברתי עם הגאון החזון איש שליט"א ואמר לי כי יש ברמב"ן [אולי כוונתו למש"כ בפר' שמות ג, יב] כדברי הר"ח עטר ז"ל (אור החיים שם) ודעתו לפרש כי כשקם נגדו הבורח, נעשה מקום סכנה ומתגבר הקטרוג של מדת הדין ומשתנה הדין, ואם יתגבר הבורח על יצרו יתבטל מקום הסכנה ועי"ז יתבטל הקטרוג, וזה שייך רק בבוחר" (ח"א עמ' יז במכתבים). וכעין זה כותב הנצי"ב מואלוזין, העמק דבר, הרחב דבר, בראשית לז, יג, אות ב.

ודברי הגר"א מבוארים בזוהר: "רבי יצחק אמר, אי נחשין ועקרבין הוו ביה, אמאי כתיב בראובן למען הציל אותו מידם להשיבו אל אביו. וכי לא חייש ראובן להאי. דהא אינון נחשין ועקרבין ינזקין ליה, ואיך אמר להשיבו

 « ביאורים והרחבות »

אל אביו, וכתוב למען הציל אותו. אלא חמא ראובן דנזקא אשתכח בידייהו דאחיו, בגין דידע כמה שנאין ליה ורעותא דלהון לקטלא ליה. אמר ראובן, טב למנפל ליה לגו גובא דנחשין ועקרבין, ולא יתמסר בידא דשנאוי דלא מרחמי עליה. מכאן אמרו יפיל בר נש גרמיה לאשא או לגובא דנחשין ועקרבין, ולא יתמסר בידא דשנאוי (דזעירין אינון דיכלי לאשתזבא. ובגין כך אמר למען הציל אותו מידם). בגין דהכא אתר דנחשים ועקרבים. אי איהו צדיקא, קודשא בריך הוא ירחיש ליה ניסא. ולזמנין דזכו דאבהן מסייעין ליה לבר נש וישתזיב מנייהו. אבל כיון דיתמסר בידא דשנאוי, זעירין אינון דיכלין לאשתזבא. ובגין כך אמר, למען הציל אותו מידם. מידם דייקא, ולא כתיב למען הציל אותו ותו לא. אלא אמר ראובן, ישתזיב מן ידיהו, ואי ימות בגובא ימות. ובגין כך כתיב וישמע ראובן ויצלחו מידם" (זוהר, ח"א דף קפה ע"ב).

[תרגום: רבי יצחק אמר, אם נחשים ועקרבים היו בו, למה כתוב בראובן 'למען הציל אותו מידם להשיבו אל אביו, וכי לא חשש ראובן לזה שהנה אותם נחשים ועקרבים יזיקו אותו, ואיך אמר להשיבו אל אביו, וכתוב 'למען הציל אותו'? אלא שראה ראובן שהנזק נמצא בידי אחיו, משום שידע כמה הם שונאים אותו ורצונם להרוג אותו. אמר ראובן, טוב להפיל אותו לתוך בור הנחשים והעקרבים ולא ימסר בידי שונאיו שלא מרחמים עליו. מכאן אמרו, יפיל אדם עצמו לאש או לבור של נחשים ועקרבים ולא ימסר בידי שונאיו, שמעטים הם שיכולים להינצל, ומשום כך אמר 'למען הציל אתו מידם'. משום שכאן במקום הנחשים והעקרבים - אם הוא צדיק, הקדוש ברוך הוא יעשה לו נס, ולפעמים שזכות אבות מסייעים לאדם וינצל מהם. אבל כיון שנמסר בידי שונאיו, מעטים הם שיכולים להינצל. ומשום כך אמר 'למען הציל אותו מידם', 'מידם' דזוקא, ולא כתוב למען הציל אותו ויותר לא. אלא אמר ראובן, ינצל מידם, ואם ימות בבור, ימות. ומשום כך כתוב 'וישמע ראובן ויצלחו מידם'.]

מבואר כמו שכותב הגר"א, שאף על פי שהכל משמים אבל קשה להינצל מיד בעל בחירה ומעטים הם היכולים להינצל מיד בעל בחירה, והוא פשט דברי האור החיים' שם. ועל דרך זה מפרש גם הרמ"ק (בפירושו אור יקר על הזוהר שם ד"ה דנזקא אשתכח, עמ' עא מדפי הספר) וזה לשונו: "הענין, שההשגחה העליונה פועלת לפעמים בחזקה ומבטלת רצון בעלי חיים הממיתים והמזיקים כגון בעלי חיים ואינה מבטלת בחירת בני אדם בעלי

עת מלחמה

מג. מלחמה, כיוון שהיא נערכת על ידי בעל בחירה, קשה יותר להינצל ממנה וצריך זכויות מיוחדות, שעל כן צריך לעשות עבור כך השתדלות מרובה ביותר על פי כל הנדרש, כמו שעושים השתדלות להינצל ממקום סכנה, שנאמר 'סוס מוכן ליום מלחמה – ולה' התשועה' [קב].

« ביאורים והרחבות »

בחירה ורצון שהם גויים, ולפעמים יפעל בחזקה ויבטל רצון הגויים מפני שהם חשובים כבהמות ויבטל רצונם וישימם כלבים אֶלְמִים, ולא יבטל רצון ישראל שהם בחיריים בעלי בחירה ורצון לחטאת או לעשות מצוה, ולפעמים יתחזק ההשגחה כל כך, שיבטל לבות בני ישראל לרצון ה' לכמה דברים, אמנם בהיותם תלמידי חכמים ושכינה מסכמת בדינם והם דנים את הנער למיתה לסבות הנזכרות לעיל סימן ג' (בפירושו אור יקר שם), לזה ודאי שכיח נזקייהו ורחוק מאד מן ההצלה. ואלו הנחשים והעקרבים היא בחינה ראשונה להשגחה, וינצל בקלות מידם בזכותו וזכות אבותיו".

והמוותר לא מפסיד כמו שמובא מצדיקים בספר 'מאחורי הפרגוד', עמ' 132.

קב. ראה באות הקודמת, שעל הפסוק באיוב, בו אליפז מבטיח בשם ה' לאיוב שבזכות ייסוריו ינצל מצרות, ואומר לו: "ברעב פדך ממוות, ובמלחמה מידי חרב" (איוב ה, כ) כותב הגר"א: "רעב ומלחמה, ב' מיני פורעניות, בידי שמים ובידי אדם, 'רעב' - בידי שמים, ו'מלחמה' - בידי אדם. וזה שאמר 'ברעב פדך ממוות ובמלחמה' כו'. והב' קשה מן הראשונה מפני שהיא הצלה מיד בעל בחירה, ואמר, כי הגם שכולם יהיו בסכנת רעב ובמלחמה, אתה תנצל". לאמור, צריך ברכה מיוחדת והבטחה מה' כדי להינצל ממלחמה, כי מלחמה נעשית על ידי בעל בחירה, ולא בידי שמים כמו רעב שאינו על ידי בעל בחירה, אף על פי שהכל משמים ואין דבר שאינו ברצונו ית'. וכיוון שכן, קשה מאוד להינצל ממעשי בעל בחירה.

ומן הטעם הזה מובן מה שכתב הרמב"ם באגרתו (לחכמי צפון צרפת על גזרת הכוכבים) וזה לשונו: "וזו היא שאבדה מלכותנו והחריבה היכלנו

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

והגיעתנו עד הלום, שאבותינו חטאו ואינם לפי שמצאו ספרים רבים באלו הדברים של דברי החוזים בכוכבים - שדברים אלו הן עיקר עבודה זרה כמו שבארנו בהלכות עבודה זרה - טעו ונהו אחריהם ודימו שהן חכמות מפוארות ושיש בהן תועלת גדולה ולא נתעסקן לא בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות אלא דימו שאותן הדברים יועילו להם ולפיכך קראו אותם הנביאים 'סכלים ואוילים', ודאי סכלים היו! ואחרי התוהו אשר לא יועילו הלכו" (אגרות הרמב"ם, מהדורת שילת עמ' תפ, ודומה לזה בתיקוני זוהר [צז, א] "וחובא דא גרים חורבן בי מקדשא" עיי"ש. אגב, להעיר, שהרמב"ם לא שולל את המערכה בשמים ופמליה של מעלה, שהרי להדיא כותב שלגלגלים יש שכל ושכלים נפרדים רוחניים בעלי בחירה מסויימת [מו"נ א, לז; ב, ז] ויש שרים בשמים ושרו של עולם וכו' הממונים על שלמטה מהם [ראה לעיל אות י']. מה לי כוכבים מה לי שרים וגלגלים ושכלים נפרדים אם יש להם אותו תפקיד, אלא פשוט שכוונתו, שאבותינו פנו לכוכבים וחשבו שהם נלחמים עם הכוכבים והיו עוסקים בהם כדי לנצח את המערכה בארץ על ידי ניצחון מערכת הכוכבים בשמים, בעוד שבאמת הכל מאת ה' ורק אליו יש לפנות ולבקש, וה' הוא הנותן כח לגלגלים ולכוכבים, וה' צווה על המלחמה, במיוחד שעם ישראל לא תחת המערכה והכוכבים. הרמב"ם מתנגד לאסטרוולוגיה בגלל שהיא מבטלת את הבחירה כמו שכותב באגרתו זו. בעצם הרמב"ם מתנגד רק לאסטרוולוגיה שיפוטית, כלומר אסטרוולוגיה הנוגדת את הבחירה החופשית של האדם, והקובעת שפעולותיו ותנועותיו של האדם הם באמת נקבעות ושפוטות מראש לפי מצב הכוכבים בעת לידתו והוא שפוט בידם. וההתנגדות ברורה, היות ואסטרוולוגיה שיפוטית מבטלת את הבחירה ואת התורה ואת העיקר של שכר ועונש שמ"ג עיקרים, כמו הגזירה הקדומה אותה מפרך הרמב"ם, ראה לעיל אות ל"ז).

וכותב רבנו בחיי: "סוס מוכן ליום מלחמה ולה' התשובה" (משלי כא, לא). שלמה המלך ע"ה יזהיר כל אדם בכתוב הזה שיעשה כל דבר שיצטרך לעשות ודרך הטבע כל מה שבכוחו, ושימסור השאר (את כל מה שאין באפשרותו לעשות) בידי שמים, כי הנס אינו חל אלא בחסרון הטבע (הנס נוגד את הטבע ומחסרהו, כלומר שם הויה כביכול מחסר לשם אלוהים), ועיקר יצירת האדם בנוי על מדת הטבע (שם אלוהים), ועל כן יצטרך שיעשה האדם פעולות ועניינים שיהיו הכנות להשיג בהן חפצו ולעמוד על משאלות לבו,

כמי שרוצה ללכת למלחמה על אויביו, שראוי לו שיכין כלי זיין וסוסים ומרכבות ליום מלחמה, שאם אינו מכין ויסמוך על הנס - ימסר ביד אויביו, או כמי שיש לו חולה שהוא ראוי לתקן לו מסעדים וסמים (תרופות ואוכל בריא) למאכלו, ומאכלו המאכלים המועילים ולמנוע ממנו המאכלים המזיקים, ואחר שעשה לו כל יכולתו והשתדל בכל כוחו ועשה בדרך הטבע כל הכנותיו, אין ראוי לו לבטוח שיגיע אל רצונו רק בשם יתעלה, לא בהכנות האלה, כי יש אדם שיאבד במלחמה עם כל ההכנות, ויש שינצל מבלעדיהן, ויש חולה שימות עם המאכלים המועילים, ויש שתגיע לו רפואה עם המאכלים הרעים המזיקים, ואם כן אין עיקר התשועה בענין המלחמה ולא בענין הרפואה להכנותיהם רק בשם יתעלה שכן כתיב (תהלים קמז, ג) 'הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם', וכתיב: (תהלים קמז, י) 'לא בגבורת הסוס יחפץ לא בשוקי האיש ירצה', וכתיב (תהלים לג, יז) 'שקר הסוס לתשועה', זאת כוונת התורה ורוב הפסוקים מוכיחין כן.

ולכך תצוה התורה לישראל להשתדל בהכנות האלה, שיצאו חלוצים בעלותם למלחמה על אויביהם, ושישימו אורב, ושישלחו מרגלים בערי האויבים, כי כל הענינים האלה הם הכנות לעשות מה שבכח האדם לעשות בדרך המנהג והטבע, ואחר כן יפעול הנס על כל מעשה הטבע, ואף על פי שישראל לא היו צריכין לזאת לפי שלא היה נצחונן בדרך המנהג והטבע כי אם על פי הזכות והעונש, ואם היו זכאין מעט מהם ינצחו עמים רבים, ואם היו חייבים מעט מן האויבים ינצחו רבים מהם, מכל מקום באה מצות התורה לישראל לעשות כל השתדלותם בהכנות האלה ואחר כך למסור הענין למי שהתשועה לו, כי התורה לא תסמוך על הנס לעולם.

ומטעם זה צוה הקדוש ברוך הוא לנח מעשה התיבה, כי בידוע שהיה ביכולתו ית' שיעביר נח ובניו ברגליהם על מי המבול, ולא יצטרך נח להתנהג בזה בדרך הטבע שיעשה תיבה מעץ ידוע, וממדה ידועה באורך וברוחב, אבל התורה תצוה לנו בכך שנשתדל בהכנות בכל הענינים, ועם כל השתדלותנו - שתהיה אמונתנו, שאין עיקר התשועה בהם, רק בשם יתעלה, וזהו שאמר שלמה בכאן 'סוס מוכן ליום מלחמה ולח' התשועה, וכן מצינו בדוד ע"ה כששאל באורים ותומים השיבו הקדוש ברוך הוא (שמואל-ב ה, כג) 'הסב אל אחריהם ובאת להם ממול בכאים', צוה להשתדל בדרך המנהג והטבע, כמנהג שאר האומות הנוצחין בטבע. וכן מצינו במלחמת העי שאמר הש"י ליהושע

— ביאורים והרחבות —

(יהושע ח, ב) 'שים לך אורב לעיר מאחריה'. והוא הטעם בעצמו במרגלים ששלח משה רבינו ע"ה במדבר פארן שהקב"ה צוה בכך" (רבינו בחיי, במדבר יג, ב).

וגם מחללים שבת על כך: "אמר רב יהודה אמר רב, נכרים שצרו על עיירות ישראל - אין יוצאין עליהם בכלי זינן, ואין מחללין עליהן את השבת. תניא נמי הכי: נכרים שצרו וכו'. במה דברים אמורים - כשבאו על עסקי ממון. אבל באו על עסקי נפשות - יוצאין עליהן בכלי זינן, ומחללין עליהן את השבת. ובעיר הסמוכה לַסְפָּר, אפילו לא באו על עסקי נפשות אלא על עסקי תבן וקש - יוצאין עליהן בכלי זינן, ומחללין עליהן את השבת" (עירובין מה, א), וכן הוא להלכה: "גוים שצרו על עיירות ישראל אם באו על עסקי ממון אין מחללין עליהן את השבת ואין עושין עמהן מלחמה, ובעיר הסמוכה לַסְפָּר אפילו לא באו אלא על עסקי תבן וקש יוצאין עליהן בכלי זיין ומחללין עליהן את השבת, ובכל מקום אם באו על עסקי נפשות או שערכו מלחמה או שצרו סתם יוצאין עליהן בכלי זיין ומחללין עליהן את השבת, ומצוה על כל ישראל שיכולין לבוא לצאת ולעזור לאחיהם שבמצור ולהצילם מיד הגוים בשבת, ואסור להן להתמהמה למוצאי שבת, וכשיצילו את אחיהן מותר להן לחזור בכלי זיין שלהן למקומם בשבת כדי שלא להכשילן לעתיד לבוא" (רמב"ם שבת ב, כג).

וכשהם נלחמים, צריכים להילחם בעוז ובלי פחד ולהישען עליו ית' ולהילחם לשם שמים וייחוד ה', "כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל", שאם לא כן הוא בכלל "ארור עושה מלאכת ה' רמיה" כמו שכותב הרמב"ם: "מי האיש הירא ורך הלבב כמשמעו, שאין בלבו כח לעמוד בקשרי המלחמה, ומאחר שיבנס בקשרי המלחמה ישען על מקוה ישראל ומושיעו בעת צרה וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו אלא ימחה זכרונם מלבו ויפנה מכל דבר למלחמה, וכל המתחיל לחשוב ולהרהר במלחמה ומבהיל עצמו עובר בלא תעשה, שנאמר 'אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם', ולא עוד אלא שכל דמי ישראל תלויין בצוארו, ואם לא נצח ולא עשה מלחמה בכל לבו ובכל נפשו, הרי זה כמי ששפך דמי הכל, שנאמר 'ולא ימס את לבב אחיו כלבבו', והרי מפורש בקבלה 'ארור עושה מלאכת ה' רמיה', ו'ארור מונע חרבו מדם', וכל הנלחם בכל לבו בלא פחד ותהיה כוונתו

זהירות מקיצוץ בנטיעות ה"י

מד. לעיל סעיף ו' הזכרנו שם 'מקרה', וצריך להבין משמעותו. 'מקרה' הוא שם משותף ורב-משמעי, ולעולם צריך לדעת מה משמעותו בהתאמה לנלמד העומד בפנינו, שאם לא כן מגיעים ל"ע לידי קיצוץ בנטיעות^[קג], שהרי

— ביאורים והרחבות —

לקדש את השם בלבד, מובטח לו שלא ימצא נזק ולא תגיעהו רעה, ויבנה לו בית נכון בישראל ויזכה לו ולבניו עד עולם ויזכה לחיי העולם הבא, שנאמר 'כי עשה יעשה ה' לאדוני בית נאמן כי מלחמות ה' אדוני נלחם ורעה לא תמצא בך וגו' והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך" (רמב"ם מלכים ז, טו).

ואם ההריגה והמלחמה נערכת כנגד עם ישראל בחו"ל, מקום שליטת הסט"א ואחיזתו כאמור בדברי הגר"א לעיל אות צ"ז, אזי המצב חמור מאוד, כי מלבד הקושי להינצל מבעל בחירה כאמור בדברי הגר"א כאן, מצטרף כאן גם שליטת הסט"א שבחו"ל, לו נתן ה' שליטה ואחיזה שם, כמבואר בגר"א (ראה לעיל אות צ"ז), ועל כן יש לעשות כל תצדקי כדי להימצא בארץ ישראל, ארץ אשר עיני ה' אלוהיך בה המשגיח עלינו בהשגחה פרטית מיוחדת ולהיערך לכך כפי האמור בדברי הרמב"ם, רבנו בחיי והגר"א.

קג. יש שראו בדברי הרמב"ם (מו"נ ג, יז) את הלשון 'מקרה' בנוגע להשגחה על דצ"ח ואמרו וכתבו דברים תצלנה אוזניים משמוע, והוי קיצוץ בנטיעות וכפירה. וכבר ביארנו בס"ד את פשט דברי הרמב"ם בהשגחה באר היטב לעיל באות ל"ז ובאותיות ז' י' ובשאר מקומות, קחנו משם. ובכל מקום בדבריו הרמב"ם מדגיש שאין דבר שנעזב לגמרי והוא מחוץ להשגחת ה', וכותב:

"כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי. ראה קוצר (קיצור) זה המאמר (הפסוק) ושלמות אָמְרו, ואיך לא חסר דבר מכל מה שאמרנוהו והארכנו בבאורו ובהצעותיו. ואחר שזכרנו זה הפסוק מה שכולל מן הענינים הנפלאים, וזכרנו דברי החכמים ז"ל עליו, נשלים כל מה שהוא כולל, וזה שלא הספיק לו בזה הפסוק לבאר שהשגתו ית' לבד היא הנכבדת שבשלמויות,

« ביאורים והרחבות »

כי אילו היתה זאת כוונתו, היה אומר כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי, והיה פוסק דבריו, או היה אומר השכל וידוע אותי כי אני אחד, או היה אומר כי אין לי תמונה, או כי אין כמוני, ומה שדומה לזה, אבל אמר שאין להתהלל (אלא) רק בהשגתו ובידיעת דרכיו ותארו, ר"ל פעולותיו, כמו שבארנו באמרו 'הודיעני נא את דרכיך' וגו', ובאר לנו בזה הפסוק שהפעולות ההם שראוי שיוודעו ויעשה בהם, הם חסד, משפט וצדקה. והוסיף ענין אחר צריך מאד, והוא אמרו 'בארץ', אשר הוא קוטב התורה, ולא כמחשבת ההורסים (הורסי ההשגחה) שחשבו שהשגחתו יתעלה כלתה (מסתיימת) אצל גלגל הירח, ושהארץ ומה שבה נעזב, 'עזב ה' את הארץ', (זה) אינו, (אלא) רק כמו שבאר לנו על יד אדון כל החכמים, 'כי לה' הארץ', יאמר שהשגחתו גם כן בארץ כפי מה שהיא, כמו שהשגיח בשמים כפי מה שהם, והוא אמרו 'כי אני ה' עושה חסד משפט וצדקה בארץ', ואח"כ השלים הענין ואמר 'כי באלה הפצתי נאם ה'', ואמר 'בחסד במשפט וצדקה הפצתי נאם ה'', ר"ל שכוונתי שייצא מכם חסד, משפט וצדקה בארץ, כמו שבארנו בי"ג מדות, כי הכוונה להדמות בהם ושנלך על דרכם.

אם כן, הכוונה אשר זכרה בזה הפסוק, הוא באורו, ששלמות האדם אשר בו יתהלל באמת, הוא להגיע אל השגת השם כפי היכולת, ולדעת השגחתו בברואיו בהמציאו אותם והנהיגו אותם, איך היא, וללכת אחרי ההשגה ההיא בדרכים שיתכוין בהם תמיד לעשות חסד ומשפט וצדקה, להדמות בפעולות השם, כמו שבארנו (מספר) פעמים בזה המאמר (בספר זה) (מורה נבוכים, חלק ג פרק נד).

וכותב בנו של הרמב"ם, רבי אברהם, בסיום אגרתו לרבי דניאל הבבלי (נדפס בסוף ספר המצות להרמב"ם דפוס שבתי פרנקל דף תקנ"ה) על הספר 'מורה נבוכים', וזה לשונו: "והספרים אשר נקריה בהם מקרה שמר רגלך כאשר תלך בהם כי לא נעשו אלא לאומן להם, ולעיני הרוב - סתומים וחתומים הדברים, ולפני החכמים באמת - גלויים וברורים, ואיש תבונות ידלה מהם מרגליות, ואחרים במיעוט חכמתם יקצצו בהם נטיעות וכו', ויתקדש בגשתו אל אלהיו פן יחרה אפו וקצף עליו, והעם אל יהרסו לעלות אל ה' וכו'".

והרמב"ם כותב בפתיחתו ל'מורה נבוכים': "ולא יבקש ממני המשכיל, ולא ייחל, שאני כשאזכור ענין מן העניינים - שאשלימהו! או כשאתחיל לבאר

ענין משל מן המשלים, שאשלים כל מה שנאמר במשל ההוא. זה אי אפשר למשכיל לעשותו בלשונו למי שמדבר עמו פנים בפנים, כל שכן שיחברהו בספר, שלא ישוב (יהיה) מטרה לכל סכל (החושב שהוא חכם) יורה חצי סכלותו נגדו" (מורה נבוכים, פתיחה).

ועוד כותב הרמב"ם: "והסיבה השביעית (לסתירות השתולות במורה הוא משום), צורך הדברים בענינים עמוקים מאד יצטרך להעלים קצת עניניהם ולגלות קצתם, ופעמים יביא הצורך כפי האמירה אחת להמשך הדברים בה, כפי הנחת הקדמה אחת, ויביא הכרח הצורך במקום אחר להמשך הדברים בה לפי הקדמה סותרת לראשונה. וצריך שלא ירגישו ההמון בשום פנים במקום הסתירה ביניהם, ושיעשה המחבר תחבולה להעלים אותו בכל צד" (מורה נבוכים, פתיחה).

וכותב גדול חכמי הפנימיות מהראשונים, ר"י גיקטליא בעל השערי אורה, אחרי שמחלק ומבחין בין המונח 'קרי' שהוא כפירה, לבין המונח 'מקרה' שהוא דבר הנעשה בכוונת מכוון משמים, וזה לשונו: "וראיתי מדקדקים בלשון, תמהים על הרב הגדול רבינו משה בן מיימון זכר קדוש לברכה, באמרו בספר המורה (מורה נבוכים ב, מח) בענין יוסף, ועל העניינים המקריים מקרה גמור נאמר 'וישלחני אלהים לפניכם' (בראשית מה, ז), ואלו התמהים עליו לא ידעו להבדיל בין 'קרי' ל'מקרה', כי החכם זכרונו לברכה (הרמב"ם) - כל דבריו מכוונים (כלומר, מדוייקים ומכוונים לאמת הפנימית), אמנם המעיינים בספרו חשבו, כי 'מקרה' אין לו דין אחר זולתי עניין סילוק השגחה, וזה אינו כן, כי ה'מקרה' - כוונה אני קורא בו.

ומה שאמר 'וישלחני אלהים לפניכם' הוא מדרך שהוא ית' הקרהו לפניהם וסיבב מחייתם בעבורו ועל ידו, יפה אמר, כי אין 'מקרה' מענין הפקר, כי אם מענין זימון או הקרה אותי אלהים לפניכם, וההכרח אשר הביאתו לזה הביאור, הוא להיותו מרחיק, כי שליחות הנאמר ביוסף שהוא סמוך ל'אלהים' אין בו צד נבואה לומר שהוא ית' שולח אותו במלאכתו להחיות אותם - הקרה לפניהם את יוסף. וענין 'שלחני אלהים לפניכם' ענין 'כי הקרה הויה אלהיך לפני', כלומר זימון וכוונה עליונה. ולפי זה הדרך, אין ספק נשאר על הרב הגדול רבינו משה בן מיימון זק"ל, כי כל דבריו ישרים.

אמנם אותם שלא יבינו מהו 'מקרה' ומהו 'קרי' קשה עליהם מאמר רבינו משה בן מיימון זק"ל, מאחר שהן חושבין כי 'מקרה' לשון הפקר הוא, ואינו

העסק בהשגחה שורשו בפנימיות התורה ועליו נאמר 'פְּבַד
אֱלֹהִים הַסֵּתֵר דְּבַר' [קד] (משלי כה, ב).

שם 'מקרה' ומחיית עמלק

מה. לשם 'מקרה' שתי משמעויות יסודיות [קה] בדברי
רבותינו: האחת, האומר ח"ו על אירוע מסוים שאין סיבתו

— ביאורים והרחבות —

כן, כי 'קרי' לשון הפקר, אמנם 'מקרה' - דבר מתהווה מכח אחר ובכוונה
עליונה" וכו' (ר"י גיקטיליא, גנת אגוז, מהדורת החיים והשלום תשמ"ט, עמ'
שבח).

ובמקום אחר בענין אחר בפנימיות כותב ר"ג: "וכל זה להודיע כי אין
אחד בכל אישי העולם זולתי האחד הקדמון שאינו משתנה והוא באחד, ומה
נפלאו אמרי יושר והן דברי הרב הגדול הרמב"ם זק"ל (במו"נ ב, ל) והוא
העירני בכל אלו העניינים הנכבדים ברמזיו הנאמנים לנאמניו" (גנת אגוז, שם,
עמ' קפה).

ועל זה ממש כותב המשגיח ר' ירוחם ממיר: אמנם, "כמה טהרה נדרשת
מן האדם בגישתו לפתוח את הגמרא. הרמב"ם כותב בהקדמתו ל'מורה נבוכים',
בל ייגש מצורע נפש לראות בספרו. כי אם ילמד מי שהוא מצורע נפש
במורה נבוכים, בתורתו של הרמב"ם, יצא מקולקל גדול. המשגיח, רבינו ירוחם
ממיר זצ"ל, היה רגיל לומר, שהקדמה זו (של הרמב"ם) צריכה להיות דבוקה
על הדף הקדמי של הש"ס" (ר' דניאל מובשוביץ, כתבי הסבא מקלם, מהדורת
תשס"ט, תלמידיו ב, עמ' תשכז).

קד. "על ידי ה'חכמה' יכול לידע גם 'כבוד אלוהים', שהוא השגחתו, בסוד
'בחכמה יבנה בית'" (רבי מנחם מנדל משקלוב, משלי עם פירוש הגר"א ה,
ב, בהוספה מהרמ"מ משקלוב). וראה מו"נ בפתיחה. וראה גם לעיל אות ב'.

קה. ישנה משמעות יסודית נוספת למונח 'מקרה' אצל רבותינו, והוא 'מקרה'
(אלערץ, Accident) הקורה ל'עצם' (אלג'זרה, Substance), כלומר, כל התכונות
שאינם ממהות העצם (העצם ותשעת מקריו. הם ה'קטגוריות'). במונח זה

מאת ה' ית' כלל, לא בסיבה רחוקה דהיינו סיבה רחוקה
 בשרשרת הסיבות, ולא בסיבה קרובה, דהיינו סיבה קרובה
 בשרשרת הסיבות, מה שמכונה 'קרי', 'מקרה עיוור' או
 'הטבע העיוור' כפי המזדמן (By chance) 'כְּפִי הַטֵּב' וַיֵּאמְרוּ
 לֹא הוּא' [קו] (ירמיהו ה, יב) וזוהי כפירה ממש משורש עמלק

❧ ביאורים והרחבות ❧

שבמשמעות זו משתמש הגר"א רבות, כמו אדרת אליהו, בראשית א, א "ברא.
 הבינו כל" וכו', ובעוד מקומות.

רבותינו השתמשו באותה מילה ('מקרה') למשמעויות שונות ורבות
 ולפעמים אפילו סותרות, בגלל גלות לשון הקודש, כמו שכותב רבי יהודה
 הלוי: "אמר הכוזרי: היש ללשונו מעלה על לשון הערב (הערבית)? היא
 (הערבית) יותר שלמה ורחבה ממנה ואנחנו רואים את זה בעינינו. אמר החבר:
 מצא אותה מה שמצא נושאה (אירע לשפתנו מה שאירע לנו מחמת הגלות
 הארוכה), נתדלדלה בדלותם וצרה במיעוטם (מתוך שנתמעטו). והיא (אבל
 באמת בשורשה היא) בעצמה (בפנימיותה, בעצם) החשובה שבלשונו, (וזאת
 גם) מקבלה (וגם מ)סברא" (כוזרי, מאמר ב אותיות סז-סח), ראה שו"ת רמ"א
 סימן קכ"ז, ויעב"ץ, מגדל עוז, בית מידות, עליית הלשון, פרק ב ד"ה "כה
 דיבר האיש האלוהי החבר הכוזרי".

קו. "הדעת הא' הוא מאמר מי שחשב שאין השגחה כלל בדבר מן הדברים
 בכל זה המציאות, ושכל מה שבו מן השמים, ומה שבתוכם, נופל במקרה
 ('באלאתפאק' כפי ההזדמן) וכאשר יזדמן, ואין שם כלל לא מסדר ולא מנהיג
 ולא משגיח בדבר, וזה דעת אפיקורוס, והוא גם כן אומר בחלקים (הוא גם
 מחזיק בדעה של 'אטומים אקראיים') ורואה שהם מתערבים כאשר יזדמן
 ויתהווה מהן מה שיקרה, וכבר אמרו זה הדעת הכופרים מישראל, והם הנאמר
 עליהם 'כחשו בה' ויאמרו לא הוא" (מורה נבוכים, חלק ג פרק יז). וראה גנת
 אגוז לר"י גיקטיליא, חלק ב, שער ביאור מהות קרי וביאור מהות מקרה, הובא
 לעיל אות ק"ג.

שצריך לזכרה תמיד כדי למחותה, 'תִּמְחָה אֶת זְכָר עֲמָלְק
מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם לֹא תִשְׁכַּח' [ק"ז] (דברים כה, יט).

'מקרה' - שם רב-משמעי

מו. והשנית, דבר מה מאתו ית' שרק נראה לְפָנִים לעינינו,
עיני בשר ודם, כמקרה. ל'מקרה' זה ארבעה סוגים:

'מקרה' [א] הנהגת הטבע בשם 'אלוהים' פעמים שהיא
מכונה בשם 'מקרה', שהיות ולטבע חוק קבוע מאתו ית', נראה
הדבר לעין האדם שהטבע הוא מקרה אבל באמת הוא ית' מסבב
כל רגע נתון את הסיבות כולם לקיום הטבע וחיותו בשם
'אלוהים' [בעשר ספירות שאין להם קץ] [קח"א] ולולי זאת היה כל
הטבע והיקום חוזר לאין ולהיעדר המוחלט [קט"א]. השגחה זו

❧ ביאורים והרחבות ❧

קז. "עמלך הוא ראשית גוים' השונא את ההשגחה תכלית שנאה. והבטיח
הקדוש ברוך הוא כי תגיע שעה שימחה זכר עמלך, היינו תכלית תעודתו -
שתהיה הליכות הטבע חופשי בלי השגחה לפי מעשים - זה הרצון יהי נשכח
מאומות העולם והיה ה' למלך על כל הארץ, וזהו ימות המשיח שיגיע ב"ב"
(הנצי"ב, העמק דבר, שמות יז, יד).

קח. ראה דברי הגר"א בזה בספר 'קדוש וברוך' שהו"ל, עמ' 280 והלאה.
קט. התבאר לעיל סעיף א. בנוסף לזה, הכוזרי כותב: "ואומר, כי כל העלולים
(המסובבים מן הסיבה) מיוחסים אל העלה (הסיבה) ראשונה על שני דרכים:
אם על הכוונה הראשונה, אם על דרך ההשתלשלות. ודמיון הדרך הראשון
- הסידור וההרכבה הנראים בחי ובצמח ובגלגלים, אשר לא יתכן למשכיל
המשתכל שייחסוהו אל המקרה, אך (אלא) אל כוונת עושה חכם, ישים (השם)
כל דבר במקומו ויתן לו חלקו. ודמיון השני - שרפת האש הזאת על הדמיון
(כמו למשל) לְקוֹרָה הזאת, כי האש גוף דק חם פועל (אקטיבי, זכר), והקורה

תקרא מכאן והלאה 'הנהגת הטבע' [קי].

'מקרה' [ב] אירוע הקורה לאדם הנראה כמקרה עם שהוא באמת בהשגחה פרטית מאתו ית'. כגון, אדם בינוני כשר שעבר ח"ו עבירה ובא לו נזק הנראה כמקרה, אבל באמת הוא ית' סיבב את הסיבות לאירוע נזק זה, בניסים נסתרים שאינם נראים לעין האדם [קיא].

— ❧ ביאורים והרחבות ❧ —

(היא) גוף מתחלחל (נקבובי) נפעל (פסיבי, נוקבא), ומדרך הדק הפועל שיעשה בנפעלו, והחם היבש שיחמם ויכלה לחות הנפעל עד שיתפרדו חלקיו. וסבות הפעלים האלה וההפעליות האלה כאשר תבקשם - ימנע ממך השגתם, ואפשר שתמצא סיבות סיבותם עד שתגיע אל הפלכים (אל הגלגלים, שכלים נבדלים, ספירות) ואחר כך אל עילות (סיבות) הפלכים (הגלגלים הנ"ל) ואחר כן אל העילה הראשונה (הוא ית'), ובאמת אמר האומר: כי הכל בגזירת הבורא, ובאמת אמר האחר: בבחירות ובמקרים, בלתי שיוציא מאומה מהדברים ההם מגזירת האלהים! (ספר הכוזרי, מאמר ה אות כ). מבואר, שהכל הוא מעם ה', וגם מה שנראה כמקרה וטבע וסיבות רחוקות בשרשרת הסיבות, הכל הוא למעשה בגזירת ה' ית' ומאתו.

קי. הרמב"ם (מו"נ ב, כד) מכנה השגחה זו 'השגחה טבעית', ובלשון ימינו נכנה אותה 'השגחת הטבע'. ובכוזרי: "הוא אשר ינהיגו הטבע על דברי הפילוסופים, ועל האמת שהבורא יתברך ינהיגם בתכונה מהתכונות, קרא אתה התכונה ההיא אם תחפוץ, טבע או נפש או כח [או מלאך]" (כוזרי, מאמר ה, אות י).

קיא. דבר זה התבאר מדברי הרמב"ן לעיל אותיות י"א, ט"ז ובעוד מקומות, ראה שם. ובענין אדם בינוני כותב הרמב"ן: "ובאור הענין, כי השם לא יעשה הניסים תמיד, לתת מטר הארץ בכל עת יורה ומלקוש ולהוסיף בדגן ובתירוש וביצהור ולהרבות גם העשב בשדה לבהמה, או שיעצור השמים וייבשו, רק על מעשה רוב העם, אבל היחיד - הוא בזכותו יחיה והוא בעונו ימות. והנה

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

אמר, כי בעשותם כל המצוות מאהבה שלימה, יעשה עמהם את כל הנסים האלה לטובה, ואמר כי בעובדם עבודה זרה יעשה עמהם אות לרעה. ודע, כי הנסים (ניסים גלויים) לא יעשו לטובה או לרעה רק לצדיקים גמורים או לרשעים גמורים, אבל הבינונים - כדרך מנהגו של עולם יעשה בהם טובה או רעה (בניסים נסתרים), כדרכם וכעלילותם" (רמב"ן דברים יא, יג).

מבואר ברמב"ן, שהניסים הנסתרים, שהם המקרים כאמור, נעשים לבינוניים. אבל הרשעים מושלכים למקרים כדלהלן, ואילו הרשעים הגמורים האמורים בדבריו כאן, ה' עושה ניסים גלויים להרע להם, כמו עם פרעה הרשע בעשר המכות במצרים ובקריעת ים סוף.

וכך כותב גם הגר"א: "דאינון בעירי אינון טפשא" כו'. אמר ג' דרגין, שחסרין נר"ן (נפש רוח נשמה) מלמטה למעלה.

בהמה - ידוע, ודעת התורה - ידוע, ומהמנותא נקרא 'הכסא', כמ"ש בריש היכלות, ושם אמונת ישראל ('רזא דמהמנותא', סוד שם 'הויה'). ונגד ג' דברים "כי מקרה" כו' "ומקרה" כו' "ומקרה" - אדם ובהמה, יצירה ועשיה, "ומקרה אחד" שכוללם בבריאה (שני המקרים כוללים במילה אחת), שותף הג', דכולל נפש רוח, והן ג' 'אלקים' הידועים, בבינה וזו"נ, ג' עלמין הנ"ל, והוא הנהגת הטבע, אבל הכל אלקים שופטים והשגחה, כי אין אדם נוקף (פוצע את) אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה (חולין ז, ב), ואפילו ציפרא קלא לית מתציד כו' (הובא להלן אות ל"ו). אלא שהטבע הוא השליח (מלאך), כי נגזר על זה להעשיר וזה להעני (לכן) שולח השי"ת שזה (שנגזר עליו להעני) יאבד, וזה (שנגזר עליו להעשיר) ימָצָא, (והם ניסים נסתרים), ואין עושה נס (גלוי) שיברא ממון, ומזה יפרח הממון לשמים (ניסים גלויים), וזהו הטבע. והוא דרך משל, שמלך יושב בבית מלכותו ורואה מרחוק את כל אדם בצד אחד ובהמה בצד אחר, והוא שולח לאדם מזונותיו חיטים על ידי תחבולות על ידי גלגלים וחבלים ושאר הדברים עד שמגיע אליו, וכן לבהמה - שעוריו, והם אינן רואין רק (את) הסיבה הקרובה להם, וסוברים שזה הסיבה הוא מעצמו (אבל באמת הוא ית' מסבב כל הסיבות, סיבות קרובות או רחוקות, בשרשרת הסיבות). ועוד לו רשת פרוסה להביא אותם על מקום הליכתם, וכשהגיע עתם מושך משם הרשת ונלכד בצוארו ומת, והסכל מדמה בדעתו שמקרה (מזדמן) קרה לו, וגם זה הוא על ידי טבע שמסבב לו מאכל רע,

'מקרה' [ג] רשע העובר עבירות תדיר ומחמת כן הנהגת ה' עמו היא הנהגה של מקרה והסתר פנים, כענין 'וְהִסְתַּרְתִּי פְּנֵי מַהֵם וְהָיָה לְאָכְלִי' (דברים לא, יז), כביכול ה' משליך אותו למקרי הטבע, אבל באמת גם כשהוא בהסתר פנים הוא מושגח כל רגע נתון בהשגחה פרטית מאתו ית' האם להיות מושגח בהשגחת הסתר פנים זו אם לאו. השגחה זו תקרא מכאן והלאה 'השגחת המקרה' והיא תתבאר להלן סעיף מ"ז.

'מקרה' [ד] כאמור (לעיל סעיף יט) אומות העולם אינם מושגחים בהשגחה פרטית ישירה מאת ה' אלא על ידי השר

❖ ביאורים והרחבות ❖

וכמו שאמרו (גמ' חגיגה ד, ב) 'דמשגרא תנורא וכו' קדחה' כו', והן הכל נסים נסתרים. ונסים נגלים נעשין על ידי שם 'הויה' כידוע, ונגד זה אמר ג' דברים 'זוי לון כו' לון לרוחא', שהוא האדם, אבל בנשמה אי אפשר לומר 'זוי', שהיא אינה חוטאה אלא מסתלקת מיניה, לכן אמר 'טב להו' כו' כי זה כוונת הבריאה 'זיהי נועם ה' כו' ומעשי ידינו כוננה' כו' כמ"ש בריש רות ע"ש" (יהל אור, זהר במדבר קנז ב פרשת שלח, ד"ה דאינון בעירי, עמ' 32 טור ב).

ומבואר בדבריו, ששם 'מקרה' הוא שם 'אלוהים' ('אלהים' בגימטריה 'הטבע') שהוא הנהגת הטבע בניסים נסתרים. ולצדיקים עושה ה' נסים גלויים בשם 'הויה'.

ובספר 'שומר אמונים' הקדמון (ויכוח שני, אות פא) כותב: "ומתנהג העולם הזה בכח כל השתלשלות הנאצלים העליונים עד האין סוף הפועל האמיתי המשגיח ומנהיג לכל. ואפילו הנהגת הטבע שהוא הנקרא אצלנו 'השגחת חיות העולמות', אינה אלא מאתו יתברך, והיא מבחינת החיצוניות, שסודה משם אלהים בגימטריא הטב"ע, ואין שום דבר הווה במקרה בלתי כוונה והשגחה אלוהית, כדכתיב 'זהלכתי עמכם בקרי' - הרי שאפילו מדרגת המקרה מייחסה לו יתברך, כי הכל הוא מאתו בהשגחה פרטית".

שלהם בשמים שהוא המשגיח עליהם בהשגחה פרטית. השגחה זו היא 'השגחה כללית' ופעמים שהיא מכונה בלשון רבותינו 'מקרה' [קיב].

❧ ביאורים והרחבות ❧

קיב. כפי שכבר ראינו לעיל אות מ"א, הגויים מושגחים על ידי שריהם שבשמים ולא באופן ישיר מאת ה' (והשר מקבל כוחו מאתו ית'). וכותב ריה"ל בכוזרי: "וַיֹּאמֶר, שְׁקַצַּת (שכמה מ)האומות הלכו אחריו ועבדו אותו מִשְׁמַע (על פי השמועה) וקבלה (מסורת מסיני, אם כן) אֵיךְ קִבְּלוּ אוֹתָם וְהִדְבְּקוּ בָהֶם ורצותו בעבודתם וקצפו בְּהַמְרוֹתָם? אֵךְ אֲנַחְנוּ רוֹאִים אוֹתָם נֶעֱזָבִים אֶל הַטִּבַּע וְהַמְקָרָה (אתפאק), טוֹבֵתָם וְרַעְתָּם כְּפִיָּהֶם (כפי הטבע והמקרה), לֹא בִּעֲנִין מִתְבַּרֵּר שֶׁהוּא בְּדַבֵּר אֱלֹהֵי לְבָדוֹ. וְכֵן יִיחַד אוֹתָנוּ בְּאִמְרוֹ: 'ה' בְּדָד יִנַּחֵנוּ וְאֵין עִמּוֹ אֶל נִכְרִי" (כוזרי, מאמר ד, אות ג).

עוד כותב הכוזרי: "ובעבור שהיו החידושים (הדברים והמעשים המחודשים) צריכים להיות אלוהיים או זולתם מן החלקים (מן מהאפשרויות: טבעיות או מקריות או בחירות, שמדבר שם), והיה באפשר שיהיו כולם אלוהיים, בחר ההמון לייחסם כולם אל האלוהים, להיות זה יותר חוזק באמונה (היות שהאמירה הברורה הזו מחזקת את האמונה בה'), אך (למעשה) יש למכיר (המעייין) להכיר עם מעם ואיש מאיש (פרט מפרט) וזמן מזמן ומקום ממקום וענינים מענינים אחרים, ויראה כי החידושים (ההתחדשויות) האלוהיים לא נראו על הרוב כי אם בארץ מיוחדת, והיא אדמת הקודש (ארץ ישראל), ובעם מיוחד, והם בני ישראל, ובעלי דת האמתית, ובזמן ההוא (שהבית על מכוננו), ועם הענינים ההם אשר נתלו בהם (נלוו אליהם) ממצוות וחוקים, (שאנו) נראה בסידורם (בהיותם מסודרים) כל מאווי לב (כל המבוקש לליבנו), ונראה בקלקולם כל רעה (את הבלתי מבוקש).

ולא הועילו הענינים המקריים והטבעיים דבר בשעת הקלקלה, ולא הזיקו בשעת הסידור. ועל כן היו בני ישראל טענה בכל אומה על (נגד) האפיקורסים אשר ראו דעת אפיקורוס היווני, באומרו כי כל הדברים הם נופלים במקרה, כי (שִׁבְּן) לֹא תִרְאֶה בָהֶם כּוֹזֶנֶת מִכוּוֶן, וְסִייעָתוֹ (של היווני אפיקורוס) נִקְרָאִים 'בעלי ההנאה', כי סברתם, כי ההנאה היא התכלית המבוקשת, והיא הטובה

הרשעים ו'השגחת המקרה'

מז. הרשעים מבני ישראל, מחמת רוב ריחוקם מהבורא הם מושגחים ב'השגחת המקרה' (מקרה ג' שלעיל סעיף מ"ו), שהיא השגחה פרטית של הסתר פנים^[ק"ג] להיעזב לחוקות הטבע ופגעיו והיא סוג מסוגי ההשגחה^[ק"ד], ובכך הם נספים טרם

— ביאורים והרחבות —

סתם (הטובה הפשוטה המוחלטת).

ובקשת (אבל רצון) בעל התורה מן המְצַנֵּה בה, שיהיה נכבד אצלו, מוסר כל חפציו אליו יתברך, ומבקש לימוד ('מל'הם', הארה משמיא, דבקות) אם הוא חסיד, או אותות וכבוד (ניסים) אם הוא נביא או המון נרצה (ציבור הרצוי לה'), עם העניינים הנזכרים בתורה מן העיתים והמקומות והמעשים, ואיננו משגיח בסיבות הטבעיות והמקריות, וְיִדַע כי רעתם דחוויה ממנו אם בלמוד (בהארה משמיא הנ"ל) שיתקדם (שתטרים) לו בהצעה (כהכנה) לרעה ההיא, או בכבוד (ניסים הנ"ל) שיעשה לו בעת הרעה ההיא. אך טובת (הטובה הבאה בעקבות) הסיבות המקריות איננה נמנעת מן הרשע - כל שכן מהחסיד. וטובת הרשעים הוא בסיבות ההם המקריות והטבעיות, ואין דוחה לרעתם כשתבוא, אבל החסידים יצליחו בסיבות ההם, והם בטוחים מרעתם" (כוזרי, מאמר ה אות כ). מבואר בדברי הכוזרי ההבדל שבין ההשגחה על ישראל להשגחה על האומות.

וראה משמעות נוספת למילה 'מקרה' בלשון הרמב"ן לעיל אות מ"ב (באמצעה). ונמצא, שיש שש משמעויות שונות למילה 'מקרה'. ארבע שמנינו בסעיף מ"ו למעלה, משמעות נוספת לעיל אות ק"ה, ומשמעות שישית ברמב"ן לעיל אות מ"ב, כך שהמילה 'מקרה' היא מילה רב משמעית לגמרי. קיג. לשון הלשם: "אבל ההשגחה דהסתר פנים" וכו' (לשם שבו ואחלמה, הקדמות ושערים, שער ז פרק ה). וראה באות הבאה.

קיד. אחד מסוגי ההשגחה הוא השגחה פרטית של הסתר פנים והשלכה למקרים, ודבר זה מפורש הוא בדברי הרמב"ם, וזה לשונו: "מאמר חבוקוק הנביא ע"ה אשר ראה מהתגברות נבוכדנצר ורוב הרגו בני אדם, אמר, ה'

« ביאורים והרחבות »

אלהים כאלו נעזבו בני האדם ונשכחו ונעשו הפקר כדגים ותולעי הארץ, הראה בזה המאמר שהמינים ההם נעזבים, והוא אמרו 'ותעשה אדם כדגי הים כרמש לא מושל בו, כולו בחכה הועלה' וגו', ואחר כך ביאר הנביא שאין הענין כן, ולא על צד העזיבה והשכחה והעלולות (וסילוק) ההשגחה! אבל (אלא) על צד העונש להם, להתחייבם (מכיוון שהם חייבים) בכל מה שחל בהם. אמר: 'ה' למשפט שמתו וצור להוכיח יסדתו' (מורה נבוכים חלק ג פרק יז).

מפורש ברמב"ם, שהרשע נעזב פְּרָמֵשׁ לֹא משום סילוק ההשגחה הפרטית מעליו ח"ו, אלא בגלל העונש המגיע לו, ועונש זה בו הוא מושגח בהשגחה פרטית של שכר ועונש לפי מעשיו, הוא העזיבה למקרים כמו רמש, אבל זאת במשפט! 'ה' למשפט שמתו, 'השגחת המקרה', 'ולא על צד העזיבה והשכחה והעלולות (וסילוק) ההשגחה' (לשון הרמב"ם. להעיר, שדברי הרמב"ם כאן, שהתולעים וכדו' הם כהפקר וכו', הוא לפי דבריו לעיל, שהם מושגחים על הקיום והחיים הטבעיים שלהם תמיד אבל אינם מושגחים בפרטות מעשיהם כאדם, ראה היטב לעיל אות ל"ז, ולעיל אותיות ז, י').

וכ"כ הרמב"ם באיגרתו לחכמי קהל עיר מארשיליא: "ובזה היא המחלוקת. ואנחנו בעלי התורה האמיתית לא נאמר שמאורעות בני אדם הם קרי (מקרה), אלא במשפט, כמו שאמרה התורה 'הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט' וגו'. ופירש הנביא ואמר 'אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני אדם לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו'. ועל דבר זה הזהירה התורה והעידה ואמרה, ואם לא תשמעו לי, ואביא עליכם פורענות ותאמרו שאותן הפורענות אינן ייסורין על חטאתכם, אלא קרי ומאורע כשאר המאורעות שאירעו בקרי, אני אוסיף לכם מאותו הקרי. זה הוא שכתוב 'אם תלכו עמי קרי והלכתי עמכם בחמת קרי'. וזה הוא עיקר דתנו, היא תורת משה רבנו, שכל מאורעות שאירעו בעולם וכל ייסורין שיבואו בדרך מקרה לכלל בני אדם - דין ומשפט הם! וכן אמרו חכמי האמת רבותינו ע"ה 'אין מיתה בלא חטא ואין יסורין בלא עון'".

ו"כבר ביארנו למעלה, שמפינות הדת להאמין שהשם משגיח בעניני האדם השגחה פרטית לגמול או לעונש, וכבר ביארנו שההעזב למקרים הוא אחד מדרכי העונש" (מאירי סוטה ג, ב).

ו"אם אתם דנין אותו וחושבים שהוא מקרה כמנהגו של עולם ושאינו בהשגחה מכוונת ובכוונה ידועה ממני, 'אף אני אלך עמכם בקרי', כלומר אני

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

נותן ומוסיף לכם הרבה מאותו מקרה ומניח המזל לעשות מרוצתו ולא אנצחנו כלל, רק כפי שיקרה. ואמר עוד, 'זהלכתי עמכם בחמת קרי' כאמרו (יחזקאל לו) 'זאשפוך חמתי עליהם' - על שאתם תולין הכל במקרה" (רבנו בחיי, כד הקמה, ערך מטר).

ו"השגחה עשירית, הוא הסתר פנים מאת ה', ויהיה מחמת עונו עזוב אל הטבע וההזדמן" (רמ"ק, שיעור קומה, ערך השגחה, ההשגחה העשירית. וראה באריכות בדבריו בכל ערך זה).

לכן "אל יעלה בדעתך לומר, שהשי"ת ב"ה אינו משגיח על הרעים, כי עיני ה' טהורים - על זה אמר 'בכל מקום' כו' רעים וטובים" (ביאור הגר"א למשלי פרק טו פסוק ג).

וכן אמר "דבר אחר 'שאו'ל' וגו' - בא להזהיר האדם שלא יאמר, הש"י שהוא טהור עיניים מראות ברע ובל יראה ברעתי, שאינו משגיח במקום טמא ומגואל, לזה אמר 'שאו'ל' וגו' שהן עיקר הטומאות בכללם ואין בכל הטומאות כמותם - ואף על פי כן הם נגד ה'" (ביאור הגר"א למשלי פרק טו פסוק יא).

"סוף דבר, ראוי להאמין בזה הענין לכל בעל מקרה ופגע, כי מקרהו וצרתו - על עונו ופשעו. וישוב על הנודע מהם בתשובה, ועל לא הודע שלו שאינו זכור בהם, יתוודה מן הסתם, ואם יראה צדיק או בד צדקו יהיה מייחס זה תחלה אל מיעוט עבירות שעשה" (רמב"ן, תורת האדם, שער הגמול, אות קב).

ו"דבר ברור וידוע, כי האמונה בידיעת האל יתברך (את) מיני (סוגי וכללי) השפלים (העולם הזה) ואישיהם (ופְרִטִיָּהֶם) והשגחתו בכללם ובפרטם, (הם) פינות גדולות מתורת משה רבינו ע"ה, כי הכופר אשר יאמר כי אין הבורא יודע אישי (פְרִטִי) השפלים והשגחתם, כופר בתורה בכללה. וכן הכופר בהשגחה שיאמר שאין הבורא משגיח על בני אדם אם יעשו טובה או רעה, ואם ישיגם ריווח והצלחה או צער ואסון, הכל מקרה הוא להם, לא בחפץ אלוה ולא בכוננתו להם - גם לזה אין לו חלק לעולם הבא" (הקדמת הרמב"ן לאיוב).

על מאמר הגמרא "כל המשתף שם שמים בצערו", כותב הגר"א: "פירוש, דכשאיירע לו איזה צער אינו תולה במקרה אלא תולה שגם (זה) מה' נגד עליו כן" (אמרי נועם, ברכות סג, א).

 « ביאורים והרחבות »

בזוהר נאמר: "פתחא קדמאה, דא פתחא דקיימא ביה חד ממנא, מלכיא"ל שמייה. ואיהו שליטא על כל אינון פתקין, דנפקי מבי דינא דמלכא, לאתדנא עלמא. (בההוא פתקא) בגין דהאי איהו ממנא לאשגחא בהו באינון פתקין, ותרין סופרין תחות ידיה, חד מימינא וחד משמאלא. להאי, אתייהבו תקוני פתקין לאתקנא, עד לא יפקון מהאי תרעא לבר, ויתמסרו בידא דההוא ממנא, די בהיכלא קדמאה. דהא מזמנא דאתמסרו בידא דההוא ממנא דבהיכלא קדמאה, הא נפקי מתמן, ולית רשו לאתבא לון" (זוהר, ח"ב דף רמח ע"א).

[תרגום: הפתח הראשון, זה פתח שעומד בו ממונה אחד ששמו מלכיא"ל, והוא שולט על כל אותם פתקים שיוצאים מבית דינו של המלך לדון את העולם. (באותו פתק) משום שזה הוא הממונה להשגיח באותם הפתקים, ושני סופרים תחת ידו, אחד מימין ואחד משמאל. לזה נתנו תיקוני הפתקים להתקין טרם שיצאו מהשער הזה החוצה וימסרו לידי אותו הממונה שבהיכל הראשון. שהרי מזמן שנמסרו ביד אותו הממונה שבהיכל הראשון, הרי יצאו משם, ואין רשות להשיבם.]

וכותב הגר"א בפירושו לזוהר שם: "כיון שמגיע שם (הממונה), אין מתעכב כלל, ויוצא מהיכל הראשון, ואז כיון שיוצא משם, אז אין יכולת בידו לחזור (להחזיר את) הפתקין, שמשם מקבל הסט"א תיכף וכו', ולכן מעיינין (בפתקין) כאן (טרם שייצאו לסט"א), וסוד היציאה תיכף מהיכל הראשון (הוא) בסוד הטפה, כיון שמגיע ליסוד אין יכול להתעכב שם כלל (כיוון שנעקר ממקומו) וכיוון שיוצא משם - מיד מזומן הסט"א לקבל, וזהו סוד ה'קרי' (ועל זה נאמר) 'אם תלכו עמי קרי אף אני אלך עמכם בחמת קרי'" (הגר"א בפ"י להיכלות, פקודי, דף כא).

ונראה בכוונת דבריו העמוקים, שאם הולכים עם ה' בקרי ואומרים, מקרה הוא קרה לנו במזדמן ולא במשפט, אזי יש הנהגת 'בקרי', סוד הטפה, שהפתקין נמסרים ביד הממונה על הדין וכביכול אינו יכול להחזיר הפתקין. וממילא עולה מדברי הגר"א, שאם אומרים שאין מקרה כלל והכל במשפט ובצדק, 'ויש נספה בלא משפט' גם הוא בצדק, אזי אף על פי שהטיפה נעקרה, ביד ה' להחזיר לאחור את הפתקין, ודן דין ברחמים. וראה עוד גנת אגוז לר"י גיקטיליה, מהדורת החיים והשלום תשמ"ט, עמ' רנא ועמ' שכו-שכט.

עתם, ועל עונשם זה נאמר 'יש נספה בלא משפט' [קטז] (משלי יג, כג), ואף על פי שעונש זה הוא איננו ב'משפט' אבל הוא

« ביאורים והרחבות »

קטז. ראה לעיל אות ע' בדברי הגמ' בחגיגה דף ה' ולשונות הזוהר ודברי הגר"א בזה.

במקום אחר כותב הגר"א בפירוש דברי הגמ' בחגיגה שם, על הפסוק 'הרחק מעליה דרךך ואל תקרב אל פתח ביתה, פן תתן לאחרים הודך ושנתך לאכזרי' (משלי ה, ח-י): "הוא נגד הב' דברים: תאוה וחמדה כנ"ל, ודרך הבעלי החמדה הם הולכי דרכים ממדינה למדינה לקבץ ממון ולסחור סחורות, לכן אמר 'הרחק מעליה' כלומר אפילו מהסמיך לה דרכך. 'זאל תקרב אל פתח ביתה' הוא נגד הבעלי תאוות שיושבים בבתיהם וממלאים תאוותם. 'פן תתן לאחרים הודך', שבאדם הוא נר"נ (נפש, רוח, נשמה) ובכל א' (מהגר"נ יש) פנימיות וחיצוניות.

ובנשמה הם שני דברים: (א) שנותיו של אדם, (ב) וקלסתר פנים שנתן לו ה', שהן סוד הב' צללים, כמ"ש 'אך בצלם יתהלך איש' (תהלים לט, ז). הוא קלסתר פניו, פנים פנים, פנימיות), 'פצל ימינו על הארץ' (דברי הימים-א כט, טו). הוא שנותיו של אדם, גוף, חיצוניות) והן פנימיות וחיצוניות (שבנשמת האדם). וזהו 'לאחרים הודך', שהוא הקלסתר פנים (שהחוטא סר ממנו צלם אדם, והוא כבהמה, וניכר על הפנים, שהם מגלים על הפנים). 'שנותיך' הם ימי מספר חייו, שנתקצרו ימיו, ויתן את ימיו 'לאכזרי', כמו שאמרו בחגיגה (ה, א) 'יש נספה גו' ההיא איתתא כולי והנך שני כו' מסרינהו לדומה' כו', וזה האכזר נוטל את השנים ונושא עמו תמיד, וזה קשה מאוד" (פירוש הגר"א למשלי ה, ח-ט).

מבואר בדברי הגר"א, שהרודף אחר התאוה והחמדה, עונשו יהיה, שיספה טרם עתו בלא משפט, כמו שכתוב בגמ' בחגיגה שם, 'יש נספה בלא משפט', ואת ימיו הנותרים שעד עתו שהיה צריך להיות לו, לוקח דומה ('אכזרי') ומוסיפם על חיי תלמידי חכמים, "וזה קשה מאוד" כי הוא עונש בלא משפט.

ועולה מדברי הגר"א, שחוטא זה נענש יותר מן המגיע לו במשפט, אבל הוא בצדק כדלהלן, וזהו פירוש דברי הגמ' בחגיגה שם, שמרים מגדלא [שגילה

ב'צדק' גמור^[קטז], 'צורי וְלֹא עֲוֹלָתָהּ בּוֹ'^[קיז] (תהלים צב, טז), ומושגחים הם ב'השגחת המקרה' עד שובם בתשובה, שאז הם שוב חוזרים להיות מושגחים בהשגחה פרטית מיוחדת כמו הצדיקים, כל אחד כפי מדרגתו^[קיח]. והבינוניים תלויים ועומדים תמיד לפי מעשיהם.

« ביאורים והרחבות »

היה מעל גיל כ', היא] היתה רדופה אחרי תאוות ליבה ובעלת חמדה, ולכן בא עליה עונש זה ד'יש נספה בלא משפט'. ולפי זה נמצא, שהגר"א מפרש ב' פירושים לגמ' בחגיגה שם, האחד הוא הדברים כאן, והשני הוא מה שפירש לעיל אות ע', ראה שם.

עוד כותב הגר"א בפירושו לזוהר על הגמ' בחגיגה שם: "וכשהגיע עתם מושך משם הרשת ונלכד בצוארו ומת, והסכל מדמה בדעתו שמקרה (מזדמן) קרה לו, וגם זה הוא על ידי טבע שמסבב לו מאכל רע וכמ"ש (חגיגה ד, ב) 'דמשגרא תנורא וכו' קדחה' בו', והן הכל נסים נסתרים" (יהל אור, זהר במדבר קנז ב פרשת שלח, ד"ה דאינון בעירי, עמ' 32 טור ב). מבואר כאן בגר"א בפירוש הגמ' בחגיגה, שהנהגת 'יש נספה בלא משפט' לסכל, הוא בניסים נסתרים. וקשה, שאם הוא בניסים נסתרים אזי הוא במשפט, ואם הוא לא במשפט, כיצד הוא על ידי ניסים נסתרים, וגם צריך להבין מה עונשו של הסכל. ואולי כוונתו לחוטא. ועדיין יש לעיין בזה.

קטז. התבאר לעיל אות ע"א, קחנו משם.

קיז. "ואנחנו נאמין שכל אלו הענינים האנושיים הם כפי הדין (המשפט והצדק), והשם חלילה לו מעוול ("צורי ולא עוולתה בו"), לא יענוש אחד ממנו (מאתנו) אלא המחוייב והראוי לעונש" (רמב"ם, מורה נבוכים ג, יז).

קיח. הרשב"א (פי' האגדות תענית יא, א) כותב: "והשני הוסיף, כי מתוך המקרים שישגיגוהו לעין כל יתפרסם ענינו, ר"ל שיבשל במעשיו ויונח למקרים כאילו אין עליו שמירה וכענין 'זהסתרתי פני מהם והיה לאכול', והמלאכים המשמרים אותו יסתלקו ממנו, כלומר ההשגחה תסתלק ולא תשמרנו מן

ולעולם כל בני ישראל, אפילו הרשעים, מושגחים בהשגחה פרטית האם להיות מושגחים בהשגחת המקרה אם לאו [קיט], ובעודם מושגחים בהשגחת המקרה, הם מושגחים בהשגחה פרטית מתי ישובו בתשובה להיות מושגחים כמו הצדיקים בהשגחה פרטית מיוחדת [קיט].

❧ ביאורים והרחבות ❧

הנזקים, ור' חידקא אמר שאם לא ישיגוהו מקרים בעולם הזה כי יש רשעים שמגיע אליהם כמעשה הצדיקים על מצוות קלות שעשו בעולם הזה, תענה בהם על כרחם נשמתם בעולם הנשמות, ר"ל שיענש בנפש, והיא העדות שמעידה בו ומפרסמת ענינו".

"אך כשהאדם עושה תשובה, תשוב ההשגחה גם כן" (הגר"א שיר השירים ב, ט).

קיט. 'וְאָמַר בַּיּוֹם הַהוּא הֲלֹא עָלַי כִּי אֵין אֱלֹהֵי בְּקַרְבֵי מִצְאוֹנֵי הַרְעוֹת הָאֵלֶּה' (דברים לא, יז). "אמר, כי האדם צריך לידע שהייסורים הבאים מה' הם בהכאה מכוונת, כְּאֵב המכה את בנו, ואינו כמו אדון שמסתיר פניו מעבדו, וממילא באים עליו ייסורים בלתי השגחת שומרו. אבל המה אומרים שהוא הסתיר פניו שאינו מביט עליהם, ובאמת הסתרת פנים היא שאינו מביט הישראל מה', שאינו רואה השגחתו להיטיב. ולכן אינו תשובה גמורה כמו שביארו הקדמונים. לכן אמר הושע (יד, ב) 'שובה ישראל וכו' כי כשלת בעוניך' וכו', שהמכשולים הרבים מכוונים מאת השי"ת. 'קחו עמכם דברים ושובו, פירושו, שיישיבו ברעיונם כל המכשולים שפגעו וכל העונשים הוא - אל ה', שייבינו שהם באים מאתו במכוון, ואז 'ארפא משובתם' - שירפא ה' חולי עמו בכלל ובפרט - אוהבם נדבה, אמך" (משך חכמה, דברים לא, יז).

קב. "סוף דבר, ראוי להאמין בזה הענין לכל בעל מקרה ופגע, כי מקרהו וצרתו - על עווננו ופשעו, וישוב על הנודע מהם בתשובה, ועל לא הודע שלו שאינו זכור בהם, יתוודה מן הסתם (יתוודה בסתם), ואם יראה צדיק אובד בצדקו יהיה מייחס זה תחלה אל מיעוט עבירות שעשה, וכן יחשוב ברשע

נסתרות דרכי ההשגחה

מה. פעמים, שהרשעים מושגחים בהשגחה פרטית מיוחדת לא מחמת עצמם, כי הם אינם ראויים לכך כלל, אלא לפי שגלוי וידוע לפניו שעתיד לצאת מהם איש צדיק, הוא ית' שומרם עדי תמלא סאתם ויושמדו אם לא שבו בתשובה, ונסתרות המה דרכי ההשגחה [קכא].

— « ביאורים והרחבות » —

הַשְׁלוֹ, יהא תולדה שלווה בצדקה או מעשה הטוב שעשה, ואחרי כן אם יעבור דעתו למי שיראנו אובד והוא צדיק גמור, רב הזכויות, נקי החטא ובר הלבב, וזו אינה קושיא בדעתו של אדם (בדעת האדם המביט מן הצד על אדם צדיק אלא) רק למי שהוא יודע בעצמו שהוא צדיק ואין לו פשע ועוון מספיק לרעה המוצאת אותו, ואפשר שישא פנים לעצמו וישיא נפשו בצדקו.

אבל זה הספק, אף על פי שהוא מועט עם הספק האחר שהוא רב ממנו, שיראה הרשע הגמור המוחלט מצליח בכל ענין ההצלחות, יהיה החושב מייחס תלאות הצדיק בעיניו או שלווה הרשע הזה, בסוד הנזכר הנכלל בשם סוד העיבור (סוד הגלגול), אם זיכהו האלהים אליו לדעתו מפי הקבלה הנאמנה, לאחר שישמר בו מאד מן המכשול והטעות, כי לא רבים יחכמו, ואם לא שמע אותו (אין לו בזה מסורה ברורה) יהא תולדה הענין בו על דעת יודעיו, ועם כל זה יחשוב בין היודע בין שאינו יודע, שיש אחרי כל זה צדק גמור וטוב טעם במשפטי האלהים מן הצד הנעלם, והכל בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים" (רמב"ן, תורת האדם, שער הגמול, קיט).

קכא. כמו שכותב הרמ"ק בספר 'שיעור קומה' ערך השגחה (מודפס בפירושו 'אור יקר' על הזוהר, תשנ"א, כרך בא, עמ' קנג): "ההשגחה הד', בבעלי חיים מהעו"ג (בעל חי של גוי) הם מושגחות בהצלחה והצלחה גדולה כדי לעשות שליחותו, וכיוצא בזה פי' רז"ל 'כל המיצר לישראל נעשה ראש והלבנון באדיר יפול', הרי שהוא מוצלח בהצלחה - לא מחמת עצמו - אלא מחמת שליחותו. וכיוצא כמה עניינים שהם כמו כן מושגחים בהשגחה פרטית, אפילו בעלי חיים יעשה להם נסים להצלחתם או למציאות שהוא זר להם אלא בהשגחה

רשע הבוטח בה'

מט. רשע העוסק במעשי רשע ובעודו עוסק בכך הוא תולה את בטחונו בה' במטרה להינצל מהפורענות על מנת שיוכל להמשיך ולעסוק במעשי רשעתו, אין זה בטחון כלל אלא חלק מחלקי רשעתו והוא יבוא על עונשו בזה ובבא. אבל רשע שיצרו גובר עליו והוא חוטא, שלא במצוות שבין אדם לחבירו, אם הוא בוטח בה' שיושיעו מצרותיו, הוא ינצל בשכר בטחונו בה' כי הבטחון בה' הוא מדרגה ממדרגות התשובה [קכב].

« ביאורים והרחבות »

העליונה - לא מחמת עצמם שאין השגחה כזאת והצלה כזאת ראויה לרשע זה או לבעל חיים זה - אלא מפני שליחות המזומן לו, ומעין קצת ענין זה יהיה קצת, רשע וטוב לו, כעין שאמרו חז"ל 'יבין רשע וצדיק ילבש', שהוא עתיד לסיבה ידועה להוליד איש צדיק כעין שהאריכו לשמעי עם היות שנתחייב מיתה עד שהוליד, להיות עתיד לסיבה ידועה שהוא עתיד לצאת ממנו מרדכי, וכיוצא בזה מפני שעתיד לההנות לשום צדיק, והיינו 'יבין רשע וצדיק ילבש', שפי' כיוצא בזה.

והיאך ישאל אדם על רשע וטוב לו, ואינו יודע שמא אם לא היה הטוב הזה לא היה בא על ידי אותו הבן אותו הטוב, שהרי האריך הקב"ה לעמון ומואב בשביל ב' נשים שעתידות לצאת מהם ועם היות שהרשיעו עד שיעור שהרשיעו, כאומרו על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים, 'ואשר שכר' וגו', כאומרו 'עמי זכר נא מה יעץ' וגו' וכמה מדרך זה בכל דור ודור, ויתמה האדם על החפץ ההוא, וה' בשמים יודע העתידות, ה' ילעג למו, עד בוא עתם ותתמלא סאתם".

קכב. נאמר: 'זְהִיָּה בַיּוֹם הַהוּא לֹא יוֹסִיף עוֹד שְׂאֵר יִשְׂרָאֵל וּפְלִיטַת בַּיִת יַעֲקֹב לְהִשְׁעֵן עַל מַכְהוֹ וְנִשְׁעֵן עַל ה' קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל בְּאַמְתוֹ' (ישעיהו י, כ), ומפרש הגר"א: "ונשען על ה' קדוש ישראל באמת. רצה לומר, שישענו על ה' בזה

 ❧ ביאורים והרחבות ❧

שמקדשין ישראל אותו תמיד באמת. כי בטחון הוא מעלה היותר גדולה - היינו כשהוא בצדקתו, אבל לא על דרך מה שאמרו חז"ל (שבת קלט, א) רשעים היו אלא שתלו ביטחונם בהקדוש ברוך הוא, וכמו שנאמר (ירמיה ז, ד) 'אל תבטחו כו' הגנוב ורצוח וכו' ועמדתם לפני בבית הזה וכו'" (הגר"א, ישעיהו שם).

בגמרא שם (שבת קלט, ב) אותה מביא הגר"א איתא: תניא: רבי יוסי בן אלישע אומר: אם ראית דור שצרות רבות באות עליו, צא ובדוק בדייני ישראל שמא אין הם דנים דין צדק, שכל פורענות שבאה לעולם לא באה אלא בשביל דייני ישראל. שנאמר "שמעו נא זאת ראשי בית יעקב וקציני בית ישראל, המתעבים משפט, ואת כל הישרה יעקשו. בונה ציון בדמים, וירושלים בעולה. ראשיה בשחד ישפטו, וכהניה במחיר יורו, ונביאיה בכסף יקסמו, ועל ה' ישענו" (מיכה ג, ט-יא). ומפרש התנא: רשעים הן הדיינים והכהנים והנביאים, אלא שתלו ביטחונם במי שאמר והיה העולם (חברותא, גמרא שבת קלט, א). ובירמיהו שמביא הגר"א מבואר, שבטחו על ה' (היכל ה', היכל ה') כדי להמשיך ולעשות את כל תועבותיהם, ראה בירמיהו שם בארוכה.

מפורש בדברי הגר"א, שהנשען על ה' שלא באמת, כלומר שלא כדי לקדשו אלא כדי להמשיך במעשי רשעתו בהם הוא עוסק, אין זה בטחון באמת ולא יושיע לו ה' כלל. ושמעתי מהגר"ח קלופט, שהכוונה היא, שדווקא בגלל זה יענישוהו, כי הוא מורד להרשיע. ורק כשהוא בצדקתו, אומר הגר"א, זהו הבטחון.

אמנם, בספר 'שיחות החפץ חיים', הכתובים על ידי בנו ר' אריה לייב (דף ה אות ז) כותב: "כמו כן אמר (החפץ חיים) בשם הגר"א, שיש במדרש על מקרא והבוטח בה' חסד יסובבנו שאפילו רשע ובוטח בה' חסד יסובבנו שלא כדעת בעל חובת הלבבות שער הבטחון (פ"ג), שמי שאינו ירא ה' לא יועיל בטחונו, ובזכרוני כי מצאתי סייעתא לדברי הגר"א ז"ל בילקוט תהלים פרק כ"ה על הפסוק 'אלהי בך בטחתי אל אבושה': מעשה היה בקסרין והיה שם איש גדול, והיה לו שם במדינה, והיה שם איש אחר, והיו שומרי המדינה עוברים, מצאו אכסנאי אחד תפשוהו. א"ל הניחוני, בן ביתו של מלך אני. כיון ששמעו בן הניחווהו ושמרוהו עד הבקר. בבקר הביאוהו אצלו, א"ל בן ביתך מצאנו אמש. א"ל בני אתה מכיר אותי. א"ל לאו. א"ל והיאך אתה בן ביתי א"ל בבקשה ממך איני בן ביתך אלא בך בטחתי שאלמלא אמרתי כך

היו מכין אותי. א"ל בשביל שבטח בי הניחוהו - כך דוד אמר אלהי בך בטחתי, בשביל שבטחתי בך אל יעלצו אויבי לי, ולא אני לעצמי כל כך, אלא גם כל קויך לא יבושו (ילקוט שמעוני תהלים רמז תשב), וכשהראיתי זאת לאבי שמח".

וכן כותב החפץ חיים: "ודע עוד דמידת הבטחון אינו תלוי בזכותים, שאפילו הוא אדם שאינו הגון אך שחיזק בטחונו בה', כח הבטחון מגן עליו ומתחסד עימו הש"י, כן כותב הגר"א ודלא כהחובות הלבבות (שער הבטחון, ג), ושמעתי שכן איתא במדרש על הפסוק רבים מכאובים לרשע והבוטח בה' חסד יסובבנו וכן מוכח מפשטיה דקרא 'עין ה' אל יראיו למייחלים לחסדו להציל ממות נפשם ולחיותם ברעב' ומדלא כתיב יראיו המייחלים לחסדו משמע דתרי מילי נינהו, ושמענו מזה דאפילו אינו עדיין בכלל כת יראי ה' רק הוא מייחל לחסדי ה' ג"כ עין הקב"ה עליו להחיותו ברעב" (קונטרס נפוצות ישראל שבתוך ספר שם עולם פ"א לח"ח).

וכן הוא במדרש: "רבים מכאובים לרשע - לפי שלא תולה בטחונו בהקב"ה. והבוטח בה' חסד יסובבנו - רבי אלעזר בשם רבי אבא אמר אפילו רשע בוטח בה' חסד יסובבנו" (מדרש תהילים שוחר טוב לב, ג). "רבי אליעזר ורבי תנחום בשם רבי ירמיה, אפילו רשע ובוטח בה' חסד יסובבנו" (ילקוט שמעוני, תהלים רמז תשיט. וכ"ה בויקרא רבה טו, ד, וראה גם עץ יוסף על מדרש רבה איכה ד, [כג] יח ד"ה אפילו רשע).

והעיר לי החברותא, הרב מאיר חשין, לנאמר בגמרא: "דרש בר קפרא איזו היא פרשה קטנה שכל גופי תורה תלוין בה (משלי ג) 'בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך'. אמר רבא אפילו לדבר עבירה. אמר רב פפא היינו דאמרי אינשי גנבא אפום מחתרתא רחמנא קרי" (עין יעקב ברכות פרק ט, הרואה דף סג עמוד א אות קלט, וכ"ה גי' רבנו בחיי, כד הקמח, ערך בטחון, ורבנו יונה בפי' למשלי ג, ו). ומשמע מכאן לכאורה, שה' עונה לקריאת הגנב הבא לגנוב היות והוא בוטח בו וכאמור במדרש תהילים שם ובילקו"ש.

והנה, נמצא לכאורה שדברי הגר"א הכתובים ודברי הגר"א שמוסר הח"ח, סותרים. ונראה דלא קשיא, הגר"א בישעיהו שם מדבר על רשע העוסק ברשעתו ומזיק את הבריות בבין אדם לחבירו ורוצה להינצל על ידי בטחונו בה' וזאת כדי שיוכל להמשיך ברשעתו זו בה הוא עוסק, וכל בטחונו בה' הוא עבור מעשי הַרְשָׁע שלו וכדי להמשיך בהם והוא נסמך על בטחונו בה',

« ביאורים והרחבות »

כפי שרואים מהגמרא בשבת ומהנביא ירמיהו שציין הגר"א, שעל זה מדובר שם, ובה כוליה עלמא מודו שהוא אינו נשען על קדוש ישראל באמת, ואין זה בטחון כלל והוא ברשעתו ימות, וכדלעיל, אבל מה שמוסר הח"ח בשם הגר"א, שגם רשע ובוטח בה' חסד יסובבנהו וכמבואר במדרשים שם, אין זה אלא שהוא לא מזיק את הבריות וגם אין מטרתו בבטחון כדי להמשיך בְּרִשְׁעָתוֹ כלל אלא הוא חוטא שמבקש לבטוח בה' שיציל אותו מאיזושהי רעה וצרה צדדית המתרגשת עליו בחייו ולא בשביל להרשיע על ידי בטחונו, וכן עולה מלשון החפץ חיים הנ"ל, שהמדובר הוא באדם רשע שאין לו זכויות ואעפ"כ אם הוא בוטח בה' שיצילנו מצרותיו, בזה מעיד הכתוב כי אפילו הוא רשע, אך היות והוא בוטח בה' - חסד יסובבנהו, אבל הוא לא בוטח כדי להרשיע. ויש לומר שזהו גם כוונת החובות הלבבות' בשער הבטחון שם, שהוא מדבר על הרשע הראשון, שבוטח להרשיע, שבטחונו לא מתקבל ומיושב.

ולכן, מה שכתב ב'שיעורי דעת' (ח"א עמ' נט) "זה שנים רבות כמדומני שזה היה עוד בימי ילדותי שמעתי בשם הגר"א זצ"ל ממקור נאמן שיש לסמוך עליו, כי הגנב החותר במחתרת אם יוכל באותה שעה להיות חדור במידת הבטחון בה' יצליח ג"כ בגנבתו" - זו טעות גמורה של המשמיע לו, שהרי הגר"א כותב להדיא, שבמצב כזה הבטחון לא יועיל לו, וכאמור בירמיהו ובגמ' שבת שם, שציין הגר"א, שהרי הוא בוטח בה' על מנת להרשיע ותולה זה בזה. ועל כרחק, שהמשמיע (ל'שיעורי דעת') לא כיוון יפה שמועתו, ואכן שמע שהרשע, אפילו הוא בוטח בה' חסד יסובבנהו וכמבואר במדרשים שם, והוא הביא תוספת מדעתו - מהו רשע ובוטח, הוא בדוגמת גנב שחותר ובוטח וכו', וסבר שהם פירוש דברי הגמרא בברכות בעין יעקב שם על גנב, וזה ששמע ממנו ה'שיעורי דעת', אבל באמת זה אינו, ורק רשע שבוטח בלי קשר ושייכות לעשיית רשע בכוח בטחונו, ועוד בבין אדם לחבירו, אלא הוא סתם רשע הבוטח שה' יצילנו מצרותיו שיש לו, על זה אמר הגר"א על פי המדרשים, שחסד יסובבנהו, ואילו בנוגע לגנב המתפלל שהוזכר בגמ' ברכות שם (עין יעקב), לא נאמר שם שה' מקבל בטחונו ותפילתו, אלא שבני אדם מורגל על לשונם שהגנב מתפלל ובוטח בה', אבל לא נאמר בגמ' שאכן ה' מקבל זאת, והכיצד אפשר שה' יעזור לאדם לעשות עבירה? וכן קבלתי מהגר"ח קלופט.

ההשגחה בזמן הבית

נ. ישנן תקופות בהן ההשגחה הפרטית המיוחדת על עם ישראל פחותה יותר ביחס לתקופות אחרות. בזמן שבית המקדש קיים וישראל עושים רצונו של מקום יש עליהם השגחה פרטית מיוחדת ורבה, ובתקופות אחרות הם כבהסתר פנים ל"ע בדרגות שונות^[קבג], אך גם הסתר פנים זה הוא

« ביאורים והרחבות »

יש מובן לכך שרק בבוטח שלא על מנת להרשיע מתקבל בטחונו בה' לעוזרו, שהרי אם הוא בוטח בה' שלא כדי להרשיע, הרי שיש כאן גם פן של תשובה כפי שכותב רמח"ל: "הַמְקִינָה - אפילו נכנס בגהינם יוצא ממנו, שנאמר, 'זקווי ה' יחליפו כח יעלו אבר', (שם) 'הויה' מאיר עליו, וכמה מלאכים עליונים מעלים (את) אותו הַמְקִינָה, וזה 'אבר כנשרים', ומסתלקים עמו למעלה, ותקותו היא טהרתו. 'מקוה ישראל' ממש, כי הוא במדרגה עליונה שאין עושה בו פגם - 'אם חטאת מה תפעל'.

וזהו סוד התשובה שהוא ממש שב אל מקורו, והס"א לא יכלה לו, ונאמר, "שובה ישראל עד ה'". כן המקוה הוא ממש בוקע בקו תקותו, ועושה נקב וסדק לעלות תחת כסא הכבוד, וזה, 'לישועתך קויתי ה'". וזה, 'יחל ישראל אל ה' כי עם ה' החסד', במקום שמתגלה הויה, מתגלה חסד, ואין פגם מעכב" (דרוש בענין הקיווי לרמח"ל).

קבג. "ואמר רבי אלעזר: מיום שחרב בית המקדש נפסקה חומת ברזל בין ישראל לאביהם שבשמים, שנאמר 'ואתה קח לך מחבת ברזל ונתתה אותה קיר ברזל בינך ובין העיר'" (ברכות לב, ב). מבואר שינוי ההשגחה בין התקופות.

וכותב רח"ק: "ואמנם בשני, והוא בבחינת המושגחים, הוא מבואר ממה שבא בתורה, שההשגחה כבר תהיה בכלל ובאישים (בכלל ובפרטים), ושיתחלף ההשגחה בהם בפחות ויתר, עד שיהיה אפשר שתהיה בקצתם, ובקצתם לא. וזה, שמלבד ההישרה הכוללת לכלל האומה, באו הישרות והבטחות מיוחדות וברכות לאבות ולנביאים, כל אחד ואחד ממנו בשמו. וכבר יראה ממה שנאמר

סוג מסוגי ההשגחה הקרוי 'הסתר פנים', ולעולם הוא ית' מציץ עלינו מן החרכים, ומיד עם שובנו בתשובה ועם רצותנו את ארץ ישראל וקיום מצוות עשה דבית המקדש, הוא משגיח עלינו בהשגחה פרטית בבנין בית המקדש של מעלה ושל מטה, ונתינת חלקנו בתורתו^[קכז].

« ביאורים והרחבות »

בחילוף המושגחים, שההשגחה תתחלף בפחות ויתר, עד שכבר אפשר שלא תהיה בקצתם, וזה, לרוחק מדרגתם מהשלמות והתכלית האנושי. ועל כיוצא בהם נאמר, 'זאנכי הסתר אסתיר פני', (דברים לא, יח), 'אסתירה פני מהם' (רבי חסדאי קרשקש, אור ה', מאמר ב, כלל ב, פרק א).

"ובהוא זמנא כו' - כמ"ש פנים בפנים דבר ה' עמכם בלא אמצעי ובלא הסתר שעל זה נאמר 'ישקני מנשיקות פיהו' כו'" (באור הגר"א על תקו"ז, תיקון נח).

"כל העולמות. ואמר וכען דאיהי כו'. והוא בעשיה מדור הקליפות: ובני נשא דאינון כו' - עב"פ בהעלותך בארוכה: ויאמר אסתירה כו' - הן הכינויים וזהו הסתר פנים ולפי הסתר השגחה נתרבו הכינויים אבל לעתיד לבוא ז"ל יבנף עוד מוריד' (לא יסתיר פניו ממך ב'כנפיו') וז"ש לבתר דאתפשט כו'" (באור הגר"א על תקו"ז, תיקון כא).

"כנסת ישראל עניא בגלותא כמש"ו. והענין, כי כל האומות פלחי כוכביא, יש להם מזל כפי הכוכבים אבל ישראל כשהן מונין ללבנה אין להם מזל ולכן כשהם יורדין יורדין עד עפר וכשעולין עולין כו' בהשגחה פרטית שהוא למעלה מן המזל, ולכן בגלותא סיהרא כנסת ישראל עניה ומדקא בין רגלי האומות, וכן הסיהרא היא בגלגל התחתון תחת כולם ואין לה אלא מה שמקבלת מהן וכמו אנחנו התמצית" (באור הגר"א על תקו"ז, תיקון ו מתיקונים אחרונים).

קכד. ראה באר יצחק מהדו"א על אדרת אליהו להגר"א מהדו"א, דברים לב, כ ד"ה והן בד' דרגין הידועים. ועוד כותב הגר"א בסוף פירושו לאבות על מאמר חז"ל "יהי רצון שתבנה עירך במהרה בימינו ותן חלקנו בתורתך".

ההשגחה בעת תפילת המנחה

נא. תפלת מנחה היא התפלה הגדולה מכל התפילות, כיון שהיא עת בה ההשגחה הפרטית גדולה, ולכן יש להיזהר בה במיוחד להפוך מר (דין) למתוק – מתיקות הקרבה לה' והשגחה פרטית מיוחדת, ובכך לעשותה שעת ברכה, ששון ושמחה. ולעולם יש לאדם להיזהר בתפלה המנחה, שלא נענה אליהו בהר הכרמל אלא בתפלת המנחה [קכה].

— ❧ ביאורים והרחבות ❧ —

"לפי שכאן הוא כלל התורה, 'משה קבל תורה מסיני' כו', ואין תורה בלא בית המקדש, כמו שנאמר 'מלכה ושריה בגוים אין תורה', אמר, 'יהי רצון שתבנה בית המקדש כו' ותן חלקנו בתורתך', כמו שנאמר 'זמלאה הארץ דעה את ה'" וגו'.

קכה. הגר"א בפירושו לאיוב (ג, ג) כותב: "עד חצי היום ה' יתברך משגיח על המאורות ונותן בהם כח וגבורה להיות מושלים בקרב תבל, ואחר חצי היום הוא יתברך דורש אותם והם עונים ביראה, עשינו מה שצוית עלינו, ולכן אמרו ז"ל (ברכות ו, ב) לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה".

לשון הגמרא הוא: "ואמר רבי חלבו אמר רב הונא, לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה, שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת המנחה, שנאמר 'זיהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר וגו' ענני ה' ענני'. 'ענני' – שתרד אש מן השמים, ו'ענני' – שלא יאמרו מעשה כשפים הם" (ברכות ו, ב).

עוד כותב הגר"א: "א"ר חלבו כו' לעולם יזהר כו', שהרי אליהו כו'. הנה אליהו בחינה החמישית דעיני ה' והוא המשלים ליצחק, והוא 'זאלהי לצור מחסי', 'בהמות בהררי אלף', 'קנא קנאתי', 'זראה אותו וחי', לכן דוקא בתפלת המנחה.

והענין, כי הם (בני ישראל) טעו בהשגחה פרטית שנתנו לעובדי גילולים, ולכן הודו שה' הוא אלהים, פירוש (שם 'אלהים' הוא) שהוא משגיח בהשגחה פרטית כמו שאמר (אליהו לעם) 'אם ה' הוא האלהים' כו' (אם הויה הוא

— ביאורים והרחבות —

המשגיח עלינו בהשגחה פרטית, האלהים, לכו אחריו ולא אחרי הע"ז). וידוע שג' תפלות אלו (שחרית, מנחה, ערבית) הוא בסוד: א) 'אור ישר', ב) 'אור חוזר', ג) 'והקליטה', (שהם: א) השגחה כללית, ב) והשגחה פְּרָטִיית, ג) והקיום (קיום העולם, שם הויה). ג' שמות (אל, אלוהים, הויה). ג' אבהן (אברהם, יצחק, יעקב). ג' זמנים (קודם חצות, אחר חצות, קודם חצות לילה). ג' הנהגות (חד"ר, חסד, דין, רחמים), ולכן נבחן (אליהו) דוקא בתפלת המנחה (כי הוא זמן הדין, שהשגחה פרטית היא דין), וזהו שאמר (אליהו) 'ענני, שתד אש מן השמים' (אור חוזר) שהיא הנהגת תפלת המנחה (השגחה פרטית, דין), 'זענני שלא יאמרו' כו' (שמעשה כשפים אני עושה) שאז (אכן) זמן שליטת הכשפים (מצד הדין). ואמר 'לעולם יזהר אדם', שאז זמן השגחה פְּרָטִיית ועליית התפלות" (כי הוא עת דין, שהיא השגחה פרטית, והוא קרוב לה', ואם מהרהר אז בתשובה, סר ממנו הדין תיכף ותפילתו מתקבלת כתפילת אליהו, והוא עת רצון מיוחד. הגר"א, חדושי אגדות ברכות ו, ב אות כג).

ומפרש רבי אברהם בן הגר"א שם: "אור ישר" - הוא חסד, ו'אור חוזר' - דין, אחר חצי היום עולין מעשה בני אדם, אז ביקור חשבונותיהם, והוא השגחה פרטית (דין, משפט), וקודם חצות (יום) - השגחה כללית (חסד, עולם חסד יבנה, ראה מו"נ לעיל אות ב), וקודם חצות לילה הוא הקליטה (קליטת הטיפה) ירידת השפע וקיום העולם - חסד (נראה דהוא ט"ס וצ"ל 'רחמים'). ג' שמות: אל (חסד), אלהים (דין), הויה (רחמים). ג' אבהן כו', ולכן נבחן (אליהו) דוקא בתפלת המנחה שאז השגחה פרטית ועליית התפלות".

ובביאורו לתיקונים (באור הגר"א על תקו"ז, תיקון כא ד"ה וכפום קרבנא) כותב הגר"א: "ר"ל, היצה"ר הוא כפי הקרבן נקרא, אם (היצה"ר הוא) 'חמור' (אז הוא) בקרבן גדול (קרבן שור, כנגד תפילת המנחה), ו(אם היצה"ר הוא) 'נץ' (הוא כנגד תפילת ערבית, בני יונה, שהוא) בקטן, וכמו שאמרו באדם גם כן 'כל הגדול מחבירו' כו' (סוכה נב, א, כל הגדול מחבירו, היצר הרע גדול כנגדו, זה לעומת זה), וכן במצוות ותפלות (ככל שהמצוה גדולה יותר וככל שהתפלה חשובה יותר, כך כנגדה היצה"ר גדול יותר, ולכן) כל היותר גדול צריך ליהרר יותר, וזהו שאמר 'לעולם יהא אדם נזהר בתפלת המנחה' (ולמה דווקא בתפלת המנחה?) דחמור (שהוא היצה"ר של תפילת המנחה [חמור נוער], הוא) חמור (אותיות חמור) מכולם (היצר של תפילת המנחה חמור יותר מ'נץ' של ערבית ומ'כלב' של שחרית, וממילא נדע שתפילת המנחה, שחמור

כוונה בתפלה והשגחה

נב. העומד להתפלל ואיננו יודע לאיזה צד היא ירושלים, יכוין ליבו כנגד אביו שבשמים, כלומר, יכוון בשם 'הויה' – השגחה כללית, שהוא ית' מהוה ומחיה את כולם: אבי"ע, דומם, צומח, חי, מדבר, יהודי. ואם הוא יכול לכוון יותר מכך, יכוון בשם 'אדנות' (אדני) – השגחה פרטית, על כנסת ישראל, שכינה, כמו שאמרו "יהיו עיניו למטה וליבו למעלה". "עיניו למטה" – השגחה פרטית (מלכות), "ליבו

« ביאורים והרחבות »

כנגדה, היא התפילה החשובה ביותר, ולכן הזהירו עליה במיוחד) כמו שאמרו ברעיא מהימנא".

ולעיל אות כ"ג כותב רבי אברהם בן הגר"א על פי דברי הגר"א: "שכל השגחה הוא למשפט ודין".

מבואר, שעת תפלת המנחה, כיוון שהוא עת דין, ממילא הוא עת השגחה פרטית, שהיא דין, ואם אדם מכוון אז כדבעי ומהרהר בלבו תשובה, הוא מהפך דין לרחמים כאלהיו בהר הכרמל, ובודאי יענה כאלהיו.

ובספר 'ברית מנוחה' הקדמון (דרך ב, הניקוד התשיעי) כותב: "ששעת הט', שעת הברכה והששון והשמחה, היא שעת המנחה, בזו השעה נענה אליהו כדכתיב 'זיהי בעלות המנחה ויגש אליהו'". והקשה על כך היעב"ץ (מטפחת ספרים שספר אמונת חכמים, מהדורת זכרון אהרון, עמ' קמה, בהערה לדף יט ע"א) מדוע היא עת ששון ושמחה, הרי היא עת דין.

אך על פי דברי הגר"א כאן לא קשה (ואולי זה מה שבא ליישב הגר"א, כי ס' 'ברית מנוחה' היה כספר הפתוח לפניו ומביאו כ"פ, ראה פי' הגר"א להיכלות, בראשית, יג טור ב), כי מחמת הדין, הוא השגחה פרטית, שהיא דין, וכל יום דין הוא יום טוב ושמחה (ביאור הגר"א או"ח תרסד, א ד"ה ביום) ולכן היא תפלה גדולה, ולכן אליהו נענה בה לפי שהיפך הדין לרחמים ('ענני', 'ענני') וכמפורש בגמ' שם, וכאמור.

למעלה" – השגחה כללית (תפארת) [קבו].

בע"ה עליהם יש השגחה יתירה

נג. ישנם בעלי חיים עליהם יש השגחה יתירה כעין השגחה פרטית, והם הדג והנחש, ואף על פי שאין להם בחירה כלל ואין הם בכלל השגחה פרטית, אבל כך גזרה חכמתו

 ❖ ביאורים והרחבות ❖

קבו. בגמרא: "תנו רבנן: סומא ומי שאינו יכול לכוין את הרוחות יכוין לבו כנגד אביו שבשמים, שנאמר והתפללו אל ה'; היה עומד בחוץ לארץ יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל שנאמר: והתפללו אליך דרך ארצם; היה עומד בארץ ישראל יכוין את לבו כנגד ירושלים, שנאמר: והתפללו אל ה' דרך העיר אשר בחרת; היה עומד בירושלים יכוין את לבו כנגד בית המקדש, שנאמר: והתפללו אל הבית הזה; היה עומד בבית המקדש יכוין את לבו כנגד בית קדשי הקדשים, שנאמר: והתפללו אל המקום הזה; היה עומד בבית קדשי הקדשים יכוין את לבו כנגד בית הכפורת; היה עומד אחורי בית הכפורת יראה עצמו כאילו לפני הכפורת; נמצא: עומד במזרח - מחזיר פניו למערב, במערב - מחזיר פניו למזרח, בדרום - מחזיר פניו לצפון, בצפון - מחזיר פניו לדרום; נמצאו כל ישראל מכוונים את לבם למקום אחד. אמר רבי אבין ואיתימא רבי אבינא: מאי קראה כמגדל דויד צוארך בנוי לתלפיות, תל שכל פיות פונים בו" (ברכות ל, א).

וכותב הגר"א בביאורו לאגדות ברכות שם: "יכוין לבו נגד אביו שבשמים - הוא שם 'הויה' (בחי' שמים), אבל מי שיכול לכוין צריך לכוין גם כן להקב"ה (בחי' מלכות, שכינה), כמו שאמרו (יבמות קה, ב) 'עיניו למטה ולבו למעלה'".

ומפרש בנו רבי אברהם: "שבשמים" - הוא ת"ת (תפארת), הוא שם 'הויה'. אבל מי שיכול לכוון צריך לכוון גם כן להקב"ה - בחינת תפלה, נפש דוד (מלכות). 'כמ"ש עיניו למטה' - להקב"ה, שכינה בארץ, השגחה פרטית. 'ולבו למעלה' - השגחה כללית, לבו למעלה, שם 'הויה' המהוה כל".

ית' להנהיגם באופן מיוחד שלא כשאר בעלי חיים. הדג מושגח לברכה לטוב לו, והנחש מושגח לרע, לקללה [קכו].

ההשגחה על בע"ח טהורים

נד. היות והאדם צריך למחייטו לבעלי חיים טהורים, הוא

— ביאורים והרחבות —

מבואר, ששם 'הויה' (בערכו כאן) הוא השגחה כללית, שמהוה את הכל. ו'אדנות', מלכות, כנסת ישראל, הוא השגחה פרטית שהיא מיוחדת רק לישראל, וזוהי הכוונה בתפלה ופירוש "עיניו למטה וליבו למעלה".

קכז. כותב הגר"א: "ויברך אותם אלהים ויאמר להם אלהים'. כל המאמרות הראשונות ביאורם על רצונו יתברך שמו, כמו (יונה ב, יא) 'ויאמר ה' לדג', לפי שהשגחתו ורצונו נמצא אל כל הנמצאים בדרך נסתר (גוף שלישי), ואל הדג בדרך נוכח (גוף שני). וכן ברכת הדגים היה אל נוכח, וכן אל האדם באמרו בנזכח (ויאמר להם אלהים פרו ורבו, בראשית א, כח). וזוהו כוונת רבותינו ז"ל, שלשה (אדם, דג, נחש) משמשים פנים כנגד פנים לפי שה' דבר עמהם (בכורות ה, א). כוונתם, שבא להם דיבור לשון נוכח. כמו שיש חילוק בין הנביאים בין דיבור לדיבור, אף על פי שלכולם היה מדבר, אבל לא דיבר פנים בפנים אלא עם משה, כן הוא באמירה, שלכולם לא היתה אמירה ברמז לנוכח אלא עם שלשה אלו (אדם, דג, נחש), שלכן נאמר אצל הדגים 'פרו ורבו' בלשון נוכח (ואילו אצל העופות) 'והעוף ירב בארץ' לשון נסתר.

וענין הנזכר הוא בהשגחה יתירה, שלכן קללת הנחש היתה גדולה. וכן ברכת הדגים היתה גדולה מאד, שלכן נאמר 'וידגו', וכן 'ויאמר ה' לדג'. ולכן אמרו רבותינו ז"ל (מגילה כא, ב) עשרה מאמרות הן, והא תשעה הוי כו', כי 'ויאמר אלהים פרו ורבו' (לנוכח, לאדם) אינה חשובה מן מאמרות הבריאה, כי היא לברכה" (אדרת אליהו, בראשית פרק א פסוק כח).

לשון הגמרא שמביא הגר"א היא: "הכל משמשין פנים כנגד עורף, חוץ משלשה משמשין פנים כנגד פנים, ואלו הן: דג ואדם ונחש. ומאי שנא הני תלתא, כי אתא רב דימי, אמרי במערבא, הואיל ודיברה עמהם שכינה" (בכורות ה, א).

ית' ברחמיו משמרם יותר מבעלי חיים טמאים שאין לאדם צורך בהם למחייתו אלא רק לעורם שומנם וכדומה [קבח].

ההשגחה על בע"ח מבויתים

נה. פעמים שיש על בעלי חיים מבויתים השגחה פרטית שלא מצד מעשיהם, שהרי הם אינם בעלי בחירה וגמול, אלא כדי שבעליהם יפסידו או ירוויחו, וזוהי למעשה השגחה פרטית על האדם [קכט].

« ביאורים והרחבות »

קבח. "ולכן אני נותן טעם לפי הסברא ולפי קבלת התורה, לפי הסברא כי הם מושגחים יותר מלמעלה, כי יש בהם תועלת בחייהם ובמותם. בחייהם - בבהמה דקה גיזה וחלבה, ובגסה עבודה וחלבה. ובמותם - על ידי שחיטה הם נאכלים לכל אדם בכל מאכל. מה שאין כן בטמאים המשמשים האדם לרכיבה ולמשא, כי כיון שאין תועלתם כל כך אין פרטי מיניהם מושגחים מלמעלה שיתרבו כמו הטמאים" (בית אלוקים למבי"ט, שער היסודות, פרק מט). כלומר יש כאן השגחה מיוחדת יותר על כל פרט ממין הבעלי חיים המשמש לצורך האדם שעליו יש השגחה פרטית לפי מעשיו, וכאמור לעיל אות כ"ה, וראה באות הבאה.

קכט. "והדגה אשר ביאור תמות' - מכאן שיש השגחה אפילו בבעלי חיים לא מצד הבעלי חיים, אלא מצד בעליהם" (תולדות יצחק, ר"י קארו, שמות, ז, יט).

"והנה הראה לנו בזה גמול הצדיק ועונשו כאחד בעולם הזה, וכן גמול החמור בעולם הזה לכבוד הנביא שרכב עליו, כי יש גמול ועונש בשאר בעלי חיים בעולם הזה בענין האדם כמו שכתבנו בפירוש תילים במזמור תהלה לדוד" (רד"ק מלכים-א יג, כח).

"ועל דרך זה, אם תצא תרנגולת אל השדה ותבוא עליה הפרס והעזניה ויטרפוה, לא תהיה ההשגחה הזאת מצד התרנגולת בעצמה, אמנם יהיה מצד

ההשגחה בסוד ע"ס דעיגולים ודיושר

נו. אצל רבותינו בעלי הפנימיות המדברים בסוד עשר ספירות, ההשגחה הפרטית היא בסוד עשר ספירות דיושר (במשל, קווי הספירות האנכיים), וההשגחה הכללית היא בסוד עשר ספירות דעיגולים (כל הספירות מופיעות במשל כעיגול בתוך עיגול). עשר ספירות דיושר חודרים ויורדים ביושר דק לפי מעשיו של כל איש ואיש מישראל, צדיק או רשע, לפרטי פרטים. עשר ספירות דעיגולים אין הם לפי הפרט, כשם שהעיגול אין לו מטה ומטה והוא סובב סובב הולך בלי ציון נקודה פרטית [קל].

« ביאורים והרחבות »

ההשגחה להבורא ית' על האדם, וגזר עליו ייסורים אלו. ועל דרך זה תמצא ההשגחה פרטית בבעלי חיים להצליחן (אולי צ"ל: להצילן) או למעטן ולא יהיה מצד עצמן אלא מצד האדם (שהוא הבעלים של התרנגולת הזו) מפני שהוא מושגח השגחה פרטית תכלית הפרטית וכו', ולזה יתלו ייסוריו בבעלי חיים ובצמחי האדמה וכו', ולא זאת בלבד אלא אפילו בכלים יהיה ההשגחה אם תישבר בידו וכו', וההשגחה פרטית בהם לא מצד עצמן אלא מצד המגיע לאדם וכו' וזה לפי טובתו צדקתו ורשעתו" (רמ"ק, אלימה, עין כל תמר, ה, כח).

"בעל חי בשווה - אין הפרש בין אחד לחבירו מצד עצמן, ובאדם לא היו, הרי שהורה מעלת האדם על בעלי חיים, רק קצתן היו ניצולים בזכות בעליהם שהמה בני אדם שהשגחה פרטית דביקה בהן, שנאמר 'זהפלה ה' בין מקנה ישראל ובין מקנה מצרים ולא ימות מכל לבני ישראל דבר', הרי שהיה נגלה באותה מִקְהָ ענין השגחה הפרטית" (ספר תורת העולה לרמ"א, חלק ג, פרק טו).

קל. "ידוע שהעולמות הן בעלי תכלית (סופיים) והכל במספר (במידה), ועל כרחק (אם כן שהוא ית') צמצם רצונו בבריאת העולמות - וזהו ה'צמצום'. וה'קו' הוא השגחתו במעט מן המעט, ואף בזה המעט אין העולם כדאי, עד שאף זה נקרא א"ס בערך (רק ביחסיות) העולמות, שאי אפשר להשיגהו. ויש ב' השגחות: בכלל ובפרט. והפרט - הוא באדם בזה העולם וכן בכל עולם. והשאר

— ביאורים והרחבות —

- הן בכללות בהשקפת האדם, וזהו (ספירות ד) עגולים (השגחה כללית), ויושר (וספירות דיושר, השגחה פרטית) "הגר"א בליקוט בסוף ס"ד על הצמצום).

"בגלגלוי טהירין' - כי עשר ספירות הן, בעיגולים ויושר, שהעיגולים הן בסוד גלגלים כמו עשר גלגלים דרקיעים שלנו, ובאמצע - שהוא כנגד ארץ ישראל, אדם דעשייה, שלכן אמרו בזוהר, שאין כוכב שולט על ארץ ישראל וכן אין מזל לישראל (כי יש עליהם השגחה פרטית), וזהו 'בגלגלוי', והן 'טהירין', שמאירין באור א"ס שאין מפסיק, דהטהירו מאיר עליהם, והוא כמ"ש 'כזוהר הרקיע'" (באור הגר"א על תקו"ז, תיקון יא מתיקונים אחרונים). ו"הם נחתין (יורדים) ממעלה למטה, עייל כל חד בחבריה (כגלידי בצל [במשל]). כל אחד מאלו ה"ג מתחברין הקו והמקיף שהוא העיגול שלו, שהוא סוד דוכרא ונוקבא, והן סוד ב' בחינות השגחה בכל מדה ומדה: השגחה פרטיות - סוד 'קו'; והשגחה כלליות - סוד 'עיגול'; וכן רצונו ית' הטוב, מתפשט בב' בחינות: בפרטות ובכללות" (רמ"מ משקלוב, ביאורי הזהר, דף פז).

"הכלים והאורות, שהן כלל ההשגחה, הן בב' בחינות: עגולים ויושר. שהן השגחה כלליות והשגחה פרטיות, דהיינו בכל יום מהששת ימי בראשית היתה על אותו בריאה פרטיות המיוחדת לאותו יום בהשגחה פרטיות ועל שארי דברים בכללות, כמו שביום ראשון נבראו כל ברואי בראשית בכללות אך עשרה דברים פרטיות ושארי דברים שהן את השמים ואת הארץ השמים בפרטיות וצבאיו בכלליות והן הארץ בפרטות ושארי צבאיו בכללות, וכן תמיד ההשגחה על האדם בפרטות ועל שארי ברואי בראשית בכללות, וכן באדם על ישראל וארץ ישראל בפרטות ועל האומות וחוצה לארץ ועל העולם בכללות.

ותמיד מחמת הפרטות בא ההשגחה אל הכלליות גם כן, כי העיקר הוא הפרטי כמו מחמת האדם נבראו כל הברואים ובא על ידו ההשגחה גם עליהם וכן על ידי הצדיק (כלפי יהודים בינוניים, וישראל למו"ל האומות) בא על כל העולם, וזהו שָׁמֵן הָקוּן בא אל העגולים, ומתפשט מן הקו אל כל עיגול ועיגול" (כללים בקבלה מהגר"א, תורת הגר"א, מהדו' קמנצקי, עמ' רפט, והוא לשון רמ"מ משקלוב).

"וביאור אלו הדברים הוא: כי הנהגת העולם נתחלק לשתי מדריגות, והוא הנהגה כללית והנהגה פרטית. הנהגה כללית - הוא ענין הנהגה טבעית, שבבחינה זו אין הפרש בין עבודה לעבודה, והשפע נשפע לכולם בשווה לקיום הנבראים. והנהגה זאת נקרא בחינת 'עיגול', ר"ל, שכמו שהעיגול הוא כדור

שווה בַּהֲקָף, אין שייך בו ימין ושמאל מעלה ומטה כלל, כמו כן אין הפרש בהנהגה הזאת בין מדת החסד לדין. והיינו, שהוא ית' הנותן חיים לכל הברואים בשווה לקיומם כפי ערכם ומהותם כמו שהוא השפע למטה לדצח"ם (דומם, צומח, חי, מדבר) שבעולם השפל. שהוא ית' משפיע שפע לדומם שיהיה מקיימו ומעמידו על עמדו שיהיה במדרגת הדומם, כמו כן נותן שפע לצומח שנותן בו נפש הצומחת, ובנפש הצומחת הוא נקרא צומח, וכן לבעלי חיים. וכן לאדם בבחינת נפש המדברת.

וכל מדרגה יותר גבוה כוללת מה שתחתיו וחובק אותם, כמו שהדומם אין בו אלא נפש הדומם לבד ועליו מקיף הצומח ויש בו נפש הצומחת ובנפש הצומחת נכלל גם כן כח הדומם. ונמצא שבבחינה זו נקרא, שכל הנבראים הם עלולים זה מזה, וכלולים אחד בתוך חבירו המקיף עליו והוא עילתו, והוא בחינת עיגולים שבעולם.

ובחינה ב' נקראת בחינת 'יושר'. והיינו, כמ"ש למעלה, שתכלית הבריאה היה בשביל הבחירה והעבודה, וכל הנבראים תלויים בזה שיהיה ההנהגה בדקדוק גדול על כל פרט ופרט לפי עבודת בני אדם, שמצד זה יש שינוי מדרגות רבות לפי ערך דין וחסד, טוב ורע, עליה וירידה" (ריא"ח, פתחי שערים, נתיב עיגולים ויושר, פתח ג).

ו"שם 'אדני' שהוא מורה על הנהגתו את כל הברואים, והוא שם 'אלוהים' שמספרו (בגימטריה) 'הטבע', והוא הנהגה הכללית שהוא לאומות. אבל שם 'הויה' הוא השגחה פרטית לעם קרובו והוא כלל ופרט, השגחה כללית והשגחה פרטית, וכמו שכתב רבינו הגדול הגר"א ז"ל בספר 'הדרת קודש' כתב יד (הוא הליקוט הנ"ל על הצמצום שהודפס בסוף ספרא דצניעותא. להעיר, שגם מכאן מוכח דלא כהלשם, אלא שליקוט זה הוא מכת"י הגר"א, ראה מש"כ בס' קדוש וברוך, עמ' 240) וז"ל: ויש ב' השגחות בכלל ובפרט, והפרט הוא באדם בזה העולם וכן בכל העולמות, והשאר הן בכללות בהשקפת האדם, וזהו עיגולים ויושר, עכ"ל" (ר' יצחק כהנא תלמיד ה'פתחי שערים', תולדות יצחק, ח"ב, מהדורת ניו יורק תשס"ג, עמ' לו. וראה עוד תולדות יצחק ח"ב עמ' קטו שם).

"וכתב רבינו הגדול הגר"א בספר כתב יד 'הדרת קודש', שענין השגחה כללית זה בחינת עיגולים, וענין השגחה פרטית זה בחינת 'יושר' (תולדות

 ❦ ביאורים והרחבות ❧

יצחק, שם עמ' פ'. וראה עוד בפירושו לספר יצירה, תרל"ד, דף ה עמוד' א-ב ובהגהה שם).

"ונמצא, שהנביאים יראו דמות אורים גדולים וקטנים, עולים או יורדים, נוסעים ועומדים, וכמה מיני דמויות כעניני דמויות התחתונים, וכמו שמצינו להם הכתובים, בראייתם הנפשית, וכמו שביארנו, ומהם יתבוננו ויעמדו על סדרי ההשפעה וההנהגה העליונה בכל סדריה. ואמנם הוראת הדמויות על המידות הוא על פי המובן מן התמונה עצמה.

דרך משל, הצורה הכדורית המקפת, שאין בה לא ימין ולא שמאל, לא ראש ולא סוף, הנה תורה על השקפה אחת כללית המקפת כל הענין אשר תשקיף עליו בשוה. אך הצורה הישרה המתחלקת לצדדין, ימין שמאל ואמצע, ויש בה ראש ורגלים, תורה על השקפה מודרגת ופרטית, ההולכת מן העליון עד התחתון בהדרגה בכל המושקפים ממנה, וכן בחילוק הפרטים - אלו מיימינים ואלו משמאילים, וכן כל שאר התמונות כולם.

ופירוש הענין, הנה עולם השפל הזה מושגח כולו בהשגחה כללית לקיומו מן הרצון העליון, ובבחינת הקיום הנה אין הפרש בין מין למין, ולא בין איש לאיש, כי כך צריך קיום הגלגל העליון כמו היתוש הקטן. ונמצא, השגחתו ית' מקפת על כל הנבראים כולם בהשוואה אחת, וכולם נשואים ממנו ונסבלים מכוחו. אך ההשגחה המשפטית אשר לענין העבודה, היא השגחה מתפרטת לפרטים רבים, כי הנה האל ית' שוקל כל דבר במאזני צדק להטיב או להרע, כל דבר ודבר בטעם פרטי לפי מה שהוא" (רמח"ל, דעת תבונות, אות קצ).

ו"זהו ענין הכולל בכל הספירות שיש בהם עיגול ויושר. והענין הוא, שיש במדרגות שני ענינים: השתלשלות והנהגה. פירוש, עשר ספירות הם בהדרגתם משתלשלות זו מזו, ואין שייך בזה אם אחת חסד או אם אחת דין, כל ספירה שפלה מחברתה, וספירת הגבורה היא משתלשלת מן החסד. וכן אמרו, 'המים הרו וילדו אפלה'. וכן על דרך זה באות עשר ספירות, עשר מדרגות זה תחת זה. ולפי שיש בהם עוד ענין אחר - שכל עליונה נושאת וסובלת את התחתונה ממנה, על כן נציירם זה בתוך זה כגלדי בצלים. אך בהנהגה, הנה גבורה מתעלית לעומת החסד, וגם ת"ת עולה ביניהם, וכן הוד לעומת נצח. וכן בדרך זה שנמצאת ההנהגה עומדת בפרט בסוד חד"ר (חסד, דין, רחמים).

וברצות הרצון העליון להראות שני דברים אלה בציורי המראה, הנה שם שתיים אלה: עיגולים ויושר. והעיגולים מראים ההשתלשלות, ויושר - ההנהגה,

חשיבות לימוד סודות ההשגחה ופרטיה לראויים

נז. לדעת רבינו הרמב"ם ושאר רבותינו בעלי הפנימיות [קלא] ובי מדרשא דהגר"א ותלמידיו [קלב], עיקר כל תורת הנסתר, סודותיה וגנוזי סתריה היא הבנת ההנהגה וההשגחה על חילוקיה הרבים, מתי היא השגחה פרטית, מתי השגחה

— ביאורים והרחבות —

שבו נסדרות הספירות בסדר הקווים. והנה עניני ההשתלשלות, צריך להבין אותם מן העיגולים, וההנהגה ביושר. והנה תראה כי ההשתלשלות אינו מחלק בין חסד לדין כלל, כי הגבורה יוצא מן החסד והיא תחתיו, כמו הנצח מן הת"ת והוא תחתיו, או החסד מן הבינה והוא תחתיה.

אם כן הענין הוא כך, בהשתלשלות אין מחשבין ענין הפעולה, אלא מדרגה לפי הקריבות אל השורש, או בהתרחק ממנו. וענין המדרגה וסגולותיה אינו ניכר כאן, אלא דרך השגחה כללית לבד. וזה סוד תמונת העיגול, שהוא כדור סובב בלא חילוק חלקים, כי אי אפשר לומר, לא ראש ולא סוף ולא אמצע ולא ימין ולא שמאל" (רמח"ל, קל"ח פתחי חכמה, פתח יג).

קלא. כפי שרואים בכל החיבור. ועוד כותב הרמ"ק ב'אור יקר' על הנאמר בזוהר: "כי הוא לקצות הארץ יביט לאסתכלא בעובדוי דבר נש ולאשגחא בכל מה דעבדי בני אנשא" (זהר ח"א קז, א): "לאסתכלא בעובדוי דברנש בכל מה דעבדי וכו' - היינו השגחה כללית, 'זחמי לכל חד וחד' - היינו השגחה פרטית".

קלב. כפי שראינו לעיל אות ב'. ובפרושו 'מים אדירים' על לשון האדרא רבא "אסתחרו עייניך וחמא לעינא פקיהא" מפרש רמ"מ משקלוב: "אסתחרו עייניך" - הוא השגחה פרטיית. שמתחילה תמיד משגיח בהשגחה כללית, והוא בחינת עיגולים ונפש חיצונית הטוב, ואחר כך בהשגחה הפרטיית". וכן על השגחת ירושלים עיה"ק, 'תפארת ישראל', כותב רמ"מ, שתפארת ישראל הוא בסוד ההשגחה הפרטית (מים אדירים, מהדורת ירושלים תשס"ה, עמ' רמה). ועוד הרבה, ועוד יותר מזה בספרי תלמידו ר"א חבר, ותלמידו ר"י כהנא, והם רובי דבריהם, וכאמור. וזוהי גם דעת רמח"ל כידוע, ראה שערי רמח"ל, עמ' שסג.

פרטית מיוחדת ומתי כללית ועל איזה אומה ובאיזה ארץ, זמן ועת ביום, ולפי תקופות, והכל באריכות גדולה בעמקי הפנימיות ומערכת הספירות ועולמות אבי"ע וההיכלות וכו', פרטי פרטים.

ומצוה גדולה וחשובה של תלמוד-תורה היא לבן ישיבה ואברך בן תורה הראוי לכך ללמוד את הדברים עד מקום שידו מגעת ולעייין בהם לעומקם, כל אחד כפי שחננו ה' וכפי הרשות, כי בזה האדם מגביר בעצמו את האמונה בהשגחת ה' לדרגותיה, כלליה ופרטותיה, ומדבק עצמו בה' להבין דרכי הנהגתו את עולמו, עולם חסד יבנה.

ונאמר, 'אָבְדָה הָאֲמוּנָה וְנִכְרְתָה מִפִּיהֶם' (ירמיהו ז, כח) פירוש, מתי האמונה אובדת? – מתי שנכרתת היא מפיהם, שהם אינם עוסקים בה. ועוד נאמר, 'הָאֲמֵנִי פִי אֲדַבֵּר' (תהלים קטז, י), מתי האמונה חדורה בליבנו? – 'כי אדבר', כשאנו מדברים ועוסקים בה תדיר וקליל¹, ולכן "יקר בעיני ללמד עיקר מעיקרי הדת

— ביאורים והרחבות —

קלג. אוצרות רבינו יחזקאל לווינשטיין, המשגיח דפוניבז', עמוד כ'. וראה היטב 'אור יחזקאל', מכתבים, מכתב י"ד, שעלינו להתרגל בלימוד 'הלכות' השגחה כפי שאנו מורגלים בלימוד שאר הלכות, בשר וחלב וכדו', עד שיתאמתו בליבנו פנימה ויהפכו לנו כמו לטבע שני. ובדורנו זה, דור עני, אין עני אלא בדעת, א' כתב בעלונו, שהכל הוא רק 'השגחה פרטית' בלבד ושגם על אבן יש 'השגחה פרטית' – ומי יידע להסביר, איזו בעלת בחירה היא האבן, ומה שכר ועונש מגיע לה, שזהו כל תוכן המושג שטבע הרמב"ם 'השגחה פרטית' עבור שכר ועונש (וכדלעיל אות כ"ג ובכל החיבור) ומה 'השגחה

והאמונה יותר מכל אשר אלמדנו" (רמב"ם, פירוש המשניות, ברכות,
סוף פ"ט).

« ביאורים והרחבות »

פרטית' בהגדרתה זו של הרמב"ם יש לה לאבן? אתמהה! ולכן שגג וכתב שם בעלונו, לפי טעותו זו, שכל מה שכתוב ברמ"ק, באריז"ל ובכל ספרי רבותינו, גאונים, ראשונים ואחרונים, מיני סוגי השגחות בדרגות שונות וכו', והשגחה בספירות 'יושר' ו'עיוגולים', 'אור חוזר' וכו', ועשר סוגים של השגחה (רמ"ק) והשומר אמונים (הקדמון) וכו' פרטי פרטים, וכדלעיל בכל דברי רבותינו בחיבור זה - שאת הכל אין ללמוד, ח"ו, ולא חלי ולא מרגיש הטעות החמורה שטעה בזה, והוא רחום יכפר עוון וגו'. וה' ית' וית' יזכנו ללמוד וללמד את כל דברי התורה הזאת ולהיות מן הזוכים להשגחה פרטית מיוחדת בבנין בית מקדשנו ותפארתנו במהרה בימינו, אמן.